

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK DERGİSİ
JOURNAL OF ATATURK

**“Yemin, mukaddes bir sözleşme demektir.
Namus sahibi olan bir kimse verdiği sözden dönmez.” (1919)**

A stylized, handwritten signature of Mustafa Kemal Atatürk in black ink.

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

ISSN: 1302-7549

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

2019 (Aralık)

CİLT: VIII

SAYI:2

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

2019 (Aralık)	CİLT: VIII	SAYI:2
---------------	------------	--------

Yılda iki kez yayınlanan Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Uluslararası Hakemli Dergisi

(Ataturk University, Directorate of the Principles of Ataturk and History of Reforms And Internationally Recognised Refereed Journal Published Biannually)

Atatürk Dergisi, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD) ve Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS INDEX) tarafından taranmaktadır.

Journal of Atatürk Scanned by SOBİAD and ASOS INDEX.

Atatürk Dergisi'nin Yayın Dili Türkçedir.

Araştırma ve Yayın Etiği: Makaleler için Benzerlik Oranı

%30 dur. Dergimize ulaşan her bir makale etik kurallar

çerçevesinde Turnitin Programında denetlenmektedir.

Yazarların bu kuralı dikkate almaları rica olunur.

SAHİBİ / OWNER

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Adına Atatürk Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI

(In the name of Ataturk University, Ataturk's Principles and Revolution History Institution, Rector of Atatürk University)

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üni.)

Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. İhsan Sabri BALKAYA (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. İsmail EYYUPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Dr.Öğr.Üyesi Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor

Öğr. Gör. Tefik DARIYEMEZ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Dizgi ve Tasarım/Design

Öğr. Gör. Muhammed GÜLER (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi- Ağrı)

Hakem Kurulu/Referees Board

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Gen Stoyan ANDREEV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Habıbbeyli İsa EKBEROĞLU (Azerbaycan)

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul)

Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul) (E)

Prof. Dr. Cengiz HAKOV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Cemil HASANLI (Azerbaycan)

Prof. Dr. Hacı Muhammed HUZHENHUA (Çin)

Prof. Dr. Şakir İLBAY (Kazakistan)
Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)
Prof. Dr. Mihail MAXİM (Romanya)
Prof. Dr. Justin McCARHTY (Amerika Birleşik Devletleri)
Prof. Dr. Muhammed NUREDDİN (Lübnan)
Prof. Dr. Asan ORMUŞEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi-Ankara)
Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL (Gazi Üniversitesi-Ankara)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi-Ankara)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üni.-Ankara)
Prof. Dr. Serpil SÜRMEİLİ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)
Prof. Dr. Betül ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)
Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun Üniversitesi-Giresun)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan)
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir)
Prof. Dr. Necmi UYANIK (Selçuk Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. İhsan BALKAYA (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)
Prof. Dr. Zafer KOYLU (Osmangazi Üni.- Eskişehir)
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi-Elazığ)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)
Doç. Dr. Firdovsiye AHMADOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Dilaver AZİMLİ (Milli Bilimler Akademisi – Azerbaycan)
Doç.Dr. Faik ELEKBERLİ (Milli Bilimler Akademisi – Azerbaycan)
Doç. Dr. Hayat ŞAMIYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Recep Murat Geçikli (Iğdır Üniversitesi-Iğdır)
Doç. Dr. Makbule Sarıkaya (Ardahan Ünivers.- Ardahan)
Doç. Dr. Ömer ERDEN (Ordu Üniversitesi-Ordu)
Doç. Dr. Ahmet İLYAS (Batman Üniversitesi-Batman)
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)
Dr. Öğr. Üyesi Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)
Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Dr. Öğr. Üyesi Orhan TURAN (Batman Üniversitesi- Batman)

NOT: Dergide yayınlanan makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.

(The articles expressed in the journal are the responsibility of the individual authors)

Yazışma Adresi / Corresponding Adress:

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü

25240 / Yakutiye-Erzurum

e-posta: atailens@atauni.edu.tr

Belgegeçer: (0442) 231 58 82

Tlf. : (0442) 2314463-64-65

ATATÜRK DERGİSİ

(JOURNAL OF ATATÜRK)

İÇİNDEKİLER

Şaduman HALICI

117-159

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Damat Ferit'in Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in Milli
Mücadele Ve Sürgün Yılları

Damat Ferit's Internal Affair Minister Mehmet Ali's Years Of
War Of Independence And Exile

Erkan CEVİZLİLER- Seyhan AKBULUT

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi
Ve İsmet Paşa

The Issue Of Capitulations At The Lausanne Peace Conference
And Ismet Pasha

161-193

Asaf ÖZKAN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-1
Mahsûsa Riyasetine Sunulan Bir Rapor

A Report That Was Presented To The Presidential Office Of The Ottoman Special
Organization (Teşkilat-1 Mahsûsa) About The Muslim Prisoners Placed To The
Anatolia In The First World War

195-208

Nermin Zahide AYDIN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

1946 İle 1950 Seçimleri Arasında Urfa'da Siyasi Durum

Political Situation In Urfa Between 1946 And 1950 Elections

209-235

Aslıhan KESKİN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)

A General Overview On The Student Upheavals (1968-1980)

237-262

Meltem Tekerek

(Makale Türü: Araştırma- İnceleme)

Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları Ve Azerbaycan'ın

Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)

The Matters Of Azerbaijan Assistance And Sovietization Of Azerbaijan In Azerbaijan-Turkey Relations (1918-1920)

263-283

Kaan Cem GENİŞ

(Makale Türü: Araştırma- İnceleme)

Mahmut Celal (Bayar) Bey'in İşgâlden Önce İzmir'deki Faaliyetleri

Mahmut Celal (Bayar) Bey's Activities In İzmir Before The Occupation

285-308

Makalenin Geliş Tarihi: 30.09.2019
Kabul Tarihi: 31.10.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**DAMAT FERİT’İN DÂHİLİYE NAZIRI
MEHMET ALİ BEY’İN MİLLİ MÜCADELE VE SÜRGÜN YILLARI**

**DAMAT FERIT’S INTERNAL AFFAIR MINISTER MEHMET ALI’S YEARS
OF WAR OF INDEPENDENCE AND EXILE**

Şaduman Halıcı*

ÖZ

Bu çalışmada Mütareke Dönemi’nde Damat Ferit Hükümeti’nde Posta ve Telgraf, ardında da Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Mehmet Ali Bey’in ülkedeki işgallere karşı tutumu, Türk ordusunun zaferinin ardından ülkeden kaçıışı, Romanya’nın Köstence kentindeki sürgün yılları, Paris’e gidişi ve Türkiye Cumhuriyeti’ni yıkmak amacıyla yaptığı bireysel ve örgütsel çalışmaları Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan Milli Âmale Hizmet (MAH) belgelerine dayalı olarak ele alınacak ayrıca, Lozan Antlaşması’na ekli Genel Af Protokolü çerçevesinde af dışında bırakılan yüzelli kişi arasında “Mülkiyeden ve Askeriyeden Olanlar” başlığı altında 45. sırada yer alan ve 28 Mayıs 1927’de Türk vatandaşlığından çıkarılan Mehmet Ali’nin Paris’te çıkardığı gazete ile Türkiye’ye yaklaşımı ve “Mustafa Kemal Paşa’ya çektiği telgraflar da bu çalışmada değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Ali, Yüzellilikler, Köstence, Paris, Taşnaksutyun, Mukaddes İhtilal Komitesi.

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi: shalici@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7575-7516: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Şaduman Halıcı, “*Damat Ferit’in Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey’in Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*”, Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.117-159. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

ABSTRACT

This study will discuss Damat Ferit Government's Armistice Period Mail and Telegraph, and then Internal Affairs Minister Mehmet Ali's attitude towards the enemy invasions, his escape from the country following the victory of the Turkish Army, his years of exile in Constanza, Romania, journey to Paris, and individual and organizational initiatives to lead the fall of the Turkish Republic based on the intelligence (National Personnel Service /MAH) documents in the archive of the General Directorate of Security. Mehmet Ali was ranked 45th among one hundred and fifty people under "The Civil and Military Personnel", who were excluded from the amnesty within the frame of the General Amnesty Protocol attached to the Treaty of Lausanne, and he was denationalized in May 28, 1927; the newspaper that he published in Paris, his opinions on Turkey, and also the telegraphs that he sent to Mustafa Kemal Pasha will also be discussed in this study.

Keywords: Mehmet Ali, 150 Personae Non Grata, Constanza, Paris, Dashnaksutyun, Supreme Revolutionary Committee

GİRİŞ

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı ülkesini işgale açık bırakan hükümleri ile gerek askeri çevrelerde gerekse kimi aydınlarda ve basın yayın organlarında tepkiyle karşılanmıştı. Devleti I. Dünya Savaşı'na sokan ve mütarekenin hemen ardından önderleri yurt dışına kaçan İttihat ve Terakki'ye yönelik suçlamalar gündün güne dozunu artırırken İttihatçıların savaş öncesinde ve sonrasında baskıları ile karşı karşıya kalan, sürgüne gönderilen ya da gitmek zorunda kalan muhalefetin etkin isimleri de ülkeye dönmeye başlamıştı. 13 Kasım'da İtilaf güçlerinin İstanbul'da kontrolü sağlaması da muhalefete gerekli zemini hazırlamış, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden örgütlenmişti. Bu parti Mütareke Dönemi'nin en güçlü siyasal örgütü olarak İstanbul'daki siyasal iktidarlar özellikle de Damat Ferit hükümetleri içinde etkin olmuş, Anadolu'da filizlenen ve giderek güçlenen Milli Mücadele'nin söndürülmesi için yoğun mücadele vermişti. Üyelerinin pek çoğu İngiliz Muhibleri, Nigehbân-ı Askeriye, Tarikat-ı Salâhiye gibi cemiyetlerin de içinde yer alan, Kuva-yı Milliye'yi yok etmek amacıyla kurulan Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasında, Cemiyet-i Ahmediye'nin örgütlenmesinde, bunlar eliyle iç ayaklanmaların tetiklenmesinde etkin görevler alan Hürriyet ve İtilaf Fırkası

kendi içinde kimi sorunlar yaşasa da padişaha ve halifeye isyan etmekle, İttihatçıların devamı ve Bolşevik olmakla suçladığı TBMM ve hükümetine karşı tutumunu son ana dek sürdürmüştü. Öyle ki TBMM orduları Temmuz 1922 düşmana son darbeyi indirmek amacıyla hazırlıklarını tamamladığı sırada onlar yaptıkları toplantılarla İtilaf devletlerinden zaferden sonra ülke yönetiminin kendilerine teslim edilmesini isteme kararı bile almışlardı. Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanması ve Hürriyet ve İtilaf'ın etkin kalemlerinden Ali Kemal'in İstanbul'da tutuklanıp ardından İzmit'te linç edilmesi ise hemen tüm Anadolu karşıtları gibi Hürriyet ve İtilafçıları da ürkütmüş, kimi kendi olanakları ile kimi ise İngilizlere sığınarak ülkeden kaçmışlardır. Ortadoğu ve Balkanlar başta olmak üzere Cava'ya kadar dünyanın dört bir yanına dağılan bu isimlerden bir kısmı önce Lozan Antlaşması gereğince genel af kapsamı dışında bırakılmış, 1927 yılında da vatandaşlıktan çıkarılmışlardı. Sürgünde kaldıkları sürece içlerinden küçük bir bölüm siyaset yapmayı bırakıp, genç Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı bir tutum takınmazken bir kısmı Mütareke Dönemi'ndeki siyasal duruşunu sürgüne de taşımıştı. İşte bu isimlerden biri de sürgünde "Gerede" soy adını alan Mehmet Ali Bey'di.

A-MEHMET ALİ GEREDE KİMDİR?

1874 yılında Hakkari'de doğan Mehmet Ali, Manisa'lı Eski Zaptiye Nazırı Kamil Bey ile Batman'lı Hafize Hanım'ın dört çocuğunun en büyüğüdür. Aile büyükleri Macar kökenli idi ve Gerede'ye yerleştirilmişti. Babası Kamil Paşa, Plevne savunmasında Gazi Osman Paşa'nın kurmay başkanlığını yapan Müşir Tahir Paşa'nın kardeşiydi. Galatasaray Lisesi'nde öğrenim gören Mehmet Ali birincilikle mezun olmuştu. İlk görev yeri Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndaki memuriyeti oldu. II. Abdülhamit'in güvenini kazanan Beyoğlu Mutasarrıfı Enver Bey'in özel işlerine yaptı. Abdülhamid'e de hizmet etti, jurnaller verdi. Başkatip Tahsin Paşa hakkında verdiği jurnal yapılan araştırma sonucu asılsız çıktı. Üstüne Hüseyin Paşa'ya hakaret edince hakkında dava açıldı ve Halep'e sürgüne gönderildi. Halep Mektupçuluğu, Umur-u Ecnebiye Müdürlüğü yaptı. Ancak kimi olumsuz işlere bulaştığı için bu görevlerine de son verildi. 1908 yılında Meşrutiyetin ilanı üzerine siyasi sürgünler arasında İstanbul'a döndü. Büyükdere Belediye Müdürlüğü görevine getirildi. Ardından Üsküdar Belediyesi'nde Şube Müdürlüğü ve Yeniköy Belediye Başkanlığı da yaptı. Yeni Kurulan Hürriyet ve İtilaf'a yakın durdu. Siyasetle uğraştığı için İttihatçılar tarafından görevden alınan Mehmet Ali Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesinin ardından kısa bir süre tutuklu kadı ise de "şefa'at-i mahsusa" ile tahliye edildi. Dünya Savaşı sırasında kendisinin Fransızca, ailesinin de İngilizceye

hâkim olması yabancı çevrelerle ilişkisini kolaylaştır. Ticarete atıldı. “*Simsarlık, dellallık*” yaptı¹. Mütareke Dönemi’nde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın bir üyesi olarak bakanlık yaptı. İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin üyesi oldu. Bu iki siyasal örgütün Milli Mücadele karşıtı faaliyetleri içinde yer aldı. Alemdar gazetesinin yayın politikasında etkili oldu. Büyük Taarruz’un zaferle sonuçlanmasının ardından yurt dışına kaçtı. Önce Romanya’da ardından Fransa’da kurduğu örgütlerle ve Paris çıkardığı gazete ile Türkiye Cumhuriyeti’ne karşıt tutumunu sürdürdü. 1938’de Türkiye Cumhuriyeti’nin ilan ettiği Genel Af’tan yararlanarak İstanbul’a döndü. Kısa süre sonra yaşamdan ayrıldı.

B-MÜTAREKE DÖNEMİ’NDEKİ FAALİYETLERİ

Mehmet Ali, Mütareke Dönemi’nin ilk siyasal derneği olan, kendisini partiler üstü bir kuruluş olarak tanımlayan ve ilke olarak padişah-halifenin etrafında birlik olmayı benimseyen Selamet-i Amme heyetinin kurucuları arasında yer aldı². 14 Ocak 1919’da Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)’nı diriltten kadronun içinde yer alan Mehmet Ali Bey kısa sürede bu partinin “*nüfuzlu şahsiyetlerinden biri*” olmuştu³. 4 Mart 1919’da kurulan ilk Damat Ferit Hükümeti’nde Posta ve Telgraf Nazırı olarak yer aldı⁴. Bu bakanlığın müdürlüğe çevrilmesi üzerine aynı hükümette 7 Nisan’da Dâhiliye Nazırı olarak yer aldı. Âyan üyesi oldu. Bu görevleri sırasında Şişli’deki evde pek çok kez Mustafa Kemal Paşa’yı ziyaret etti. Mustafa Kemal Paşa’nın 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu’da görevlendirilmesinde etkili oldu⁵.

¹ “Yeni Vükelâmızın Tercüme-i Halleri”, **Alemdar**, 5 Mart 1919, No: 75-1385, s. 1; Kâmil Erdaha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 197; “Dahiliye Tahsisat Mesturesi”, *İleri*, 8 Ağustos 1919, No: 569-187, s. 4; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, IV/I, s. 39; Ali Fuat Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2001, s. XVII.

² Selamet-i Amme Heyeti, 9 Kasım 1918’de kurulmuştur. Yönetici ve üyeleri arasında Konyalı Zeynelabidin, Mehmet Ali ve Nüzhet Sabit de vardır. İttihatçı üye yoktur. (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, II, s. 109.)

³ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s.90.

⁴ “Kabinenin Suret-i Teşekkülü”, **Alemdar**, 5 Mart 1919, No: 75-1385, s. 1;

⁵ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]**, I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 296-297. Ali Fuat Cebesoy’un ağabeyi Yüzbaşı Mehmet Ali Cebesoy (D.1880) Mustafa Kemal Paşa’nın Şişli’de dostlarıyla kurtuluş yolları aradığı bugünlerde sürgünden dönmüş, Mehmet Ali (Gerde)’nin kızı Leyla Makbule ile henüz evlenmişti. Cebesoyların babası İsmail Fazıl Paşa bu nedenle Kuzguncuk’taki köşkünde bir yemek vermiş, yemeğe oğlu kadar sevdiği Mustafa Kemal’i de davet ederek dünürü Mehmet Ali (Gerde) ile tanıştırmıştır. Mehmet Ali Bey de bundan sonra birkaç kez Mustafa Kemal’i Şişli’deki evinde ziyaret etmiş, hatta bir ara Bahriye Nazırı Avni Paşa’yı da beraberinde götürmüştür. Samsun civarındaki asayişsizliği gerekçe göstererek İngilizler Damat Ferit’in müdahalesini istediğinde bölgeye gönderilmek üzere güvenilir bir isim arayışı başlamış, Damat Ferit, Dahiliye Nazırı olan Mehmet Ali’yi çağırarak görüşünü sorunca, o da güvenilir ve dirayetli bir adam olarak Mustafa Kemal’i önermiştir. Hatta Serkloryan’da bir davet vererek Damat Ferit’e Mustafa Kemal Paşa’yı ve ne yapacağını anlatmıştır. Sadrazamı ikna eden Mehmet Ali’dir ama Mehmet Ali’yi de İsmail Fazıl Paşa ve oğlu Ali Fuat Cebesoy ikna etmiştir. Görevin içeriğini ve kapsamını ise Mustafa Kemal Paşa Harbiye

İşgaller karşısında Saray'ın ve Damat Ferit hükümetlerinin benimsediği kayıtsızlık politikasını benimsedi ve uyguladı. İzmir'in işgali üzerine yayınladığı genelge ile halktan sessiz kalmasını istedi. Hükümetin, milletin haklarını savunduğunu söyledi. Vekiller Heyeti ile görüşme yapmak üzere bekleme salonunda olan Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'in işgali haberini verirken “Allah Allah, ne küstahlık! Protesto edeceğiz!” demekle yetindi⁶. Ertesi gün 16 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'yı uğurlamak üzere yaveri Selahattin Bey'i Bandırma Vapuru'na gönderdi. Ülke İzmir'in işgali dolayısıyla kaygı ve çare arayışı içinde iken o, 18 Mayıs'ta İzmir Valisi İzzet Bey'in mülkî işleri yürüttüğünü, işgalin “yalnız askeri nitelikte” olduğunu, İzmir'de “bazı hadisat” olduğundan hükümetin resmen haberli olmadığını ve bu konudaki söylentilere önem verilmemesi gerektiğini⁷ söyleyerek kamuoyundaki işgal tepkisini dindirmeye çalıştı.

Mehmet Ali Bey, 19 Mayıs 1919'da kurulan II. Damat Ferit kabinesinde yer bulamadı. Refik Halid'e göre rüşvetten hoşlanmayan Damat Ferit, Mehmet Ali'nin sarraflardan Panciri ile olan ilişkisi nedeniyle onu kabineye almamıştı⁸. Hasan Fehmi Bey de bu ilişkiyi doğruluyordu Şöyle ki; HİF bu günlerde savaş zenginlerini toplayıp hapsetmişti. Mehmet Ali Dahiliye Nazırı olunca ismini vermek istemediği harp zenginlerinden birini odasına çağırıp görüşmüş ve o anda tahliye etmişti. Hatta bu tahliye nedeniyle Sait Molla ve Pehlivan Kadri ile aralarında “sen görüşecektin, ben görüşecektim” kavgası çıkmıştı. Sonunda Damat Ferit bile Mehmet Ali ile çalışamayacağını anlamıştı⁹. Sina Akşin de onun “büyük çapta örtülü ödenek harcamalarına” dikkati çekiyordu. Damat Ferit'in altı ay sonra onu Rümumat(Gümrük) Genel Müdürlüğü'ne atamak istemesi de bu yüzden anlamlı olmuştu¹⁰.

Kabineye giremeyen Mehmet Ali Bey, 1920 yılı başında gazeteciliğe başladı, eski Matbuat Müdürü Hikmet Bey ile “Entente” adını verdikleri Fransızca bir gazete çıkardı, Hariciye Nezareti'nden de ödenek aldı. Aynı günlerde Matbuat Cemiyeti Başkanlığını da üstlendi. Alemdarcılarla birleşerek bu gazeteyi de nüfuzuna aldı, “iki gazetenin âmiri ayrıca Türkiye ajansının da müdürü olarak bir oturuşu ... vardı ki” Refik

Nezareti'ndeki dostlarının desteğiyle kendisi hazırlamıştır. Cebesoy'a göre Mehmet Ali, İttihatçı olmayan Mustafa Kemal'in Damat hükümetine hizmet edeceğini düşünerek tayin edilmesini sağlamıştır. (A.F. Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar**, s. XVI, XX, 348, 351, 352, 358; A.F. Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s. 90-95.)

⁶ Z. Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, TTK, Ankara, 1993, s.242- 244.

⁷ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, I, s. 280; Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, 1993, s. 253.

⁸ Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İnkılab Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 200-201.

⁹ 1931 Meclisi'nde Gümüşhane Milletvekili olan Hasan Fehmi Bey bu bilgileri veriyor. Bkz. **TBMMZC**, IV/I, s. 39.

¹⁰ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, I, s. 310-311 (dn: 5).

Halid gülmemek için Diken mizah dergisine göz atmak zorunda kalıyordu. Babıali’de artık “*jurnalcilik*” dönemi bařlamıřtı¹¹.

Mehmet Ali’nin Alemdar’ın Anadolu’ya karşı sert muhalefesinde, İngilizlere, Anzavur’a, Kuva-yı İnzibatiye’ye verdiği destekte etkin olduğu da açıktı. İstanbul’un işgalinin ertesinde, 17 Mart’ta HİF merkezinde yapılan ve 60 İngiliz lirası maaşla fesat ve kargaşa çıkarmak amacıyla bazı kimseleri Anadolu’ya gönderme kararı alınan toplantıda da yer aldı¹². Refik Halid’e göre Damat Ferit ile de arası düzelmişti. Ne var ki 5 Nisan 1920’de kurulan 4. Damat Ferit kabinesinde -kabineye girecekler arasında adı geçmesine karşın- yer bulamadı. 17 Temmuz 1920’de ise İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin fahrî üyesi oldu, Ağustos ayında da yenilenen İdare Heyeti üyeliğine seçildi. Cemiyet toplantısında yaptığı konuşmada İngiltere’nin büyüklüğünden bahsetti, adaletini övdü¹³.

Anadolu’da kan gövdeyi götürürken, Yunan Anadolu ilerine, Trakya’ya yerleşmişken Mehmet Ali iktidar savaşına girdi. Damat Ferit 5. kabinesini kurduğunda -belki kabinede yer alamadığı için- bu kez Ali Kemal ve iki nazır ile birlikte Damat Ferit’i düşürmek için komplo kurdu. şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Ticaret ve Ziraat Nazırđı Cemal’in istifa etmelerinde etkin oldu, ancak kabineyi düşürmeyi bařaramadılar¹⁴. Ağustos ayında Mutedil HİF’in kuruluşunda ve merkez yöneticileri arasında yer aldı¹⁵. Alemdar gazetesinde HİF ve İngiliz yanlısı yayın politikasını korudu. Tüm bu eylem ve söylemleri ile vatana ihanet suçundan Ankara Asliye Ceza Mahkemesi tarafından, 290 Esas, 527 Karar numarası ve 3 Temmuz 1920’de tarihli fıkra hükmü ile gıyaben idamına karar verildi¹⁶.

Mehmet Ali Bey 1922 Eylül’nde Büyük Taarruz’un zaferle sonlandığı haberinin İstanbul’a ulaşmasının ardından Damat Ferit’in Baltalimanı’nda Mustafa Sabri, Kiraz Hamdi, Ali Kemal ve Hoca Vasfi’nin katılımı ile yapılan toplantıya katıldı. Yaşamlarından endişe eden bu grup Sir Horace Rumbold’a kaygılarını ilettiler. Rumbold, endişe etmemelerini syledi¹⁷. Ancak Mehmet Ali süren bir dava yüzünden tutuklandı.

¹¹ R.H.Karay, **Minelbab İlelmihrab**, s. 166, 306,347-349.

¹² S.Akşın, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, II, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 530.

¹³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 113, 114, 182, 130; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, II, s. 109, 271, 279, 469; S. Akşın, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, II, s. 548-549.

¹⁴ 31 Temmuz 1920’de kurulan kabine 17 Ekim 1920’ye kadar iktidarda olacaktır.

¹⁵ Z.Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, TTK, Ankara, 1995, s. 114

¹⁶ **Emniyet Genel Mdrdlğ (EGM) Arşivi**, Dn: 12222-45/1, Bn: A 1, Bt: 18.2.1340 (1924).

¹⁷ “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, **Yeni Sabah**, Tefrika No: 16, 3 Nisan 1950, s. 4.(Tefrikanın yazarı “Eski bir politikacı” olarak geçmektedir. Tefrika içeriğinden yazarın aynı zamanda gazeteci olduğu da anlaşılmaktadır.) Damat Ferit 22 Eylül’de İstanbul’dan ayrılmıştır. “Damat Ferit yanında oğlu Sami Bey

Büyük olasılıkla İngilizlerin devreye girmesi ile¹⁸ serbest bırakıldı. 8 Kasım'da da Gümülcineli İsmail, Miralay Sadık ve Refik Halid'in içinde bulunduğu Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın Pierre Loti Vapuru ile ülkeden ayrıldı, Romanya'ya giderek Köstence'de yerleşti¹⁹.

C-KÖSTENCE'DEKİ SÜRGÜN YILLARI

Mustafa Kemal Paşa ile silah ve dava arkadaşları Milli Mücadele günlerinde Türkiye'yi ve Türk halkını bağımsızlık ve özgürlüğüne kavuşturma mücadelesi verirken İstanbul'da Saray ve hükümetler ve onların destekçisi kimi gazete ve bürokratlar bu mücadelenin zaferle sonuçlanacağına inanmamış, Türkiye'nin ve Türk milletinin gücüne değil İtilaf devletlerine inanmışlardı. Hatta Ali Kemal, Anadolu zafere ulaşırsa insanlığından istifa edeceğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Zafer, TBMM ordularının olmuştu. Ona inanmayanlar Türkiye'den birer ikişer kaçma hazırlığı yaparken Âyine mizah dergisi “*insanlıktan istifa edecekler*” için önerdiği isim listesinde Mehmet Ali'ye “Ördek” olabileceğini önererek Türk'ün zaferini anımsattı²⁰.

Mehmet Ali sürgündeki ilk yıllarını Romanya'da geçirdi. Ülke dışına çıktığı ilk günden itibaren devrik hanedan üyeleri ile yakın ilişki kurdu, bu ilişkiyi kimi zaman para, kimi zaman ün kazanmak, para ve ünü ise muhalifleri etrafında tutmak için kullandı. Sürgün yaşamı boyunca Türkiye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya adeta kin kusacak olan Mehmet Ali, Köstence'de yerleştiği günlerde pek çok firari gibi Şehzade Nizamettin Efendi'nin çevresinde nemalandı²¹. 1925 yılı Nisan ayında Vahideddin'in çağrısı üzerine San Remo'ya gitti. Vahideddin'in önderliğinde Yüzelliliklerden Kiraz Hamdi, Gümülcineli İsmail, Mustafa Sabri ve İttahatçı Vehip Paşa'nın katıldığı, Villa Magnoli'de yapılan toplantıların ardından “*Ordu ve Millet Cemaat-i İnkılabiyesi*” adı ile ihtilalci bir

olduğu halde maale dün Şark Ekspresiyle Avrupa'ya şehrimizden hareket etmiştir. Aynı zamanda Süleyman Şefik Paşa ile Mustafa Sabri Efendi ve Refi Cevat beyin pederi Muhiddin Paşa'nın azimet hazırlığını itmam ettikleri anlaşılmıştır. (**Vakit**, 23 Eylül 1922, No: 1716, s. 2.)

¹⁸ Zira İngilizceiliğinin yanı sıra eşi de İngiliz'dir.

¹⁹ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 7; R. H. Karay, **Minelbab İlelmihrab**, s. 36, 381-382; R. Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 259-260. Aynı geminin yolcuları arasında Refik Halid Karay ve Miralay Sadık da vardır. **Vakit** gazetesi Mehmet Ali'nin 24 Eylül'de ülkeden ayrıldığını yazıyor. (“İstanbul'dan Kaçanlar”, **Vakit**, 25 Eylül 1922, No: 1718, s. 2.)

²⁰ “İnsanlıktan İstifa”, **Âyine**, 13 Eylül 1922, No: 56, s. 3.

²¹ Bu grup Mevlanzâde Rıfat, Mustafa Sabri, Kiraz Hamdi, Vehip ve Recep Paşa'dan oluşuyordu. (Tarık Mümtaz Göztepe, **Vahideddin Gurbet Cehenneminde**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1978, s. 44; **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969, s. 457 vd.)

cemiyet kuruldu²². Bu cemiyet adına Türkiye'deki rejimi yıkmak ve İstanbul'da buluşmak üzere and içenler arasında yer aldı. Vahideddin de katılımcıların her birini para ile ödüllendirdi, yol masraflarını da karşıladı²³. Ayrıca her birine dağıtılmak üzere ayrıca Gümülcine İsmail'e ödeme yaptı. Mehmet Ali diğer iki yoldaşı Kiraz Hamdi ve Mustafa Sabri ile birlikte Romanya'ya döndüklerinde Gümülcineli bu parayı çıkaracağı İntak-ı Hak gazetesi için kullanacağını söyleyerek onlarla paylaşmadı. Bu durum en çok Mehmet Ali'yi kızdırdı, Gümülcineli'ye küstü, karalama kampanyası da başlattı. Ne var ki çıkar daha üstün gelince küslük sona erdi. Gümülcineli İsmail'in kısa süre sonra Romanya'ya dönüşü ile birlikte Vahideddin'den aldıkları para ile *Osmanlı Mukaddes İhtilal Cemiyeti* adı ile gizli bir örgütlenmeye gittiler. Cemiyetin amacı; Mustafa Kemal Paşa'nın "*beş-on kişi ile*" kurduğu "*pek korkunç ve zalimâne idareyi yıkmak, kendilerini vatandan tard ederek idareyi, milletin hâkimiyetini adil, vatanperver evladına teslim ederek halkı dinine, padişahına, an'anatına kavuşturmak*"tı²⁴.

Köstence'de kurulan Cemiyet 1927'de merkezini Paris'e taşıdıktan sonra Gümülcine, İskeçe, Romanya, Suriye ve Mısır'da da şube açacaktı²⁵. Ortadoğu'ya da yayılması oldukça dikkat çekiciydi. Avrupa, Cemiyet'in para kasası ve yönetim üssü olurken Ortadoğu da vurucu gücü olacaktı. Muhbir olan Kiraz Hamdi San Remo'daki toplantıdan itibaren yaşanan gelişmeleri "*temas görevlisi*" aracılığı ile Türkiye'ye aktardığı için gerek MAH, gerekse Türkiye'nin dış temsilcilikleri teyakkuz halindeydi. Çünkü Şeyh Sait ayaklanması henüz bastırılmış, ama Musul sorunu çözülememişti. Türkiye bir savaşın eşiğindeydi ve yalnız İngilizler değil, Mustafa Kemal Türkiye'si'ne karşı olan Yüzellilikler ve firariler de el ovuşturuyor, "*düşmanımın düşmanı dostumdur*" anlayışı ile hareket ediyorlardı. MAH, Mehmet Ali, Mustafa Sabri başta olmak üzere Yüzellilik listede ve liste dışında olan firarilerin durumlarını ve faaliyetlerini temsilcilikleri ve muhbirleri aracılığıyla yakın takibe aldı. Mayıs ayı başında özellikle Balkanlarda yoğun faaliyetler olduğu, cemiyet içinde cemiyetler kurulduğu saptandı. Köstence'de Mehmet Ali, HİF Lideri Miralay Sadık ve Kiraz Hamdi²⁶, Silistre'de Vasfi Hoca ile Tarık Mümtaz, Bükreş'te eski polis siyasi kısım müdürlerinden Halit ile Üsküdar

²² Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgede "Devlet ve Millet Cemaat-i İnkılabiyesi" olarak geçiyor. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), Bn: 01011750, Kn: 1/210, F: 22). Doğrusu "Ordu ve Millet" olmalı.

²³ Şaduman Halıcı, "San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, 'Bir' İttihatçı ve 'Üç' Yüzellilik", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 267-303.

²⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-98, Bn: 1/C-10 (Mukaddes İhtilal Cemiyeti Programı-Madde 1: Maksud ve Gaye).

²⁵ EGM Arşivi, 12222-98, 1/D-7

²⁶ Kiraz Hamdi'nin Türkiye muhbiri olduğu bilinmediği için dış temsilciliklerden gelen ihbarlarda onun adı da sayılmıştır.

polis müdürlüğü yapmış olan Ahmet Rıfat ve Bulgaristan'da bulunan Sait Molla Muhafaza-i Hukuk-u Saltanat adı ile bir cemiyet daha kurmuşlar, üyelerine rozetler hazırlatmışlardı. Mehmet Ali'nin kardeşi Kemal de Tütüncübaşı Şükrü aracılığı ile Vahideddin ile bu grubun haberleşmesini sağlıyor, aynı zamanda İngiliz pasaportlarının süresi dolan grup üyelerinin Arnavut pasaportu alması için de aracılık yapıyordu. Grup, Türkçe bir gazete çıkarmak amacıyla Silistre mebusu Mustafa Rıza Bey'e ait matbaayı satın almak için girişimde de bulundu. Matbaa Silistre Cemaat-i İslamiye Cemiyeti'nce satın alınınca başarılı olamadı ve Pazarcık'ta matbaa arayışına başlandı. Aynı günlerde üyeler Bükreş'te bir araya gelip bir toplantı da yaptı. Toplantının ardından Gümülcineli İsmail Vahideddin'den aldığı "*dış işlerini görmekten sorumlu olduğuna dair bir yetki belgesi*" ile Suriye'ye giderken Mehmet Ali, Mustafa Sabri, Vehip Paşa ve "*daha bazıları*" yeniden San Remo'ya gitmek üzere hazırlıklara başladı²⁷. Zira Haziran ortasında Vahideddin'in başkanlığında bir kongre yapılması kararlaştırılmıştı. Mehmet Ali ile Mustafa Sabri'nin San Remo'ya gider gitmez Başyaver Avni Paşa'ya telgraf çekerek onu da çağırımları üzerine İçişleri Bakanlığı harekete geçerek Suriye'de Refik Halid ile "*hempalarının*" ve Atina'da Çerkes Ethem ve "*avanesinin*" buldukları mahallerden "*yok olup olmadıklarının*" kontrol edilmesini istedi²⁸. Haziran ortasında San Remo'da yapılan toplantı ile ilgili belge olmasa da, Refik Halid'in Suriye'den ayrılmadığını, Ethem'in yukarıdaki hazırlıklara koşul olarak ve "*Kürt ayaklanmasına katılmak amacıyla*" Ortadoğu'ya geçtiğini²⁹, San Remo grubunun da Romanya'ya döner dönmez deyim yerindeyse fitili ateşlediğini biliyoruz. Hedef Musul'du³⁰.

San Remo'dan dönen Mehmet Ali ve Vehip Paşa Ekim ayında Köstence'den Bükreş'e geldiler. Otel, postane "*diğer bazı yerler*" arasında mekik dokuyup "*bilimum*" firarilerle görüştüktan sonra Köstence'deki İngiliz Konsolosunun aracılığı ile İngiltere'nin Bükreş Elçisi ile bir görüşme yaptılar. Elçiye Musul nedeniyle bir savaş çıkarsa karşılarında yalnız Türkleri değil, Bolşevik Rusları da bulacaklarını söyleyerek önerilerini dile getirdiler. Buna göre; kendileri İslamiyet adına Kürt, Türk, Arap ve Çerkes'ten ibaret bir teşkilat yapıp Türkiye içlerine doğru bir hareket yapacak olurlarsa "*Kürdistan tamamen ve def'aten [hemen/bir anda]*" bu kuvvete katılacakmış. Hatta Türkiye'nin "*tenkil*" için göndereceği kuvvetin de kendilerine katılması pek

²⁷ **Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)**, Bn: 01011894, Kn: 1/214, F: 42, Ek 7 (3 Mayıs 1925).

²⁸ **CA**, Bn: 01011894, Kn: 1/214, F:42, Ek 6.

²⁹ Ethem, Mevlanzade Rıfat ile birlikte Ortadoğu'ya geçti. (Şaduman Halıcı, **Ethem**, E Yayınları, İstanbul, 2016, s. 342 vd.)

³⁰ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-57/2, Bn: 2/F 1, 3/F 2, Bt: 4.8.1925.

mümkünmüş. Ancak bu kuvvetin içinde İngiliz askeri olmamalıymış. Irak'a yalnız Müslüman kıtaları yerleştirilmeli, sadece İslamiyet adına hareket edilmeliymiş. Bu işi başarmak için kuvvetleri yeterliymiş. Kabileler diye andığı Kürt aşiret mensupları da onları destekleyecekmiş. Hindistan'dan getirilecek Müslüman kıtaları da güçlerine güç katacakmış. Bu planları kabul edilir, tüm yol masrafları da karşılanırsa savaş ve içişleri bakanları ile görüşmek üzere Londra'ya da gidebilirlermiş. Vehip Paşa'nın Kiraz Hamdi'ye söylediğine göre sonradan iade edilmek üzere beş yüz bin İngiliz lirası da istenmiş³¹.

Muhbirlerin verdiği bu bilgiler Mehmet Ali ve Vehip Paşa'nın İngiliz Elçisine sundukları Ekim 1925 tarihli dilekçe ile de örtüşüyordu. Dilekçe şöyleydi:

1- Harb-i Umumi hasabiyle ne kıratda bir adam olduğum İngiltere'ce malumdur. Irak'a vücuda getirilecek kuva-yı muavene ve millie başkumandanlığına tayinim matlubdur [talep edilmektedir)].

2- Mustafa Kemal hükümetini yıktıktan sonra vücuda getireceğim Hilafet ve Saltanatı cami hükümetle İngiltere hükümetine tedâfüû ve taarruzî [savunma ve saldırı içeren] elli sene için bir ittifak akdi lazımdır.

3- Musul'da bir idare-i hususiye-i müstakile tesis ve Irak ile hükümet-i müstakilemiz arasında bir tampon olarak bulunması cihetini kabul ederim.

4- Musul petrol madenlerinin işletilmesini İngiltere'ye tevdi' ederim ve hasulatından yüzde on beşlik hükümetimize tevdiini şart koşarım.

5-Bundan gayrı talep olacak mevad hakkında Londra'ya gelerek müzakereye âmâdeyim³².

Dilekçe aynı zamanda Vahideddin'in de bu planın parçası ya da itici gücü olduğunu ortaya koyuyordu. Zira ikili aynı gün Vahideddin'e bir telgraf çekerek ondan 22 Eylül'de takdim ettikleri rapora karşılık evet ya da hayır yanıtı istemişlerdi. Yine dilekçenin ilk maddesinde yer alan Vehip Paşa'nın başkumandanlık talebi de San Remo'da 24-30 Nisan tarihleri arasında Vahideddin'in başkanlığında yapılan ilk toplantı ile örtüşüyordu. Zira o toplantıda Şeyh Sait isyanını kastederek “zamanında isyancıların yardımına yetişemedikleri ve mühim bir fırsattan istifade edilemediği” için üzüntüsünü dile getiren Vahideddin³³, “tedbirli ve nazik”, “tam manasıyla centilmen” bir adam diyerek diğer

³¹ CA, Bn: 01011913, Kn: 1/214, F:61, Ek 2. Yüzellilik eski Dahiliye Nazırı Cemal ve Kiraz Hamdi'nin ihbarları.

³² CA, Bn: 01011913, Kn: 1/214, F:61, Ek 1.

³³ EGM Arşivi, Dn: 12222/45, Bn: 8/B-12

İttihatçılardan ayırdığı, “*Ben her şeyi ondan beklerim ve bekliyorum*”³⁴ diyerek ne derece güvendiğini açıkladığı Vehib Paşa’yı katılımcılara “*Ordu ve Millet Cemaat-i İnkılabiyesi’nin kâid-i evveli*” yani başkomutanı olarak tanıtmıştı³⁵.

Bükreş’teki İngiliz Elçisi dilekçeyi ve talepleri Londra’ya bildirdi. Aldığı yanıtı da 14 Kasım 1925’te Vehip Paşa’ya değil, Mehmet Ali’ye bildirdi.

“*Bükreş İngiliz Sefarethanesi*

Azizim Mehmet Ali Bey

Teşrinisani 9 tarihli mektubunuzu aldım. İngiltere sefiri caniblerinin verdiği emir üzerine geçen ay zarfında beni ziyaret esnasında beyan etmek nezaketinde bulunduğunuz teklifata karşı İngiltere Hükümeti’nin böyle bir fikir beslemekte olmadığını kemal-i teessüfle arz eylerim.

İmza”³⁶.

Mustafa Kemal Türkiye’sini yıkmak için İngiltere’nin desteğini alamayan Mehmet Ali ve arkadaşları hedeflerine yeni destekçiler aramayı sürdürdü. Türkiye’nin yıkılıp yok olmasını isteyen Mehmet Ali’nin Mustafa Kemal Paşa’ya olan düşmanlığı “*şayan-ı hayretti*”. Romanya’da gazetelere verdiği mülakatta Gazi için “*C’est un monstre qui a soifdurouge-Kana susamış canavar*” diyerek hakaret etmeyi sürdürdü. Gerek onun bu hareketleri gerekse firarilerin yatağı haline gelen Köstence’deki gelişmeler Türkiye’yi harekete geçirdi. 1926 yılı başında Romanya Hükümeti’ne Köstence’deki muhaliflerin isimlerini içeren bir liste vererek Romanya’dan çıkarılmalarını istedi. Şubat ayında konuyu görüşüp karar bağlayan Romanya Hükümeti, 12 Şubat’ta Mehmet Ali’yi Krayova’da oturmaya mecbur etti. 4/5 Mart 1926 gecesi de kararı kendisine tebliğ etti. Mehmet Ali Köstence’den ayrılmak istemedi. Etrafindakilere, “*ben hürriyetimi muhâfaza için buraya geldim, onu kendi elimle kimseye veremem eğer kavânîn-i düvel ve hukûk-ı beşer hiçe sayılırsa biz de namus ve şerefimizle Romanya’yı terk ederiz*” diye söylenmeye başladı. Romenlere ise “*Şayet [Köstence’de kalmasına] müsaade edilmezse Fransa’ya kadar harcırahım verilmek üzere Romanya’yı hemen terk edeceğim*” deme kararı aldı ama Köstence’de kalabilmenin yollarını aramaya başladı. Eşinin İngiliz olmasını kullanarak İngiliz Elçiliği ile diyaloga geçti. Hasta ve deniz kenarında yaşamak zorunda olduğunu belgeleyen bir raporla Romen Hükümeti’ne

³⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222/45, Bn: 8/B-8.

³⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222/45, BN: 8/B-12. Göztepe Vehib Paşa’nın Vahideddin’in huzurunda “ ‘O Mustafa Kemal’i taht ve tacıyla beraber hâk ile yeksan etmek ahassı âmâlimdir’ diye gürül gürül gürlülediğini” söylüyor. (T.M. Göztepe, **Vahideddin Grubet Cehenneminde**, s. 137.)

³⁶ CA, Bn: 01011913, Kn: 1/214, F:61, Ek 3.

başvuru yaptı. İngilizlerin aracılığı ile Romanya Hariciye Nazır Müsteşarı Tataresco'nun desteğini aldı. Hatta Tataresco Türkiye'nin verdiği listeden onun adını çıkarmaya da kalktı. Ancak Romanya Hükümeti, müsteşarın bu girişimini onaylamadığı gibi Tataresco'nun girişimlerinden haberdar olan Türkiye'nin ısrarlı duruşu sonucunda Mehmet Ali Romanya'dan çıkarıldı³⁷.

D-PARİS'TE GEÇEN SÜRGÜN YILLARI

Mehmet Ali, Fransa'ya giderek Paris'i kendisine faaliyet merkezi yaptı³⁸. O günlerde yakınında bulunan Refi Cevad, Mehmet Ali için şöyle diyordu; "*hükümet, daha doğrusu milliyet düşmanlığı ile hissiyat-ı diniyeleri tahrik edeceklerle dindar, dinsizlerle münkir [dinsiz], vatan hislerine Hıristiyanî kadar lakayd, vicdanının karası yüzüne vurmuş berbat bir heriftir.*"³⁹ "*Mehmet Ali'nin evi bir (Dâr-ün nedve [fesat yuvası])dir. İran, Afgan sefirleri haftada bir iki defa muntazaman içtima ederler*"⁴⁰. Refi Cevad sürgündeki muhaliflerin Mehmet Ali'ye "*büyük bir muhabbetleri*" olduğuna da dikkati çekti. Öyle ki "*Yunanistan'da çıkan İtila, Suriye'de Vakıt, Mısır'da Müsâvât [gazeteleri] doğrudan doğruya ondan direktif alıyor*"du. "*Muhalefetin temerküz eylediği nokta Mehmet Ali Bey'di*"⁴¹. Refi Cevat'a göre "*kin ve garaz kendisini o derece bunaltmış ki, maksadının husulü için bu adam her şeyi mubah görüyor*"⁴².

Kiraz Hamdi'nin verdiği bilgiye göre Avrupa'da Türkiye aleyhtarı çıkan yazılar da Mehmet Ali'yi mutlu ediyordu. 1926 yılı sonlarına doğru Çiçerin'in Fransa'ya geleceğini duyduğunda, Fransa ile anlaşacağını ve Türkiye'nin Doğu illerinden bir parçasını elde ederek İskenderun'a ineceğini iddia etti. Ona göre Fransızlar Suriye'de sonsuza dek yerleşmek istiyormuş. İtalyan gazeteleri Antalya'yı almak istediklerini alenen yazıyormuş. Bu durumda bir savaş çıkması kaçınılmazmış, savaş çıkınca da hayalleri "maddileşecekmiş". Kiraz Hamdi, çıkacak bir savaşta Türkiye'nin yok olacağı umudunu taşıyan Mehmet Ali'ye Türk ordusunun gücünden bahsedip tehlikeyi atlatması umudunu dile getirince de alaycı bir edayla onu "*çok vatanperver çok milletyetçi*" bulmuş, "*ben perişan olduktan sonra taş taş üstünde kalmasın*" demiş⁴³.

³⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/F 2, 3, 4 Bt: 12 Şubat 1927, 9 Mart 1927.

³⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/C 1.

³⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-98, Bn: 1/D-5

⁴⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-98, Bn: 1/D-5

⁴¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-98, Bn: 1/C-1.

⁴² EGM Arşivi, Dn: 12222-98, Bn: 1/C-1.

⁴³ EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/B 1, Bt: 26 Kasım 1926.

Mehmet Ali, 1927 yılı başlarında Fransa ve İtalya'dan umudunu kesmiş olmalı ki Kiraz Hamdi'ye Türkiye için dışardan gelebilecek bir tehlike olmadığını söyleyerek hayıflandı. Yüzellilik, firari ve Türkiye'deki destekçilerini kastederek “*Mustafa Kemal hükümet-i mütegalibe ve şakiyyesi*” nin içerden yıkılabileceğine işaret etti. En küçük bir olay, en önemsiz bir gelişme “*o şekavet ocağını*” yirmi dört saatte yıkabilirmiş. “*Ceyhan, Antep, Trabzon ve Kürdistan*” dağları şursuz çetelerle doluymuş. “*Malûm-ı âlileridir ki: Müstebid ve zâlim kuvvetler en zî-kudret göründükleri zaman helâk olurlar. Ekser büyük vak'alarla büyük istihzârât ile değil küçük hâdiselerle, sathî hazırlıklarla yıkılırlar*”⁴⁴. Bu düşünce 1927 yılındaki etkinliklerine zemin oluşturdu. Mustafa Kemal Türkiye'si'ne karşıt olanların yeterli güçte olmadığını, daha doğrusu parasız olduklarını düşünmüş olsa gerek ki bu eksigi, bulacağı dış destekçiler ile gidermeye yöneldi ya da istediği sadece paraydı. Türkiye'ye kin duyanları, kini olmayanların da çıkarlarını okşamayı tercih etti. Tüm bu faaliyetlerinde en büyük destekçisi de yine Gümülcineli İsmail oldu.

Öncelikli hedef Türk Hükümeti'ne karşı muhalif olan bütün kuvvetleri bir araya toplamaktı. Bunda başarılı da oldular. Asyalı çeşitli sürgünlerden oluşan bir teşkilat kurdular. Mehmet Ali, Asya-i Beynelmilel İttihat Cemiyeti ismini verdikleri bu teşkilatın adını kullanarak Paris'te yaşayan Rus Çarlık Hanedanı'ndan Grandük Kril'i, Kafkaslardan yapılacak baskıyla Rusya'daki iktidarı yıkacağına inandırdı. Ancak, bunun gerçekleşebilmesi için önce Türkiye'de iktidarı ele geçirip rejimi yıkmaları gerekiyordu. Tabii bunun içinde para. Kril'i bir milyon İsviçre frangı vermeye ikna ettiler, aldıkları ilk taksit olan iki yüz bin Frank'ı “*yediler*”⁴⁵.

Mehmet Ali, 1927 yılı Haziran ayı sonunda İngiliz olan eşi ve kızı ile birlikte Londra'ya gitti. Londra'da Yunan Hükümeti'nin temsilcileri ile görüşmeler yaptı, maddi-manevi destek aldı ve Paris'e döndü. Bir gazete çıkarmak ve canlandırmaya çalıştığı ‘Mukaddes İhtilal Komitesi ile benimsenen amaçları uygulamaya dökmek’ amacındaydı. Gümülcineli ile birlikte geniş bir örgütlenme yaptı, Rauf (Orbay) ve Rahmi beylerle görüştü, destek aldı. Onların da katılımı ile Taşnak Ermenilerle Kürtler arasında yapılan sözleşmeye ortak olundu. Türkiye'de rejimin yıkılması, iktidarın ele geçirilmesi karşılığında Ermenilere, Erivan'dan İskenderun'a kadar ekonomik, sosyal ve siyasal haklar vaadedildi. Bu destek karşılığında Taşnak komitelerinden 250 bin Frank alındı. İlk

⁴⁴EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/D 4, Bt: 11 Şubat 1927.

⁴⁵EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: B 4-5 (Beyrut Başkonsolosluğunun 1.3.1928 tarihli raporunun Grandük Kril'e ait kısmının sureti)

taksit olarak aldıkları parayı yedikleri için Taşnaksutyun Komitesi dolandırıldığını anladı ve para ödemeyi kesti⁴⁶. Mehmet Ali bir yandan para aldığı kişi ve kurumlara faaliyete geçtiğini göstermek, diğer yandan Gümülcineli'yi uzaklaştırmak amacıyla onu Suriye'ye gönderdi. Ona hazırlanan programı Kürt ve Çerkes reislerine kabul ettirmek görevini verdi. Gümülcineli İsmail ise Kiraz Hamdi Paşa'ya göre Suriye'deki vaktini "*kadınları otel odalarına kapatarak*" geçirmişti⁴⁷.

Mehmet Ali, 1930 yılı ortalarında göçmenlerin, sığınmacıların, muhaliflerin Türkiye'deki haklarını korumak amacıyla "*Türk Mağdurini Siyasiye Cemiyeti [ya da Türk Siyasi Mültecileri Cemiyeti]*" adı ile bir örgüt daha kurdu. Aslında Fransa'da pek çok milleti temsil eden bu tarz cemiyetler kurulmuştu ve Fransız Hükümeti de bunlara maddi ve manevi yardım yapıyordu. Sanırım Mehmet Ali'yi kamçılaman da hükümetin bu duruşu oldu. Daha sonradan Ofis/Büro adını alacak olan bu örgüt, Fransa Hükümeti'nce tanındı, Resmî Gazete'de de ilân da edildi. Buna göre Başkan eski Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Ahmet Rıfat'tı. Üyeleri arasında Selim, Gürcü Faruk, Miralay Tahir ve Emcet'in adı geçiyordu⁴⁸. Milletler Cemiyeti tarafından "*Muhacim ve Mağdurin*" şubesine kayıt edilerek resmen onaylanan Cemiyet çalışmalarına başladı. Ahmet Rıfat'ın başkanlığının da "*resmiyette*" olduğu böyle anlaşıldı. Asıl başkan Mehmet Ali idi. O, Milletler Cemiyeti nezdinde girişimlerde bulunarak maddi yardım talep edebilmek için siyasi sürgünlerin isimlerini toplamaya yöneldi. Firarilerden Namık'a gönderdiği mektupla ondan iki liste istedi. İlki Yüzelliliklere, ikincisi de liste haricindeki mağdurlara ait olacaktı⁴⁹. Türk Mağdurin-i Siyasiye Cemiyeti'ne, Türkiye'den Paris'e gelerek tıp ve hukuk öğrenimi gören birkaç öğrenci de üye oldu. Yurtdışındaki sürgün Türklerin haklarını korumak amacıyla olduğunu belirten bu cemiyet, Türkiye'nin yurt dışından borç alamaması için yoğun uğraş da verdi, Fransızlara "*Kemalistlere para vermeyiniz*" propagandası yaptı⁵⁰.

Mehmet Ali'nin Paris'te oluşturmak istediği bir başka siyasal örgüt de Demokrat Parti'ydi. La Republique Enchainée, Türkçe Açık Söz, Sada-yı İslâm ve İntibah gazetelerinin Demokrat Parti'nin yayın organları olduğunu açıklayan Mehmet Ali, partinin taslak bir programını da hazırladı⁵¹. Programın tam metni elimizde olmamakla

⁴⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-25, Bn: D 1.

⁴⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: B 5.

⁴⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 9, Bt: 15 Temmuz 1930.

⁴⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/C 9, Bt: 28.6.1932.

⁵⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 9, Bt: 15 Temmuz 1930.

⁵¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 13, Bt: 12 Temmuz 1931.

birlikte Mehmet Ali'nin 20 Eylül 1931 tarihli mektubundan anladığımız kadarıyla Parti, “*yarın Türkiye’yi idare etmeye aday, adil bir hükümetin temelini kurmuştu*”. Partinin devamı ve amacın gerçekleşmesi için muhaliflerin birleşmesi gereğinden bahsedilmişti. Programı İslâmcıydı. Siyasî ve iktisadî inkılaplarda meşrutiyetçi ve terakkiperver olan partinin o gün için millete Saltanat ve Cumhuriyet rejimi vadetmeye hakkı olmadığından da bahsedilmişti. İnkılap sonucu açılacak mecliste milletvekilleri hangi hükümet şekline karar verirse, o kabul edilecekti⁵². Hükümet şeklinin belirlenmesini ikinci derecede gören Demokrat Parti'nin Meşrutî Saltanatı kabul edeceği, gerekirse Cumhuriyet şekline de itiraz edilmeyeceği belirtildikten sonra, hilafet sorunu büyük önem taşıdığı için, ilerdeki şekil Cumhuriyet dahi olsa, Cumhurbaşkanının aynı zamanda halife olması parti tarafından benimsenmişti. Demokrat Parti'nin kesin programının Paris'te yapılacak kongre ile belirleneceğini söyleyen Mehmet Ali, partiye “*Türk Meşrutî Demokrat Partisi*” isminin verilmesini de daha uygun buluyordu. Böylece partinin Türkiye'deki Cumhuriyet Halk Fırkası ile isim benzerliği de ortadan kaldırılmış olacaktı⁵³. 12 Temmuz 1931 tarihli mektubunda kendisine taraftar Türkiye'de birçok arkadaşı olduğunu söyleyen Mehmet Ali⁵⁴, 3 Ekim 1931'de ise partinin günden güne kuvvetlendiğini ve her taraftan başvurular geldiğini yazdı⁵⁵. Belgelerden anlaşıldığına göre Mehmet Ali, 1932 yılı Haziran ayında hâlâ Demokrat Parti'yi kurmak için uğraşüyor, Paris'te Rıza Nur, Rahmi ve Rauf beylerle aynı amaçla görüşüyordu⁵⁶. Partinin çatısı altına Tarikat-ı Salâhiye üyesi eski İstatistik ve Muamelatı Zatiye Müdürü Şeyh Ali Ramiz'i de almıştı ki Ramiz, “*ötede beride*”, “*Biz Mustafa Kemal'in taşı ile onun başını koparacağız*” deyip duruyordu. Eş zamanlı olarak eski halife Abdülmecid ile ilişkisini korumaya ve desteğini sürdürmeye de çalıştı. Hatta, “*Bırakınız zamana uygun bir maske ile ortaya çıkıp işleyelim. Muvaffak olduğumuz anda maskeyi atar ve Hilafet ve Saltanat-ı Osmaniyeyi ihya ile âlem-i İslamiyet'in afezinine mazhar oluruz*” sözleri ile devrik halifeyi güdülemeye, istediği desteği yani maddî yardımını almaya çalıştı ve başarılı da oldu⁵⁷.

Mehmet Ali de boş durmadı. HİF lideri Sadık ile haberleşti. Gönderdiği mektupla O'nu Paris'e çağırdı ve Mukaddes İhtilal Cemiyeti'nin başkanlığını üzerine almasını istedi. Bunun “*vatani bir zorunluluk*” olduğunu vurguladıktan sonra Mustafa

⁵² EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/C 3.

⁵³ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/C 4.

⁵⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/B13.

⁵⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/C 4.

⁵⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/C 3.

⁵⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 4/C 6, Bk. 29 Mayıs 1932 (686'nın raporu).

Kemal'i işaret ederek “*Hazreti Peygambere baldırı çıplak Arap diyen ve Kuran'ı azîmüşşan'ı fırlatıp yere atan ve terakki ve cumhuriyet maskesi altında bütün bir vatani Neron'a rahmet okutan bir zulüm altında inleyen bu kâfire, zillet ve sefahate karşı ordunun başında harekete geçmek zamanının geldiği*”ni söyledi⁵⁸. Gazetesinde hakaretlerini sürdürdü. Hedefinde kendisine de muhalefet eden muhalifler vardı. Ankara'ya jurnal yapmakla suçladığı bu muhalifleri sütunlarında teşhir edeceğini söyleyerek tehdit etti. Kiraz Hamdi'nin, Refi Cevad, Reşat Halis, Refik Halid ve Ömer Fevzi'nin ajan olduğunu söyledi⁵⁹. Refik Halid (Karay) de Vahdet gazetesinde Mehmet Ali'nin Cumhuriyet aleyhindeki yayınlarına karşı Türkiye'deki rejimi savunan yazılar yazdı, hatta bu nedenle Taşnaksutyun Cemiyet üyelerince tehdit edildi⁶⁰. Mehmet Ali de Refik Halid'le Vahdet'in sahibi Nuri Genç aleyhinde Ceza Mahkemesine başvurarak “*kınama ve kötöleme*” davası açtı, avukatları da Nizamettin Kibar ile Ermeni Tabzaryan oldu. Ama sonuç alamadı⁶¹. Arif Oruç ve Taşnaksutyun Cemiyeti ile ortaklaşa uyuşturucu madde kaçakçılığı yaptığı da belgelenen⁶² Mehmet Ali örgütsel ve bireysel çalışmalarını gazeteciliği ile destekledi.

1-La Republique Enchainée ve Mustafa Kemal Türkiye'si'ne Saldırıları

Mehmet Ali örgütsel çalışmalarını gazetecilikle bütünleştirdi. 1930 yılında Paris'te Refi Cevad⁶³ ve Ahmet Rıfat ile yaptığı toplantı sonunda Abdülmecid'den aldıkları para ile La Republique Enchainée (Zincire Vurulmuş Cumhuriyet) adlı Fransızca bir gazete çıkarma kararı aldılar⁶⁴. Gazetenin ekonomik kaynakları Abdülmecid ile sınırlı kalmadı. Mehmet Ali'nin, karısı aracılığıyla Londra'daki İngiliz gizli servisinden otuz beş bin Frank alınmıştı⁶⁵. Abdülhamit'in küçük oğlu Abid Efendi de yardımda bulundu⁶⁶. Ayrıca, Fransız “*L'Ami du Peuple*” ve “*Figaro*” gazetelerinin sahibi “*François Goty*”den 1000 Frank aylık, Samatra Sultanı ile Hintli Müslümanlardan yaklaşık 20 bin Frank⁶⁷, Yahudi Rot Bey'den “*yüklü miktarda maddi yardım*” alındı⁶⁸. Rot Bey'in dışında gazeteye maddi yardımlarda bulunan iki Yahudi'nin gazeteden ayrılarak bu

⁵⁸ EGM Arşivi, Dn:12222-45/2, Bn: 5/C 14, Bt: 2. T.E. 1931.

⁵⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 11.

⁶⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-100, Bn: 1/F 10, Bt: 28.9.1935.

⁶¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-100, Bn: 1/F 12.

⁶² EGM Arşivi, Dn: 12221-1 Umumi Dosya, Bn: 2/B 8.

⁶³ Türkiye'nin muhbiri olan Refi Cevad bu bilgileri MAH temsilcisine iletmiştir.

⁶⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-107, Bn: 2/E 10; Vakit Gazetesi, 7 Temmuz 1930.

⁶⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/E 13, Bt: 14.12.1931.

⁶⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/E 1.

⁶⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/A3, Bt: 22.11.1931.

⁶⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/E 11, Bt: 4.2.1932.

yardımı kesmesi üzerine Mehmet Ali, Rıza Nur ile ilişkiye geçerek İttihatçıların yardımını sağlamaya çalıştı⁶⁹. Yüzellilik Tahir ise parasızlık nedeniyle bir ara yayınına ara verildiğinde gazetesinin yeniden çıkarılması için gerekli olan parayı Mısırlı Prens Lütfullah'tan alarak Mehmet Ali'ye verdi⁷⁰.

İlk sayısı büyük olasılıkla 1930 yılı Şubat ayında⁷¹ çıkan gazete 4 sayfa olarak, 15 günde bir “*Türk Demokrasisinin Organı*” olarak yayın hayatına girdi. Tanesi 50 santim, yani yarım Frank'tı. Yazı kadrosu Mehmet Ali ile birlikte Yüzelliliklerden Trabzonlu Ömer Fevzi, Refi Cevad ve Ahmet Rıfat'tan oluşuyordu. Başyazar Necati Rıfat'tı ve “*Albert Hayon*” takma adını kullanarak yazılarını yayımladı⁷². Yunanistan'da yaşayan Yüzelliliklerden İşkenceci Adil'in karısı Emine Hanım gazetelerin Selânik'teki Ermeniler arasında okunmasına aracılık etti⁷³. Yine Yüzellilik polisler arasında yer alan ve Mehmet Ali'nin Yunanistan'daki temsilcisi, hafiyesi, propagandacısı konumunda olan⁷⁴ Namık Hilmi de gazetenin dağıtımında etkin rol aldı⁷⁵.

La Republique Enchainée Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e, rejime, genç Türkiye'nin devlet adamlarına ve devrimlere karşı saldırganca bir tutum takındı⁷⁶. Mehmet Ali'nin Mustafa Kemal'e çektiği telgraflar da burada yayınlanmıştı⁷⁷. Cumhuriyet hükümeti ile ilgili pek çok yalan haberi de sütunlarına taşıyıp yorumladı. Gazetenin yayın hayatına girişi Türk basınında da yankı buldu. Vakit'te Mehmet Asım gazetenin isminde “*Cumhuriyet*” sözcüğünün kullanılmasını eleştirdi.

“Mütareke denilen meş'um devir esnasında Türk vatanını bir ecnebi müstemlekesi haline getirmek için çalışmış, esir bir vatan parçası üzerinde vatan haini Vahideddin'in saltanat kurmasına hizmet etmek için ellerinden gelen her türlü kirli çarelere başvurmuş olan bu adamlar alınlarında (150)lik damgası bulunduğu halde hiç sıkılmadan şimdi cumhuriyetçi olmuşlardır. ... Alınlarındaki Yüzellilik damgasını saklamak için yüzlerine geçirdikleri cumhuriyetçi maskesi altında gene eski maksat ve mesleklerine devam etmektedir(ler)”⁷⁸.

⁶⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn:4/F2, Bt: 11.1.1931.

⁷⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-6, Bn: C 11, Bt: 8.2.1933.

⁷¹ 5 Mart 1930 tarihli Vakit gazetesi bu gazetenin 2. sayısına atıf yapıyor.

⁷² EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/E 13, Bt: 14.12.1931.

⁷³ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/F 8, Bt: 23.5.1932.

⁷⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 7.

⁷⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 11, Bt: 11 K.E. 1932, 686'nın raporu.

⁷⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 10.

⁷⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-107, Bn: 2/E 10..

⁷⁸ Mehmet Asım, “Yüzellilikler Pariste Faaliyette”, **Vakit**, 5 Mart 1930, Sayı 4366, s. 1, 4.

Gazete 1930 Şubat sonunda yayınlanan 2. sayısında Türkiye'nin doğu illerinde ve bu illere sınır olan bölgelerde yaşayan Kürtleri ve Ermenileri savunan bir yazı yayınladı. Buna göre Doğu illerinde bir Kürt isyanı olmuş. İsyanın nedeni Türk Hükümeti'nin Şeyh Sait meselesinden beri bu bölgede uyguladığı baskı politikası imiş. Bununla birlikte hükümet isyanı Kürtlerin ve Ermenilerin kışkırtmalarından bildiği için 5000 Ermeni'yi Doğu illerinden Suriye'ye atarak ve göç ettirerek karşılık vermiş. Göç eden Ermenilerin durumu o kadar acınacak haldeymiş ki Cenevre Kızılhaç Cemiyeti'nin insanî duyguları harekete geçmiş ve Cemiyet, Suriye'ye yardım heyetleri göndermiş. Ardından Kürtlerle Ermeniler arasında bir toplantı olmuş. Fakat bu toplantı kışkırtıcı bir nitelik taşıymıyormuş, aksine Doğu illerinde yeni bir isyan çıkmasına engellemek amacıyla yapılmış.

Oysa bu makalenin yazıldığı tarihlerde doğu illerinde çıkmış bir isyan yoktu. Dolayısıyla Suriye'ye göç ettirme olayı da uydurmaydı. Mehmet Asım da haklı olarak *“Memleketin bir köşesinde bu kadar mühim hadiseler oluyor da koca Türkiye’de tek bir kimsenin haberi olmuyor. Buna rağmen Paris’teki Yüzellilikler malumat alıyor ve neşeleniyor”* diyerek uydurma habere isyan etti. Ona göre Mehmet Ali ve arkadaşlarının asıl amacı *“Türkiye’nin dahili vaziyetini karanlık göstererek düşmanlara ümit vermek ve onlardan hizmet bahşişi koparmak”*⁷⁹, *“şark vilayetlerindeki Kürtler ile Ermenileri müşterek isyan hareketine sevk ederek buralarda suları bulandırmak ve sonra bulanık suda balık avlamaktan ibaret[ti]”*⁸⁰.

Mehmet Asım'ın da dediği gibi Doğu illerinde Şubat ayında çıkmış bir isyan yoktu. Ancak Şeyh Sait isyanından itibaren bölgede pek çok ayaklanma girişimi olmuş ve bunların hemen hepsi Kürt bağımsızlığı altında yabancı propaganda ve destekleri ile beslenmişti⁸¹. 1925 ve 1927 yıllarında Ağrı Dağı çevresinde çıkan isyanlar ise isyancıların İran'a sığınmaları ve arazi koşulları nedeniyle tamamıyla söndürülememişti⁸². Bu olaylarda başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin kışkırtması, bu kışkırtmalarla Ermeni ve Kürtlerin eylemliliği, daha sonra da örgütleri Hoybun'la Türkiye'ye karşı birleşmeleri etkili olmuştu. Bu birleşmeye Ortadoğu'da başta

⁷⁹ Mehmet Asım, “Yüzellilikler Pariste Faaliyette”, 1, 4.

⁸⁰ “Bir Varakpâre”, **Vakit**, 18 Eylül 1925, No: 2415, s. 4.

⁸¹ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, s. 168. Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasından sonra Raçkotan ve Raman tedip harekâtı [9-12 Ağustos 1925] yapılmış, ardından Koçuşağı [7 Ekim-30 Kasım 1926], Mutki [26 Mayıs-25 Ağustos 1927] ve Asi Resul [22 Mayıs-3 Ağustos 1929] ayaklanmaları bastırılmıştı.

⁸² Mehmet Köçer, “Ağrı İsyanı (1926-1930), **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14, S.2, Elazığ, 2004, s. 379-388.

Çerkes Ethem olmak üzere Yüzelliliklerin de eylemsel katkısı olmuştu⁸³. La Republique Enchainée’de Mehmet Ali’nin ‘Kürtlerle Ermeniler arasında bir toplantı olduğunu’ kabul etmesi de onca uydurma bilgi arasında gerçekçiydi. Ağrı çevresindeki kaynaşma da sürüyordu. Hatta Cumhurbaşkanı başkanlığındaki Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve I. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey’in de katılımları ile 28 Aralık 1929’da yaptığı toplantıda 1930 yılı Haziran ayında Ağrı’da tenkil harekâtına girişilmesine karar vermiş ardından harekât Eylül ayına ertelenmişti⁸⁴. Eylül ayına doğru Urfa’da çıkan Milli Gazete bölgedeki kaynaşmalarda Yüzelliliklerin de payı olduğuna işaret ederek Mehmet Asım’ın daha Mart ayında dikkati çektiği işbirliğini doğruladı. Gazete Yüzelliliklerden Kiraz Hamdi’nin on gün Irak’ta kaldığına, Şerif Hüseyin’den Kral Faysal’a bir mektup getirdiğine, Sarayda Faysal tarafından ağırılanıp onunla uzun uzadıya konuştuğuna ve İngilizlerin karargâhına davet edildiğine dikkati çekti. Yine “*Kürt reisleri ile teması pek fazla*” olan Çerkes Ethem’in Irak kuzeyinde “*cevelan*” yaptığı, “*bu cevelanlarında İslamiyete, hilafete ve bazı tahrikatlara dair yazıları havi kitaplar dağıttıkları*” da anlaşılmıştı. Milli Gazete’ye göre “*Bu adamların Kürtlük meselesini körükleyerek karanlık emellerine yol vermek istedikleri*” belliydi⁸⁵. Mehmet Asım da Mehmet Ali ile Kiraz Hamdi’nin uzun yıllar Romanya’da birlikte olduklarından yola çıkarak La Republique Enchainée’in yazıları ile Kiraz Hamdi’nin Irak ve Musul’daki girişimleri arasında bağlantı kurdu. Ağrı Dağı olaylarında Hoybun ile birlikte her ikisinin de parmağı olduğunu belirtti⁸⁶. Haklıydı da zira bu gelişmeler Mehmet Ali ve arkadaşlarının 1927 Temmuzunda başlayıp 1928 Şubatına kadar Ermenilerle sürdürdükleri ve o tarihte Türkiye’yi yıkmak amacıyla Kürt Ermeni ortak cemiyeti Hoybun ile yaptıkları sözleşmenin bir uzantısı idi. Kiraz Hamdi’nin ise bölgede bulunmasının amacı muhalefeti birleştirmekti. İngilizlerden aldığı para ile yaptığı Avrupa seyahatinin ardından bölgeye gelmişti⁸⁷. Muhbiri olduğu Türk istihbaratına ise Türkiye’ye bilgi toplamak amacıyla bu seyahate çıkacağını bildirmişti⁸⁸.

⁸³ Ş. Halıcı, **Ethem**, s. 342 vd.

⁸⁴ Bu tarihten sonra bölgedeki gelişmeler dikkatle gözlenmeye başlanmıştı. 1 Şubat 1930’da I. Genel Müfettişlik 7. Kolorduya “Son günlerde çeşitli kaynaklardan alınan habere göre, bazı İngiliz ajanları ile Kürt reisleri ve Kürt örgütlerinin hudutlarımız boyunda kışkırtmada bulduklarını” rapor etmişti. 7. Kolordu da “Kürtlerin bu sene ilkbaharda kolordu bölgesinde bir ayaklanma için hazırlandıkları ve bu maksatla da İngilizlerden top, uçak ve çok sayıda silah satın aldıkları ... Kürtlerin ayaklanma için en elverişli zaman olarak bu seneyi seçmeleri muhtemeldir” yanıtını vermişti. (**Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar**, s. 329, 331.)

⁸⁵ Milli Gazete’den naklen “150 likler”, **Vakit**, 7 Temmuz 1930, Sayı 4487, s. 1, 2.

⁸⁶ “150 likler”, **Vakit**, 7 Temmuz 1930, Sayı 4487, s. 1, 2.

⁸⁷ “Bir İstihbarat Raporu”, Tarih ve Toplum, 12, S.73, Ocak 1990, s. 50-51.

⁸⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 3, 2, Bt: 4 Mayıs 1928.

La Republique Enchainée'in yayınları Türk kamuoyunda tepkiyle karşılanırken hükümeti de harekete geçirdi. Türkiye Cumhuriyeti, gazetenin ülkeye girişini Bakanlar Kurulu kararı ile yasakladı. Ancak gazetenin diğer Fransız gazetelerine sarılı olarak yurda sokulmaya çalışıldı⁸⁹. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı, valiliklere gönderdiği yazı ile gazetenin il sınırı içine girip girmediğinin araştırılmasını istedi. Bu araştırmalar sonucunda Kilis'te Eczacı Zekeriya adına gönderilen 15 Temmuz 1930 tarihli nüshası ele geçirildi⁹⁰. Beş nüsha olarak Kilis'e gelen gazetelerin Paris'te Tıp öğrenimi gören Kilisli Ahmet tarafından gönderildiği belirlendi. Gazetenin bir nüshası işgal günlerinde Fransızlara tercümanlık yapmış olan ortaokul öğretmeni Sait Bey'e⁹¹, diğerleri ise; Canbolatzâde Ali, Diş doktoru Galip ve ortaokul müdürü Fikret Mesut'un adresine gönderilmişti⁹².

Gazeteyi Türkiye'ye sokabilmek için her yola başvuran, hatta Fransız pulları yerine Mısır ve İsviçre pulları da kullanan⁹³ Mehmet Ali, yasak kararının ardından gazetede yayınladığı bir açık mektupla İsmet Paşa'yı hedef aldı, şöyle seslendi:

*“Kemalist Cumhuriyetin Başvekili İsmet Paşa Hazretlerine açık mektup
Efendim,*

Gazetemizin Türkiye'ye men-i ithali hakkında taraf-ı devletlerinden bir irade sadır olduğunu haber aldık. Bütün posta idareleri bu gazetenin gönderilen adreslere verilmemesi için emir almışlar ve hatta sehven Türkiye'ye girecek nüshaların müsadere edilmesi ve üzerinde bu gazete bulunanların tevkif ve zabıta idariye nezdinde sevkiyle şediden tecziye olunmaları polise emir buyurulmuş.

Demokrat ve Liberal Cumhuriyetin Başvekili Paşa Hazretleri! Size soruyoruz, böyle keyfi emirlerin sebebi nedir? Gazetemiz komünist temayulati perverde etmediği gibi anarşist gazetesi de değildir. Gazetemiz siyasi, mutedil, münevver ve ciddi insanlara mahsustur. Bütün kabahati millete hakikati söylemesidir. Uzun bir zamandan beri mevkii iktidarı elinize aldığınızdan beri BMM huzurundaki mutantan taahhüdâtınızı nakşederek milletin siyasi, içtimai haklarını ve hatta layezal haklarını gasp ettiğiniz millete öğretmekliğimizdir. Zalim-i idarenizin gerek kasten gerek sehven irtikap edilen hatalarla lekelendiğini, milletin menafi-i hayatiyesinin mutazarrır olduğunu ve bütün zaman-ı idarenizin yalnız devletin

⁸⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: C 5, Bt: 6.9.1930.

⁹⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: C 8, Bt:23.8.1930.

⁹¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: C 9, Bt: 17.7.1930.

⁹² EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: C 11.

⁹³ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/E 9, Bt: 24.4.1933.

değil bizzat Türk Milletinin mevcudiyetini tehlikede bıraktığını hatırlamamızdır. Gazetemizin kusuru, yeniçeri azmanı Enver ve Cemal Paşaların, Nazım ve Baha Şakirlerin leim [alçak] idareleri altında milletin kurban olduğu meşum, feci emrivakilerden içtinab için ittihazı tedabire milleti teşvik etmesidir ki, sizi tehevür ve vicdan azabı altında gazetemize karşı biaman ve haksız tedbirlerle uğraştırıyor. Bütün matbuatı aleyhimizde en menfur iftiralara sevk ediyorsunuz. Kullandığınız bu müdafaa silahının modası geçti.

Zecri tedbirlere rağmen gazetemiz sizi korkutacak kuvveti ve feyizli tesiratını husule getirmiştir. Eğer resmî, idari tehevürler ve dessor (aldatıcı) kinlerle gazetemiz sizin için, Büyük Millet Meclisi'ndeki "evet efendimciler" için ve matbuat için bir canavar gibi görünüyorsa buna mukabil hakiki vatanperverleri uykularından uyandırmak için de müessir [etkili] bir münebbih [uykudan uyaran] tir.

Makalelerimiz Paris'teki Sefir Fethi Bey üzerinde o kadar şiddetli bir tesir yapmış ve sinirlerini oynatmıştır ki mumailleh rahat ve huzurunu 300 İngiliz lirası maaşını feda ederek millet namına hesap sormak için Türkiye'ye gitmiştir. Siz bunu kendi lisanınızla kavga aramak diye tasvir ediyorsunuz.

İzmir'de 60 bin kişi tarafından Fethi Bey'e yapılan muazzam ve heyecanlı istikbal ve firkanız aleyhindeki tezahürat, zabıta memurlarınız tarafından dökülmesine sebebiyet verilen kanlar yakın bir adaletin müjdecisidir ki kuvvetliler ittihaz edecekleri tedbirlerle suiakibete uğramaktan kendilerini kurtaramayacaklardır. Siz rüzgar ektiniz, kasırgadan başka bir şey biçemezsiniz. Başvekil Paşa Hazretleri, gazetemiz heyeti tahririyesinin hürmetlerine itimat buyurunuz"⁹⁴.

Mehmet Ali bu tarihten sonra da Türkiye'deki siyasal ve toplumsal gelişmelerden yola çıkarak Cumhuriyet'i ve Mustafa Kemal'i hedef almayı sürdürdü. Serbest Cumhuriyet Partisi'nin kuruluşunu fırsat bilerek 1 Ekim 1930 da yazdığı makale ile kışkırtmalarını sürdürdü. Çok partili demokrasiye geçiş mücadelesini "komedi"ye benzeterek şunları yazdı:

"İki aydan beri Türkiye'de cereyan eden vukuat tam bir komedi tavsifine layıktır... Fethi Bey ılımlı ve Fransız dostudur, diye işaa olunacak, iktidara geçirilecek ümidiyle Fransız siyasi ve mâli makamları iğfal edilmiştir. Türk Milletinin rızası hilafında, Rusya'nın kölesi olduğu da bildirilmiştir. ... Büyük Millet Reisi

⁹⁴ La République Enchainée, 1 Ekim 1930; EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: E 5.

Viyana'dan geçerken Türkiye için siyasi bir fırkanın kâfi ve memlekete daha elverişli olduğunu söylemişti. İzmir'de ve başka yerlerde meydana gelen olaylar bunu yalanlıyor. İktisâdi ve mali buhran memleket için o kadar elimdir ki Mustafa Kemal yeni bir manevra hazırlamaya mecbur olmuştur. Bunu memleketimizin selameti için yeni bir suikast telakki ederiz. Mustafa Kemal şeflerine, dostlarına, silah arkadaşlarına ve 1919 senesinde Damat Ferit Paşa kabinesine, özel yaveri bulunduğu Altıncı Mehmet aleyhine suikastler yapmakla hayatını geçirmiştir. Ferit Paşa kabinesi ona güvenerek bir istilâ ihtimaline karşı askeri ve milli kuvvetler oluşturmaları için kendisine mutlak yetki vermişken diktatör, kıyam ve isyan etmiştir. Şimdi de kendi kurduğu Cumhuriyet idaresine karşı hükümet darbesi mahiyetinde bir suikast düzenliyor. Kendisinin sadık bir adamı olan Fethi'nin idaresi altında adeta bir mobilya ısmarlar gibi yeni bir parti teşkil ettiriyor. Halbuki bu fırka milletin arzularından hiç birini tatmin etmiyor. Sonra siyasi bir fırka için elzem olan unsurlardan yoksundur. Unvanı bir anlam ifade etmediği gibi programı da İstanbul matbuatının itirafı vechiyle Mustafa Kemal ve İsmet'in partisinin programından farklı değildir. Türkiye'de oynanılan komediler İsmet Paşa kabinesinde tebeddülât, yeni bir fırkanın teşekkülü, hep diktatörün milli hakimiyete karşı tasdim ettiği yeni birer suikast alametidir. Memleketin sefaletinden Mustafa Kemal sorumludur. Eğer 1923'de iktidar mevkiinden çekilmiş olsaydı, vatanına büyük bir hizmet etmiş olurdu. Bütün fenalıkların ilk sebebi vaziyet üzerinde nafiz oldukça Fethi'nin iktidar mevkiine geçmesi semere vermeyecektir. Bununla birlikte Fethi'nin bir meziyetini takdir ederiz. İktidar mevkiinde iken hainlerin firarlarını örter 1918'de ittihatçı dostlarına öyle yapmıştı”⁹⁵.

15 Şubat 1931 kaleme aldığı “Terör” başlıklı, süslü kelimelerle dolu yazısı ise Menemen'de irtica hortlamışken yazılmış, Türkiye Cumhuriyeti ve kurucusu hedef alınmıştı.

“Robespierre, demokratik bir hükümetin temel ilkesinin erdem, fazilet olduğunu, bunu sağlamak için kullandığı aracın ise terör olduğunu söylemiştir. Fransız Konvansiyon (Kurucu Meclis) üyesi tarafından ortaya atılan bu ilke Türk Cumhuriyeti'ne uygulanabilir mi? Bir asker zekasından doğan öyle sahte bir Cumhuriyetin, Robespierre'in imza ettiği ideal rejimle hiç bir ortak yanı yoktur. Bunun tersine, Cumhuriyetin erdemini empoze etmek için terörü kullanan ve

⁹⁵ La République Enchainée, 1 Ekim 1930; EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 4/E 4.

Türkiye’de özgürlüğün ve kardeşliğin gerçek temsilcilerine karşı idam sehpasına başvuran Mustafa Kemal vardır. Ülkemizde Cumhuriyet; pasifliği, aynı mezhepten olmayı, Türklere boyun eğmeyi ifade eden kelimedir. Mustafa Kemal’i Osmanlılardan ayıran akıttığı kan ve idam cezasına olan büyük eğilimidir. Bu haliyle O, Romen İmparatoru Caligula’ya benzemektedir. Kemalist Rejim bir terör rejimi olsa bile bunu kim söyleyebilir: 1925 yılında 14 masumun hükümete karşı geldikleri gerekçesiyle başları alındı; bunların Tarikât-i Selâhiye üyesi olduğu açıklandı. Hayatını kaybedenler arasında hükümete karşı bu tür bir organizasyonda yer almayanlar bile vardı. Zaten Ankara’da tasarlanmış en basit bir itiraz bile mahkemelerin idam kararı almasına yetiyordu. Aynı dönemde, yüzlerce Kürt benzer gerekçeyle idama mahkûm edildi. Bugün Menemen ayaklanması yine birçok cinayete bahane olmuştur. Zaten daha başında onlarca kişiden çoğu idama mahkum edilmiştir. İnsan kendi kendine bu gözü dönmüşlüğü’nü nedenini soruyor. Diğer ülkelerde ilk sorgularında salıverilen masumlar niçin burada kurban ediliyor. Uzun zamandan beri Kemalizm’in zorba ve keyfi yönetiminin kurbanı olan biz, bu masum insanların önünde saygıyla eğiliyor ve oç alacağımız zamanı ve gelecek kuşağı bekliyoruz. Bu trajik koşullarda tüm kalpler yasta, tüm bilinçler korku içinde, insan hayatı ve çıkarları bir oyun haline gelmiştir. Halkın vekilleri ise otoritelerini kaybetmişlerdir. Bu durum da, gerçek Türkler için önemli bir bilgi veriyor. Zira artık parlamentodan hiç bir şey umulamayacağı biliniyor ve yasal hakları kurtarmak için enerji harcamaya gerek kalmamıştır”⁹⁶.

Aynı sayıda Mehmet Ali “Kemalist terörün kurbanlarının” tam listesini de verdi ve Halep’te yayınlanan, Doğru Yol gazetesine atıf yaparak, Kemalist Hükümetin İstanbul camilerinde dağıttığı el ilânları ile insanları ahlaklı olmaya, laikliğe ve din eğitime karşı gelmeye davet ettiğini iddia etti.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, ‘içerde ve dışarıda Türkiye’nin güvenliğini zedeleyen, devletin nüfuz ve itibarını kırmak amacıyla Cumhurbaşkanı’nın ve devlet adamlarının onuru ile oynayan, yalan haberlerle dolu olan’ bu gazetenin kapatılmasını gerekli gördü. İçişleri Bakanlığı aracılığıyla Fransa Hükümeti nezdinde⁹⁷ “beş kişiyi geçmeyen dolandırıcı ve serserilerin dost bir ülke aleyhindeki alçakça tecavüzlerine hiç bir devletin izin vermemesi gerektiği” gerekçesi ile girişimlerde bulundu⁹⁸. Ne var ki

⁹⁶ **La Republique Enchainée**, 15 Şubat 1931, Sayı 26.

⁹⁷ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/F 11, Bt: 2.1.1932.

⁹⁸ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/F 12, Bt: 2.1.1932.

Fransa İçişleri Bakanlığı Mehmet Ali'ye gazetede Mustafa Kemal'in özel yaşamına ait yazılara yer vermemek kaydıyla diğer konularda istediğini yazma izni verdi. Mehmet Ali bu isteği bile protesto etti⁹⁹. Oğluna yazdığı mektupta ise Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in kendisine bir “memur” gönderdiğini, “önemli bir para vaadinde bulunduğunu” ancak “ecdadını satmayacağı gerekçesi ile” isteği geri çevirdiğini yazdı¹⁰⁰ ve saldırılarını sürdürdü.

Türk kamuoyunda Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü dolayısıyla çıkarılması planlanan Genel Af kapsamına Yüzelliliklerin de alınıp alınmayacağı tartışmalarının yapıldığı günlerde konuyu gündemine aldı. 20 Nisan 1933'te “Kemalist Aff-ı Umumisi” başlıklı bir yazı ile affedilmeyeceklerine olan inancını paylaşırken bilindik saldırı ve iddialarını da yineledi.

“On senelik tecrübe sahibi olan dahilî efkâr-ı umûmiye, Mustafa Kemal hükümeti gibi bir hükümetten sâdır olacak âlicenâbe vaadlere itimâd gösteremez, zira on seneden beri bedbaht memleketimizde hususi mahkemelerin fermân-fermâ olduğu sehpa, meclisler ve cinayetler görülmüş, halbuki devlet reisinin ve onun hükümetinin bir eser-i merhameti kaydedilmemiştir. Müstebid hükümdar olan Abdülhamid devrinde ise her sene siyasi ve hukuk-ı umumiye afları ilan olunurdu”¹⁰¹.

Lozan sonrasında affedilip de geri dönenlerin “bu tedbirsizliklerini hayatları ile ödedikleri” gibi asılsız kışkırtmalar yapan Mehmet Ali, dünyadan verdiği örneklerle pek çok siyasi mahkumun affa uğradığına işaret ettikten sonra “merhametsiz” diye tanımladığı Mustafa Kemal ve yönetiminin kendilerini affetmeyeceğini söyledi. Affedilirlerse dönmeyeceklerdi. Affedilip de dönenler olur ise onların da can güvenliği yoktu. Şöyle diyordu:

“Bu af belki memleketteki siyasî mahkûmlar için faydalı olabilecek ve zimamdarların hiss-i intikamları artık sükûnet kesb ettiğinden bu mahkûmlar için Türkiye’de yaşamak tehlikeli olmayacaktır. Fakat memâlik-i ecnebiyedeki Türk menfileri[sürgünleri] hakkında aff-ı umuminin semerâtı bizce meşuk[şüpheli] görünmektedir. Zira şimdiden zikr ve kaydı lazım gelen bir nokta varsa o da bu menfilerin mütehayyizânını[ileri gelen itibarlı kişilerini] teşkil eden vatanperverlerin gayr-ı meşrû’ bir hükümet tarafından kendilerinin lehinde bahş

⁹⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 14.

¹⁰⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/F 1.

¹⁰¹ La République Enchainée, 20 Nisan 1933, Sayı 43; EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/C 9.

olunan aff-ı umûmîye aslâ i 'timâd edemeyecekleridir''¹⁰².

Oysa af kapsamına alınmamalarının nedeni Mustafa Kemal'in merhametsizliği değil, bizzat kendileri idi. Türkiye 1932 yılından itibaren dış temsilcilikleri ve muhbirleri aracılığı ile sürgündeki tüm firarilerin durumlarını, affa layık olup olmadıkları ile ilgili düşüncelerini içeren bilgileri toplamış ve yine onların ortak kanısı ve uslanmadıkları kanaati ile Yüzellilikleri af kapsamına almamıştı. Mehmet Ali'nin yaptığı propagandanın da bunda büyük katkısı olmuştu.

Mehmet Ali gazetesinde ekonomik açıdan güçsüz, siyasi açıdan Moskova'ya bağımlı bir Türkiye görüntüsü çizdi. *“Ankara'ya memur olup Paris'e uğrayan Türk muhibbi bir ecnebi diplomattan”* aldığını söylediği bu bilgileri şöyle yazıya döktü:

Kemalistlerin mali ve siyasi nokta-i nazardan vaziyetlerinin gayr-ı kâbil-i idâme olduğunu karilerimize temin edebiliriz. Memleketin selâmeti için yegâne çare olan rejim (usûl-i idare) inkılâbına nisbet [bağlılık] hakkında ordu zabitanı arasında mer'î bir galeyân vardır. Diğer cihetten Türkiye işlerinde Moskova hükümetinin müdahale ve tahakkümleri her gün biraz daha fazla mahsûs olmaktadır. İsmetle Tevfik Rüştü'nün bu müdahalelere körü körüne ittiba'[itaat] etmeleri efkâr-ı umumiyei igzâb ediyor[öfkelenendiriyor]. Kemalist Türkiye büyük vekayiin arifesinde bulunuyor”¹⁰³.

Mehmet Ali, “Moskovaperest” olarak tanımladığı bu siyaseti her fırsatta beğenmeyip kötilediklerine, Türk milleti için “zararlı” bulduklarına dikkati çektikten sonra da asıl niyetini ortaya koyuyor, ikinci büyük savaşa yürüyen dünyada, Türkiye'nin çıkarları için değil kendi menfaati için Mütareke günlerindeki İngilizciliğini, İtilafçılığını bir kez daha gün yüzüne çıkarıyordu. Şöyle diyordu:

“Bizi âtinin tehlikelerinden sıyanet edecek siyaset ancak an'anevi siyasettir. Yani Fransa, İngiltere ve Küçük İtilaf safına geçmekliğimizdir. Tarih bize bunu emr, coğrafya bunu tavsiye ediyor. Boğazlar bizim saha-i hâkimiyetimizde buldukça şimal komşumuz Rusya ve Akdenizli komşumuz İtalya ile dürüst münasebatı idâme etmekle berâber Fransa ile de samimi surette akd-i râbita etmek mecburiyetindeyiz. Türk münevverlerinin ve ordusunun temennisi budur. Almanya ile yapılacak bir işimiz yoktur.... Bir aydan beri siyaset sahasında Avrupa milletlerini çok düşündüren büyük bir tahavvülata şahit olduk. Fransa'nın menfaatlere karşı sadakatini gördükçe bu büyük dost milletin şeflerini nasıl takdir

¹⁰² **La République Enchainée**, 20 Nisan 1933, Sayı 43; **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/C 11, 12.

¹⁰³ **La République Enchainée**, 20 Nisan 1933, Sayı 43; **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/C 13.

ve tebciil etmeyelim. Eđer bunların safına geğmiş olsa idik istikbâlimizin selâmetinden emin ve mutmain olacaktık. Fakat Moskova'nın dostluğu hakkında da aynı sözleri nasıl söyleyebiliriz. Rus bizim mukadderatımıza dair mezar kazmış ve şimdi de komünist maskesi altında kazmaktadır. İtalya'ya gelince, biz 1912 tarihini unutamayız. O zaman şimaldeki dūřmanımız Rusya olduğu gibi cenûb-ı garbdaki dūřmanımız da İtalya idi. Bir elinde çiçek demeti tutarken diğer elinde yangın meşalesi saklayarak ilan-ı harb etmeksizin Trablusgarb ile Bahr-ı Sefid vilâyetlerine hücum etmişti. Sefirleri dostluk hakkında teminat verdikleri günün ferdasında donanmaları Trablus sahilindeki istihkâmlarımıza taarruz etmişti. ... Vakıa İtalya'dan ve hatta Rusya'dan bir tecavüz vuku' bulunca Türkler memleketlerini adım adım müdafaa edeceklerdir. Fakat kendimize bugünkü riyakârlardan daha sebatlı ve daha vefakâr ittifaklar temin etmek daha ihtiyatlı bir hareket olmaz mı? Bu vefakâr ittifaklar mevki'-i iktidara geldikleri gün Moskovacı ve faşistci olarak iştihar etmiş bir idareden bahs olunamaz. Belki hakiki hâkimiyet-i milliyeye müstenid ve medenî memleketlerde cârî rejimlerin istikrarını kâfil bir rejim bizi kurtarabilecektir. Artık Kemalist idaresinin çekilmesi veya ortadan kalkması zamanı gelmiştir. Aksi takdirde büyük vukuatlara yakalanacağımızdan, kendimizden daha kuvvetli ve daha iyi mücehhez dūřmanların karşısında tek başımıza kalacağımızdan korkarız”¹⁰⁴.

Paris sokaklarında şapka ile dolaşan, lüks lokantalarda hatta evde bile şapkasını çıkarmayan Mehmet Ali şapka devrimini de diline doladı. Zira en büyük ekmek kapısı muhafazakâr kesimin dini duygularıydı. Kurduğu örgütlere ne kadar çok üye kaydederse o kadar güçlü imajı yaratabiliyor, bu imajla da çeşitli çevrelerden para çekebiliyordu. Bu kez oyununu, azımsanmayacak muhalif bir kitlenin yanı sıra yoğun Müslüman nüfusun yaşadığı Bulgaristan ile oynamak istedi. “Pek çok kaynaktan” aldığını iddia ettiği bilgiler doğrultusunda Kemalistlerin Bulgaristan'da “Turan” ismini taşıyan kulüpler açtığını - böylece İttihatçılara da vurmuş oluyordu- bu kulüpler aracılığı ile Bulgaristan Türklerine dinsizlik ve Bolşeviklik aşıldığını haber verdi. Buna göre Kemalistler Bulgar yasalarının müsait ahkâmından istifade ederek Bulgaristan'ın Müslüman bulunan her tarafında “Turan” ismini taşıyan kulüpler açmış ve buralarda Bulgaristanlı Türklere dinsizlikten ibaret olan Kemalist nazariyeleri telkin ediliyormuş. Ancak dinlerine ve geleneklerine pek sadık olan bu halk nezdinde açıktan açığa dinsizlik lehinde çalışmanın fayda

¹⁰⁴ **La Republique Enchainée**, 20 Nisan 1933, Sayı 43; **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/C 14.

vermeyeceğini anlayınca yöntem değişikliğine gidilmiş. Halka ve hocalara şapka yerine Türk serpuşu giymelerini tavsiye ederek sahte dindarlık yoluyla Bulgar Müslümanlarını ikna etmeye çalışmış, böylece komünizme meyletmelerini sağlayacakmış. Böylece Bulgaristan'ı Bolşevik yapılabilecekti. Turan kulüpleri Ankara'dan ödenek aldıkları gibi Rodop, Deliorman, Birlik, Karadeniz gibi bir takım gazeteler aracılığıyla Moskova'dan da ödenek alıyormuş, hatta bu ödeneğin yıllık miktarı 5.000.000 Frank tahmin ediliyormuş. Her gün Bulgar Müslümanlara komünizmin aşılandığı, “*Turan*” namını takınan bu kulüp ve cemiyetlerin muzır propagandalarına karşı Müslüman cemaati şefleri, eşraf ve Bulgar hükümeti ortak hareket etme kararı almış¹⁰⁵.

Mehmet Ali, Türk basınının Türkiye düşmanları ile ilgili uyarılarını da sütunlarına taşıyarak alay etti. Bunlardan biri de Milliyet gazetesinde Siirt milletvekili Mahmut (Soydan)'ın “*Gizli Düşmanlarımız*” başlığı ile kaleme aldığı yazı oldu. Mahmut Bey başmakalesinde ekonomik buhran karşısında Türkiye'nin olabildiğince direndiğine, gücünü koruduğuna, bunu hazmedemeyen kimi düşmanlarının ise gizli açık kışkırtmalarla ülke birliğini bozmaya, güçsüz göstererek hükümete karşı tepkili davranmaya yeltendiğine dikkati çekiyor, halkın duygularının nasıl sömürüldüğünü şu örnekle açıklıyordu:

*“Askerî, siyasî, iktisadî cephemizi yaramayanlar, şimdi ruhlarımızda gedik açmak suretiyle hedeflerine varmak istiyorlar. [...] Gizli düşmanlarımız son zamanlarda memleketin her tarafına menfi propaganda zehrini saçıyorlar. [...] Bazı şark vilayetlerimizde, hele Cenup hudutlarımızda yürüyen bir türlü propaganda mevzuu şudur: Evliyadan bir derviş rüyasında üç beyaz deve görmüş... Bu develerden biri ansızın havaya uçmuş. Biri yerin dibine geçmiş... Öbürü de tutunacak halde değil, can çekişiyormuş. Göklere uçan deve din imiş. Yerin dibine geçen, de namus ve aile imiş.. Can çekişen mübarek hayvan da devlet imiş...”*¹⁰⁶

Bu ve buna benzer hurafelere inanacak vatandaşların oldukça az olduğunu söyleyen Mahmut Bey, dar zamanda birlik olmanın gereğine işaret ederek makalesini noktalamıştı. Mehmet Ali makalenin ısmarlama olduğunu, halkın hükümetin icraatlarına güven tazelemek amacıyla Mustafa Kemal tarafından yazdırıldığını iddia etti. Hikayeyi de kendince değiştirerek aktardı, hükümeti can çekiştirerek öldürdü. Gizli düşmanların ekonomik bunalımı kullanarak Türkiye'yi bölmek istedikleri söylemini de reddetti. Kemalistlerin bunalım ile sefaleti birbirine karıştırdığını, bunalımın ancak sanayileşmiş

¹⁰⁵ **La République Enchainée**, 20 Nisan 1933, Sayı 43; **EGM Arşivi**, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/D 1, 2.

¹⁰⁶ Siirt Mebusu Mahmut, “Gizli Düşmanlarımız”, **Milliyet**, 14 Mart 1933, No: 2547, s. 1.

devletlerde olabileceğini, sanayisi olmayan Türkiye’de bunalım değil sefalet olduğunu iddia etti. “Gazi denilen bu peygamberin bu kara sefâletin izâlesine bir çare bulamamasına hayret ediyoruz” diyerek de alay etti¹⁰⁷.

Mehmet Ali, Fransa’nın Suriye politikasına da destek verdi. Suriye’nin Fransa mandasında olmasını “bir nevi nimet” olarak gördü. Mustafa Kemal’in davasının Hatay değil de Suriye olduğunu ima etti. Suriye’ye yerleştiği takdirde bu ülkenin de dinine, geleneklerine, kutsallarına veda edeceğini, “Mustafa Kemal ve adamları tarafından” yağmalanacağını iddia etti¹⁰⁸. Mehmet Ali’nin Mustafa Kemal’e tepkisi bu suçlamalarla sınırlı kalmadı. Çektiği telgraflarla da onu hedef aldı.

2-Telgrafları: TBMM ve Basında Yankısı

Mehmet Ali, Mustafa Kemal Paşa’nın üçüncü kez Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle hem kendi, hem de kurduğu Türk Siyasi Mültecileri Cemiyeti imzası ile Fransızca olarak Çankaya Köşkü’ne iki telgraf çekti. 14 Mayıs 1931 tarihli bu telgraflardan ilki şöyleydi:

“Kanun-u Esasiye mugayir olan teşriî intihabat ile gayr-i kanuni Riyâset intihabını şiddetle protesto ederiz”

*Türk Siyasi Mültecileri Cemiyeti*¹⁰⁹.

Mehmet Ali ikinci telgrafında ise şöyle seslendi:

“Tekrar intihabınız hakimiyet-i milliyeye meydan okumaktır. İktisadi felaketi mucip olan meşum diktatörlüğünüz, itibar-ı umumiyeyi red, heyet-i ictimâiyeyi ifsad, hürriyeti mahvediyor. Memleketi derebeyliğe çeviriyor.

*Siyasi Mülteciler namına Mehmet Ali*¹¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa aynı gün bu mektupları TBMM Başkanlığı’na gönderdi. Yine aynı gün TBMM’nin üçüncü oturumunda okunması milletvekilleri arasında adeta infial yarattı. “Vatan hainlerinin telgraflarının” TBMM’de okunması doğru bulunmadı. Mustafa Kemal Paşa’nın isteği okunduğunun açıklanması ile milletvekilleri birer birer kürsüye gelerek düşüncelerini açıklamaya başladı. Nazifî Şerif (Bursa), Kılıç Ali (Gaziantep), Vasfî Raşit (Şebinkarahisar), Mustafa Vasfî (Tokat), Mahmut Celâl (İzmir), Halil (İzmir), Ahmet Remzi (Gaziantep), Hasan Fehmi (Gümüşhane), Hamdi (Mersin),

¹⁰⁷ La République Enchainée, 20 Nisan 1933, Sayı 43; EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/D 3, 4.

¹⁰⁸ La République Enchainée, 20 Nisan 1933, Sayı 43; EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 3/D 5.

¹⁰⁹ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

¹¹⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: E 11.

Yahya Galip (Ankara), Reşit Galip (Aydın), Sırrı (Kocaeli), Ali Saip (Urfa) ve Şeref (Edirne) beyler söz aldılar. İki konuda görüşlerini belirttiler. İlki seçimin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yok sayılıp Kanun-u Esasi'ye aykırı bulunması konusu idi. İkincisi ise TBMM'nin seçim meşruiyetinin sorgulanmasıydı. Bu arada eski defterler de açıldı. Mehmet Ali ile birlikte Yüzelliliklerin neden vatan haini olduklarına değinildi. Açıklamalar milletvekillerinin *“Kahrolsunlar, Küstahlık, alçaklık, edepsizlik, lânet olsun, bunlar bir avuç rezilden ibarettir, onlar Türk değil, serseriler, vatansızlar, Allah belalarını versin”* nidaları ile kesildi. Yorumlar *“bravo ve şiddetli alkışlar”* ile desteklendi¹¹¹. Edirne milletvekili Şeref Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın tavrına açıklık getirdi, neden Meclis'te okunmasını istediğini bir örnekle açıkladı. İnönü savaşı sırasında İsmet Paşa'ya benzer bir telgraf gönderilmiş, Meclis kürsüsünde okunmasına karşı çıkıldığı halde Mustafa Kemal Paşa ısrarcı olmuştu. Şeref Bey nedenini sorduğunda ise *“evet, Meclis'e gönderdim, Meclis'te okunsun, millet kürsüsünden bütün beşeriyete anlatılsın ki, bu bir intibah teşkil eder”* yanıtını vermişti. Şimdi de amaç aynıydı: Uyanık olunması¹¹².

Söz alan milletvekilleri Mehmet Ali'nin kişiliğinde tüm Yüzelliliklerin kişiliklerini, kimliklerini sorguladı. Nazifi Şerif Bey'e göre *“bin bir cürüm ve şenaatleri yapan bu melunlar kimlerdi?”*

*“Bunları hepimiz çok iyi biliriz. Evvela Meşrutiyet devrinde 31 Mart vakasının failleri oldular. O zaman başımıza gelen felâketlere sebep bunlardır ve bir müddet sonra bunlar Hürriyet ve İtilafçı oldular, sonra asıl milletin son nefesini, son damla kanını düşmana satmak için uğraştılar. Mütareke senelerinde bin bir türlü fecayie sebep oldular. Onlar kaçtı ve arkasından peyrevleri onları takip ettiler”*¹¹³.

Vasfi Raşit Bey'e göre de *“Türk hürriyetinin aziz koruyucuları gibi görünen bu adamlar, Türk hürriyetini düşmanla beraber boğan ve Türk milletini eli kolu bağlı mezbahaya sürükliyen en deni, en alçak vatansızlardı”*¹¹⁴. Mahmut Celâl ise oturduğu yerden *“Sevr muahedesini kabul eden alçaklar”* diye seslendi¹¹⁵. Halil Bey daha gerilere, Meşrutiyet günlerinin başlangıcına giderek verdiği örneklerle devlet için değil kendi kişisel hırsları için siyaset yaptıklarına, o günlerde büyük devletlerle ve Ermenilerle birlik olduklarına işaret etti. Mütarekede de aynı tavrı sürdürdüklerini *“İstanbul'a Kuva-yı*

¹¹¹ TBMMZC, D. IV/I, s. 35-49.

¹¹² TBMMZC, D. IV/I, s. 43.

¹¹³ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

¹¹⁴ TBMMZC, D. IV/I, s. 36.

¹¹⁵ TBMMZC, D. IV/I, s. 36.

Milliye geleceğine İngiliz işgali devam etsin dediler” sözleriyle örnekledi. Ardından dünyayı saran ekonomik bunalımın Türkiye’yi de etkisi altına almasını fırsat bildikleri için hareketlendiklerine işaret ederek “saflarımızı sıkılaştırmalıyız” uyarısını yaptı¹¹⁶. Hasan Fehmi Bey ise doğrudan Mehmet Ali’yi hedef aldı. “Arkadaşlar, bu adamları tahlil edersek görürüz ki, bunlar Türk değildirler. Türkten ve Türklükten böyle p.çler çıkmaz. Memet Ali, Macaroğullarından, hidematı hassada müstahdem Memet Ağanın torunudur” dedi¹¹⁷. Abdülhamit’in jurnalcisiydi. Önce Babası Kâmil Bey’i ardından yanında çalıştığı Mutasarrıf Enver Bey’i ve en sonda Başkâtip Tahsin Paşa’yı Saray’a jurnallemişti. Tahsin Paşa’nın Padişah’tan araştırma istemesi üzerine de Halep’e sürgün edilmiş, Mütareke günlerinde para karşılığı savaş zengini tutukluları hapisten kurtarmış sonra da ülkeden kaçmıştı. Hasan Fehmi Bey Mehmet Ali’nin Ermeni ve Kürtlerle yaptığı sözleşmeyi de Meclis’in kürsüsüne taşıdı.

“Paris’te muhtelif namlar altında, teşekküller yaptı; meselâ Ermenilerle Kürtler arasında siyasî bir ahenk tesisi için bir mukavele akdettiler. [...] Bunu da kendi aralarındaki anlaşmalardan geçen sözlerden, kelimelerden alarak arz ediyorum. Kürtlerle Ermenileri birleştirecekler, ayrı, ayrı iki hükümet teşkil edecekler. Fakat bu iki Hükümet Kemalist idaresi ile mücadele halinde kalacak, İtilâfî Hürriyet merkezi umumisi de bunlara zahir olacak ve binnetice yirmi bin frank gibi hissi bir meblâğ mukabilinde bu işin komisyonculuğunu ve simsarlığını da Mehmet Ali deruhte etmiştir. Yine bu vatansız bu mukaveleyi Beyrut’ta bulunan İtilâfî Hürriyet merkezi tasdik ederse kendisine daha çok para verileceği vadini de ayrıca almıştı”¹¹⁸.

Yahya Galip Bey ise önce cemiyetin attığı imzada “Türk” sözcüğünün kullanılmasına itiraz etti. “Bu telgrafi keşide eden Türk mültecileri cemiyeti imiş. Ben evvel Türkün namı mübeccelini böyle heriflere izafe etmekten sakınırım” dedi. Sonra onlara isim arayışına başladı. Zorlandı.

“Bunlara bir nam vermek istedim. Ne diyeyim, yılan mı diyeyim? Utandım yilandan. Çünkü yılan sokar. Fakat ne vakit? Vatanına taarruz edilirse o zaman sokar. Bu herifler vatanlarını, memleketlerini sattılar. Onun için yılan demenin, ayıp olduğunu anladım. Canavar mı diyeyim? Canavar da bunlardan yüksek. Dünyada verilecek bir nam bulamadım ki, bu heriflere vereyim. Bunlar bir ucubei

¹¹⁶ TBMMZC, D. IV/I, s. 37-38.

¹¹⁷ TBMMZC, D. IV/I, s. 39.

¹¹⁸ TBMMZC, D. IV/I, s. 39-40.

hilkat, bir garibei hilkat, bir galatı hilkattırlar. İnsanlık bunları kabul etmez. Türüük nerede kaldı efendim?”¹¹⁹.

Fransa'ya da yüklendi. “*Fransa 'yı; Cumhuriyetperver, insaniyetperver, vatanperver bir diyar addederdim. Nasıl olur Cumhuriyetin aleyhtarı, vatanın aleyhtarı, haini memleket ve millet insanlar barınmak için Fransada bir köşe bulur bilmiyorum?*” diyerek hayretini dile getirdi. Milli Mücadele günlerinde Ankara'da, İzmir'in işgalini simgeleyen bir piyes izlerken kendileri ile birlikte ağlayan ve “*Vatanperverliğin hududu birdir, ben de vatanperverim*” yanıtını veren “*Mösyö Bruvazo*” ruhunun ne olduğunu sordu¹²⁰.

Mersin milletvekili Hamdi Bey, Damat Ferit Hükümeti'ne atıf yaptı. Mehmet Ali'nin millicileri asi ve bağı olarak tanımlayan “*böyle hain bir kabinede Dahiliye ve Posta Telgraf Nazırlığı yapmış bir adam*” olduğunu hatırlattı, sonra sözü Ermeni ve Kürtlerle yapılan sözleşmeye getirdi.

“Ermeni Taşnaksiyon komitelerile Türkler aleyhine muahedeler akdettiler. Ne mukabili!, hayır bir iş yapmak için değil, beş on kuruş koparmak için., onlar acaba beş on kuruş alabilir miyiz diye bu melanetleri yapmışlardır ve bu son gönderdikleri telgraf ta bunlardan birisidir. Bunlar pekiyi bilirler ki Türk vatanının kapıları kendilerine karşı kapanmış, Türk topraklarında kendileri için ebediyen yer kalmamıştır. Bunlar yine pekiyi bilirler ki, Türk vatanında kendilerinin seslerini dinliyecek bir tek Türk ferdi yoktur. Bunlar bilirler ki, kendilerini tanımayan yeni doğmuş, konuşmasını henüz bilmiyen Türk çocukları bile bunların melanetlerini, hıyanetlerini şenaatlerini öğrenmiştir. Fakat bunlara rağmen bunu niçin yapıyorlar? Çünkü bu siyasî dolandırıcılığı kendilerine bir meslek ittihaz etmişlerdir”¹²¹.

Reşit Galip Bey daha ağır yüklendi, onları “*sülüük dudaklarını milletin kan damarlarına yapıştırarak, bin harp meydanından artmış son damla kanlarını emmek için yarışa giren*”ler olarak tanımladı.

“Bunlar, uykusundan uyanmak ve meşum sesini duyurmak için güneşin çekilmesini, karanlıkların koyulaşmasını bekliyen baykuşlar gibi memleket batarken, düşman ayakları altında yaltaklanarak, vatanperverlere uluyan köpekler ve memleket kurtulurken selâmeti yabancı topraklarda ariyan vatansızlığa mahkûm serserilerdir. (Bravo sesleri, yaşa Reşit Galip B. sesleri). Bu millet mezarı kazıcı,

¹¹⁹ TBMMZC, D. IV/I, s. 42.

¹²⁰ TBMMZC, D. IV/I, s. 42.

¹²¹ TBMMZC, D. IV/I, s. 40.

millet kefeni soyucu, ip kaçkını uğursuzlar, bu telgraflarile ne arıyorlar? [...] Türk ordusunun İstanbul'a girişini kör olası gözlerde görmemek için haricî düşmanlardan daha evvel, millî topraklardan kaçan bu politika sırtlanlarının türk milleti ile ve onun mukaddes hukuku ile ne münasebetleri var! Türk milleti mümessillerini eyi seçmek yolunda, işgal ordularının Dahiliye Nazın Memet Alinin takdir ve tebrikini kazanmak için acaba bizzat kendisini ve kendisi gibi habis arkadaşlarını mı intihap etmeli idi? [...] Muhterem arkadaşlar; memlekette buldukları ve memleketten kaçtıkları günden beri ecnebi hazinelerin, casusluk teşkilâtı için tahsis ettikleri paralarla yaşayan, memleket hayat ve istiklâlini adî bir pazar malı gibi müşteriden müşteriye dolaştırmakla geçinen bu vatan satıcısı simsarların orada çıkardıkları gazeteler ve buraya yolladıkları telgraflarla güttükleri hakikî maksadı şimdi söyleyeyim: [...]Onların maksadı sadece Türkiye işlerinde rol çeviriyor gibi görünmek ve bu gösterişle millî vahdetin bozulmasına yıllardan beri beyhude yere ümit bağlayan ecnebi manbalardan hıyanet ücreti almaktır”¹²².

Reşit Galip Bey'in yurt dışında geçimlerini Türkiye'yi satarak sağladıkları düşüncesini Nazifi Şerif Bey de destekledi.

“İlmî, içtimaî, maddî, manevî hiç bir kıymetleri olmadığı halde nasıl yaşıyorlar? Kendi milletlerini, kendi vatanlarını, bir düşman devlete satmağa, pazarlığa çıkartıyorlar. Bu gün Türk topraklarını Ermenilere hediye etmek için uğraşıyorlar. Yarın kurt asilerde anlaşarak Türk topraklarını onlara peşkeş çekmek istiyorlar. Bunlar hayatlarını daima iğrenç bir şekilde geçiriyorlar. Herhangi bir devletten koparacak bir şey kalmayınca birbirlerinin paralarını çalmak ve birbirlerinin kemiğini yalamak için uğraşıyorlar”¹²³.

Milletvekilleri telgraflarda TBMM'nin meşruiyetinin sorgulanmasına oldukça sert yanıtlar verdiler. Nazifi Şerif Bey “sığındıkları ecnebî yurtlarında meşum baykuş seslerde bizim mukaddesatımıza dil uzatıyorlar” diyerek TBMM'nin sorgulanmasına karşı çıktı, “küstahça” buldu¹²⁴. Yahya Galip'in meşruiyet sorgulamasına yanıtı daha ağırdı.

“Reisicumhur intihabı meşru değilmiş., köpek... köpekten utanıyorum. (Alkışlar). Vallahi utanıyorum (Handeler). Haya et be köpek! Düşün, Mustafa Kemal kim?

¹²² TBMMZC, D. IV/I, s. 41.

¹²³ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

¹²⁴ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

Milletin ruhu ve milletin mevcudiyeti. Millet kim? Mustafa Kemal'in ruhu, Mustafa Kemal'in mevcudiyeti. (Güzel sesleri), (Yaşasın Mustafa Kemal, yaşasın millet, kahrolsun hainler Sürekli alkışlar)"¹²⁵.

Kocaeli Milletvekili Sırrı Bey de onu destekledi. Kanun-u Esasi'nin tarihe gömüldüğünü şimdi Teşkilat-ı Esasiye dönemi olduğunu hatırlattı.

*"Reisicumhur intihabatının gayri kanunî olduğunu soyuyorlar. Kendilerine, kendi nazariyelerine göre olabilir. Çünkü onlar Teşkilâtı Esasiye kanununun mefhumunu müdrük değildirler. Türk milleti bu kendi kanile, canile, bütün mevcudiyetile vücuda getirdiği Teşkilâtı Esasiye kanununa muvafık bir surette yapılan bu intihabın meşruiyetine kanidir. [...] Reisicumhur intihabına gelince; bunu bilmelidirler ki Mustafa Kemal ömrünün nihayetine kadar Tür milletinin tabî reisi. (Bravo sesleri). Bu yapılan muamele sırf bir formaliteden ibarettir. Yoksa bu formalite yapılmamış olsa dahi, Mustafa Kemal yine Türk milletinin reisi tabiidir. (Alkışlar, bravo sesleri). Onun için arkadaşlar, bir söz vardır (İt ürür, kervan yürür sesleri). Evet it ürür, kervan yürür"*¹²⁶.

Hasan Fehmi Bey ise Kanun-u Esasi iması ile Osmanlı'ya dönüş özlemi içinde olduklarına, Saltanatın iadesini istediklerine dikkati çekti. *"o aileye taallük eden hakkın iadesi halinde yine bu memleketin başına çökerek baykuşlar gibi öteceklerini farz ve ümit ediyorlar[dı]"*¹²⁷. Vasfi Raşit Bey ise Kanun-ı Esasi sorgulamasını Cumhuriyet'e karşı bir isyan olarak değerlendirdi. *"Mecidin peşinden giden uşakları bu memlekette bir cumhuriyet olmasına tahammül edemiyorlar[dı]"*. Cumhurbaşkanı seçiminde kendi siyasal kanaatlerinin, çıkarlarının yenilgisini görüyorlar ve aynı çıkar hissiyle alçaklık yapmayı sürdürüyorlardı. *"Türk milletinin en büyük zevki, en büyük intikamı, bunlara daima her dört senede bir Reisicumhur intihabını göstermekle olacaktı"*¹²⁸.

Ali Saip Bey de meşruiyet sorgulamasına öfkeliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın milletin ruhunda Cumhurbaşkanı olduğu inancını yineledi.

"Türkiye Millet Meclis meşru değilmiş. O halde meşru olan nedir? Hanedan meclisi mi? Vahidettinin sarayında topladığı mahut Şûrayı Saltanat Meclisi mi? Yoksa o hainlerin koşa koşa gittikleri ve sevinerek imza ettikleri Sevr muahedesinin, vatan içinde kurmak istediği müstevliler meclisi mi? Bu hainane arzularına asla"

¹²⁵ TBMMZC, D. IV/I, s. 42.

¹²⁶ TBMMZC, D. IV/I, s. 42.

¹²⁷ TBMMZC, D. IV/I, s. 40.

¹²⁸ TBMMZC, D. IV/I, s. 36.

*muvaffak olamazlar. Efendiler; bu herifler Riyaseticühur intihabını da beğenmemişler.... Aziz arkadaşlar; vatani kurtaran Büyük Gazi berhayat oldukça bütün vatan halkı müttefikan vicdanlarından kopan büyük bir zevk ve sevgi ile Riyaseticühur makamına ondan başkasını layık görmezler”*¹²⁹.

Milletvekilleri konuşmalarının sonunda Türkiye'nin gücüne olan inançlarını, Mustafa Kemal Paşa'ya olan bağlılıklarını vurgulamakla kalmadılar. Uyanık olduklarını da gösterdiler. Nazifi Şerif Bey “*Su uyur, düşman uyumaz, düşman hakikaten uyumuyor, uğraşiyor. Çalışıyor ve böyle her bir fırsattan istifade ederek için için kaynayan gayzını, kinini, millete karşı olan düşmanlığını meydana atmak için her çareye başvuruyor*”¹³⁰ diyerek bu uyanıklığı dillendirirken, Kılıç Ali “*onlara fırsat vermeyeceğiz*”¹³¹ derken, Vasfi Raşit Bey de “*Türk evlâtları ölmedikçe ve onların leşleri serilmedikçe bu adamlar buraya ayak basamazlar, buraya girebilmek için onların bundan başka çareleri yoktur*”¹³² diyerek Meclis'in kararlılığına tercüman oldu. Son noktayı Edirne milletvekili Şeref Bey, ‘Mustafa Kemal İnkılâbı’nın memlekette üç şeye hücum ettiğini’ söyleyerek koydu. İnkılap “*ferdî tahakkümün yerine inzibatî hürriyeti, dini tahakkümün yerine vicdan hürriyetini, resmî tahakkümün yerine ise devlet otoritesini koymuştu*”. “*vatansızların*” hazmedemediği de bu idi. Görüşmeler Yozgat milletvekili Avni Bey’in tartışmaların yeterliliği üzerine verdiği soru önergesinin kabulü ile son buldu¹³³. Ancak tartışma basında sürdü.

Vakit gazetesi Mehmet Ali'nin telgrafını ve Meclis'teki yankılarını sütunlarına taşıırken Mehmet Asım konuyu başmakalesinde ele aldı. Mehmet Ali'nin Cumhurbaşkanı seçimini Teşkilat-ı Esasiye'ye değil, “*kendilerinin hain ellerinde batan Osmanlı Devletinin kanunu esasine*” aykırı bulduğuna, TBMM'nin meşru bir kurum olarak görülmediğine dikkati çekti. Büyük zaferin ardından İngiliz idaresinin İstanbul'da yerleşemeyeceğini anlayınca ülkeden kaçtığını hatırlattı. Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'deki gücü ve mevkiini Cumhurbaşkanı olmasından değil “*millet reisi*” olmasından aldığını da vurguladı¹³⁴. Akşam gazetesi ise “*vatan hainlerinden mürekkep birkaç serserinin*” “*gülünç küstahlığı*” olarak değerlendirdi¹³⁵. Hakimiyet-i Milliye ise Meclis'teki yankısına yer verdi. Okuyucularını telgraflar okunmaya başladığında

¹²⁹ TBMMZC, D. IV/I, s. 42.

¹³⁰ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

¹³¹ TBMMZC, D. IV/I, s. 35.

¹³² TBMMZC, D. IV/I, s. 36.

¹³³ TBMMZC, D. IV/I, s. 49.

¹³⁴ Mehmet Asım, “Bir Hiyanet Vesikası Dolayısıyla”, **Vakit**, 15 Mayıs 1931, Sayı 4792, s. 1, 2.

¹³⁵ “Vatan Hainleri”, **Akşam**, 15 Mayıs 1931, No: 4521, s. 1.

yükselen itiraz sesleri ve milletvekillerinin düşünceleri konusunda bilgilendirdi¹³⁶. Falih Rıfkı da telgraflardaki imzayı düzeltmek isteriz diyerek konuyu köşesine taşıdı. Ona göre, Türkiye sınırları dışında hiçbir siyasi sığınmacı yoktu. “*Kanunun kovduğu hanedan, birkaç korkak ve bir sürü kaçak vardı. Kaçak takımı da kurtuluş kavgası senelerinde casusluk ve millet düşmanlığı ettikleri için, efendilerinin peşine düşerek memleketten gitmiş olanlardı*”. Yüzelliliklerin alınlarındaki damga “*siyasî mülteci*” değil, “*alçak ve namussuz*”du. Bu damga da nesilden nesile sürecekti. “*Budalalar*” diyerek de makalesini sonlandırdı¹³⁷. Türk milleti ve bürokratlar da ülkenin dört bir yanından Cumhurbaşkanına çektikleri telgraflarla “*vatan hainlerini*” kınadı¹³⁸.

Telgrafların TBMM’de ve basında ele alınış tarzı Mehmet Ali’yi öfkелendirdi. Mustafa Kemal Paşa’ya 1 Haziran 1931’de bir mektup daha gönderdi. Gizli tutulması ihtimaline karşı bir örneğini de Filibe’de yayınlanan Açık Söz gazetesinde yayınlattı. Hakkında yazılıp söylenenlere yanıt niteliği taşıyan mektupta şöyle yazıyordu:

“Son seçim üzerine sızlayan bir kalple yazıp gönderdiğim telgrafımda Türk vicdanı ammesini temsil eden bir ruhun hissiyatına tercüman olarak sizi insafa davet etmişim... Ben milletin selâmetini düşünerek yürüdüğünüz yanlış yolun çıkmaz bir yol olduğunu ve memleket için bu yolun feci bir akıbet hazırladığını ve işgal eylediğiniz mevki her halde bir ehline terk edip çekilmekten başka bir çareniz kalmadığını size göstermekle sizi insafa davet ediyorum... Siz Mehmet Ali’yi Macarlık, casusluk ve deyyuslukla nitelediniz... Benim telgrafım uğursuz ve yıkıcı idarenizin yürekler acısı durumundan ve tehlikesinden bahsediyor ve bu suretle cumhurbaşkanı seçiminin aldığı son şeklin memleket için kesin bir afet olduğunu haber veriyordu... Âli Osman’a ait tarihî ve kutsal tahtı, millete yadigâr eyledikleri mübarek toprakları düşmanların elinden kurtarmak için büyük fedakârlıklar göstererek başarılı oldunuz, bunu itiraf etmemek büyük insafsızlıktır ve sonra kurtarıcı sıfatıyla milletimizin başına geçmek için gösterdiğiniz gayri meşru arzu ve ihtiraslar karşısında bile milletten hüsnü kabul gördünüz... Hatta bir hâle şeklinde baş üzerinde size yer vermek fedakârlığını bile göstermişti. Sonra aldatıldığını gördü, fakat iş işten geçmişti... Siz Irak fatihi Ali İhsan, Ermenistan

¹³⁶ “Mecliste Heyecanlı Bir Celse”; **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Mayıs 1931, No: 3529, s. 1; “Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Mayıs 1931, No: 3530, s. 1, 5. Ayrıca bkz. **Milliyet**, 14, 15 Mayıs 1931.

¹³⁷ Falih Rıfkı, “Bir Telgraf”, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Mayıs 1931, No: 3530, s. 1.

¹³⁸ “Halkın Nefreti”, **Vakit**, 16 Mayıs 1931, Sayı 4793, s.1; “Milletinden Büyük Gaziye”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Haziran 1931, No: 3547, s. 1; **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Haziran 1931, No: 3548, s. 1 (Devam ediyor).

Fatih Karabekir Kâzım, Ali Fuat, Refet, Nurettin paşalarla Rauf ve Bekir Sami, Adnan beyleri ve daha birçoklarını şeytani siyasetinizin önünde baş eğmediklerinden dolayı birer suretle görevlerinden uzaklaştırdınız ve meydanı boş bulunca, memleketin ekonomisini, namus ve irfanını, kutsal geleneklerini söndürmeye kadar ileri gittiniz. Saltanat, sefahat ve rezaleti nihayet Çankaya’da kurmakla millete büyük bela oldunuz. Yalnız Çankaya’yı değil Anadolu’yu rakı ile suladınız. Türk’ün edep ve hayasını söndürmekle işe başladınız. Ben bir Türküm, ben size gerçeği ve tarihi okudum, iman ve insafa gelip gelmemek ise size aittir...”¹³⁹.

Cumhurbaşkanı ve Hükümet bu mektup nedeniyle Mehmet Ali’yi muhatap almadı. Bulgar hükümeti nezdinde yapılan girişimlerle Açık Söz gazetesi hedef alındı. Firarilerden Arif Hikmet tarafından çıkarılan Açık Söz, Türkiye ve Mustafa Kemal karşıtı yayın politikası ile uzun zamandır hükümetin izlemesindeydi. Mektubun da gazetede yayınlanması üzerine Hükümet Sofya elçiliğini hareket geçirdi. Bulgar Hükümeti nezdinde yapılan siyasi girişimler sonuç verdi. Gazete kapatıldı. Sahibi Ahmet Hikmet de Filibe’den çıkarılarak Şumnu’ya gönderildi¹⁴⁰. Mehmet Ali ise Paris’te çıkardığı gazete ve kurduğu örgütlerle Türkiye’ye ve Mustafa Kemal’e yüklenmeyi sürdürdü.

3-Paris’te Son Yıllar ve Türkiye’ye Dönüş

1930’lu yılların ikinci yarısında itibaren Mehmet Ali’nin muhalifler nezdindeki itibarı büyük yara almaya başladı. Gerek kurduğu cemiyetler aracılığı ile gerekse gazetesi ile yaptığı suiistimal ve dolandırıcılıklar sürgündeki kimi Yüzellilikleri rahatsız etti. “Mağdurin-i Siyasiye” ve “Muavenet Cemiyeti” adına Romanya’da yaşayan sürgünleri de dolandırmakla, Miralay Sadık’ın kendisine emanet ettiği 8 Frank’ı mideye indirmekle, Paris’te yaptığı taşkınlıklarla sürgündeki muhaliflere ve ailelerine leke sürmekle ve gazetelerinin kapatılmasına neden olmakla suçlandı¹⁴¹.

Yunanistan’daki eski dostu Osman Nuri bile ondan şikayetçiydi. Mehmet Ali’nin “mali yardım” sözcüğünü duyar duymaz harekete geçtiğinden, örgütler kurup başkanlığını üstendiğinden yakınıyordu¹⁴². Büyük olasılıkla Yüzellilik Aziz Nuri’ye gönderdiği 5 Ekim 1936 tarihli mektubunda da Mehmet Ali ile kurdukları Asya-i

¹³⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/A 7-8-9-10-11-12-13, Bt: 1 Haziran 1931.

¹⁴⁰ EGM Arşivi, Dn:12222-45/2, Bn: 5/C 2 11, Bt: 1 Eylül 1931.

¹⁴¹ EGM Arşivi, Dn:12222-45/2, Bn: 4/B 10.

¹⁴² EGM Arşivi, Dn: 12222-56, Bn: 1/A 6-7-8-9, Bt: 7.8.1932, (Osman Nuri’nin Kiraz Hamdi’ye yazdığı, Kiraz Hamdi’nin de 686 kod adı ile Türkiye’ye gönderdiği mektup)

Beynelmilel İttihat Cemiyeti'nin Avrupa devletlerine karşı siyasi bir renginin olmadığına dikkati çekti. Mehmet Ali'nin kurduğu Türk Siyasi Mülteciler Cemiyeti (Ofis)'nin yaptığı suiistimallerin Milletler Cemiyeti'ndeki itibarlarını düşürdüğünü, bu nedenle haklarının tanınmasının engellediğini söyleyerek Ofis'in dağıtılması gerektiğini savundu. Yerine Yunanistan'da bir Mülteciler Ofisi kurulmasını önerdi¹⁴³. Bu öneri muhalefet liderliği arzusu ile yanıp tutuşan Aziz Nuri için bulunmaz fırsat oldu. 7 Aralık 1936'da Fransız Dışişleri Bakanlığı Yabancılar İşler Bürosu Direktörlüğüne çektiği telgrafla onu şikayet etti. *“Biçare Türkiye mültecilerinin lehinde tesis ve tanzim ettiğimiz büronun başkanlığına, evvelce bir adam zannederek Mehmet Ali Bey'i tayin etmiştik. Maalesef aldanmışız. Zira adı geçenin bir vicdansız, yalancı, alçak ve hem de aleyhimize bir hain olduğu, menfaatlerimize karşı her türlü alçaklığı yaptığı, müşahade ve tespit edilmiştir...”* dedi. Mehmet Ali'nin bu görevine ve başkanlığına son verdiklerini de direktöre bildirdi. Gümülcineli İsmail'in *“biraderim”* dediği Mehmet Ali'den ayırmayı ve desteğini almayı ummuş olmalı ki Paris'teki ofisin başına İsmail'in getirilmesini önerdi¹⁴⁴.

Mehmet Ali, 1937 yılı içinde bu tür itirazlar nedeniyle Paris'teki Türk Mültecileri Bürosu başkanlığından çıkarıldı¹⁴⁵. Bundan sonra da rahat durmadı. Dostlarına gönderdiği 6 Mayıs 1937 tarihli mektuplarla ordunun alt kademelerinde bir muhalefet olduğunu iddia etti. Gazetesi La Republique Enchainée kapatıldığı için yeni bir gazete çıkarıp, bu olayın kışkırtılmasını istedi. Bu kışkırtma ile Türkiye'de bir inkılap gerçekleşeceğini umdu. İnkılap gerçekleştiğinde ülkeye *“vazifesini yapan bir mücahit”* gibi dönmeyi hayal etti¹⁴⁶. Bu hayalini gerçekleştirmek üzere Arif Oruç ile birlikte *“Yarın”* adlı bir beyanname hazırlayarak ordu mensuplarına gönderdi¹⁴⁷. Onun çıkardığı Yarın gazetesi de büyük olasılıkla Mehmet Ali'nin dikkati çektiği *“bir gazete çıkarma”* isteğinden doğmuştu.

Türkiye'de Mehmet Ali'nin istediği *“inkılap”* olmadı. Aksine 1919'da başlayan ihtilal ve inkılap sürecinden Türkiye güçlenerek çıktı. Her ne kadar ekonomik sorunlar yaşasa da bu sorunlar saflarını sıklaştırmaya engel olmamış, *“Türk Rejimi artık kafalarda ve yüreklerde istikrar bulmuştu”*¹⁴⁸. Türkiye bu güçle ve inançla Mehmet Ali'nin de içinde bulunduğu Yüzellilikler'i affetti. 28 Haziran 1938'de TBMM'de kabul

¹⁴³ EGM Arşivi, Dn: 12222-25, Bn: 2/A 6.

¹⁴⁴ EGM Arşivi, Dn:12222-45/2, Bn: 2/E 4, Bt: 7.12.1936.

¹⁴⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: F 12.

¹⁴⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: G 11.

¹⁴⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: B 4.

¹⁴⁸ “Büyük Af Projesi”, Cumhuriyet, 30 Mayıs 1938.

edilen ve 16 Temmuz 1938’de Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren¹⁴⁹ yasanın 2. maddesi Yüzellilikleri kapsadı.

Mehmet Ali hemen Türkiye’ye dönmedi. Aftan bir yılı aşkın süre sonra Türkiye’ye döndü. 12 Ekim 1939’da Semplon Ekspresiyle İstanbul’a geldi. İstasyonda dostları ve ailesi tarafından karşılanan Mehmet Ali, İkdam muhabirine şu açıklamayı yaptı:

*“Büyük Kurtarıcı Mustafa Kemal Anadolu’ya gelince bütün valilere şifreli telgrafla tebligat yaparak kendisile beraber çalışmalarını ve onun reyî olmadan hiçbir iş yapmalarını bildirmiştim. Bu hususta birçok muhabereleğim de vardır. İzmir’in düşman tarafından işgali üzerine Nazırlıktan çekildim ve ondan sonra siyasi hayatla meşgul olmadım”*¹⁵⁰.

Mehmet Ali aynı zamanda Mustafa Kemal’i Anadolu’ya kendisinin gönderdiği, para verdiği gibi iddialarını da sıraladı. Onun, Türk kamuoyunun hafızası ile adeta dalga geçen bu açıklamalarına Vakıf gazetesinde Hasan Kumçayı “Yüzellilikten Millî Kahramanlığa!” başlıklı yazısı ile yanıt verdi:

“Yüzelliliklerden Damat Ferid’in dahiliye nazırı Mehmet Ali, galiba af kanununa ancak şimdi inanabilmiş olacak ki bir yıl süren tetkiklerden, araştırıp soruşturmalardan sonra memlekete dönebildi. Suçlarının vahametini bilen bir adamın bu şekilde bir ihtiyatkârlığına hayret edilemez. Hayret edilecek şey, böyle memleket hudutlarında bir sene içeriye girmeye cesaret edemiyen bir adamın trenden iner inmez yüzüne millî kahraman maskesi takmış olmasıdır! Aradan on sekiz, yirmi sene geçtiği için bu maske ile korkunç hıyanet hüviyetini saklayabileceğini zannetmesidir!

Af kanununun hükmüne hürmetimiz vardır. Bu kanunun müsaadesi ile memlekete giren adam yüz ellilik de olsa artık bundan bahsetmek istemeyiz. Fakat böyle yüzünde on sekiz sene yüz ellilik damgası taşımış olan bir adam bugün kalkar da: ‘Türk milletinin kurtarıcısı Mustafa Kemalî Anadolu’ya ben gönderdim. Hem de giderken bin lira verdim. İşte makbuzları elimdedir!’ gibi hezeyanlar savurursa

¹⁴⁹ “Lozan’da akdolanun 24.7.1923 tarihli umumi af beyanname ve protokolünde mevzu bahis yüzelli kişilik listede isimleri yazılı şahıslar affolunmuştur. Şu kadar ki, bu şahıslara, mesbuk memuriyetlerinden dolayı tekaüt maaşı tahsis edilmez ve bu şahıslar Kanunun meriyete girdiği tarihten itibaren sekiz sene müddetle Türk Ceza Kanununun 20. maddesiyle değer kanunlara göre amme hizmetlerinden sayılan işlerde kullanılamazlar ve bulunamazlar. Bu kanunun meriyetinden evvel 1064 sayılı Kanun hükümlerinden doğan bütün hukukî netice ve muameleler mahfuzdur”. Bkz. **Resmî Gazete**, 16 Temmuz 1938; **EGM Arşivi**, Dn: 12221-1, Bn: 1/A 3.

¹⁵⁰ “Eski Dahiliye Nazırı Yurda Döndü”, **İkdam**, 13 Birinciteşrin (Ekim) 1939, No; 61, s. 2; **Akşam**, 13 Birinciteşrin 1939, Sayı 7816, s. 3.

buna karşı sükût etmek de elimizden gelmez.

Meğer Mustafa Kemali Anadolu'ya gönderen, hem de işgal kuvvetlerine karşı millî mücadele açsın diye gönderen (!) Damat Feridin dahiliye nazırı Mehmet Ali imiş! Güzel! O halde acaba niçin bu kahraman, millî ordular İstanbul'a zafer çelenkleri ile girerken buradan pılyı, pırtıyı toplayıp kaçmağa lüzum gördü? Ve sonra neden dolayı kendisinden yardım gören Atatürk yine kendi eli ile kara alnına yüz ellilik damgasını vurmaya mecbur oldu?"¹⁵¹.

Mehmet Ali, Kuzguncuk'taki akrabalarına yaptığı ziyaretin ardından ailesi ile birlikte Kontinental oteline yerleşti. Sonraki günlerini dost ziyareti ve gezinti ile geçiren Mehmet Ali, Türk topraklarına ayak bastıktan dört gün sonra, artık memleket hasretinin bitişi nedeniyle yaşadığı duygu yoğunluğundan mı, yoksa harabe halinde bıraktıkları Türkiye'deki çağdaş gelişim karşısında duyduğu şaşkınlıktan mı bilinmez, kalp krizi geçirdi. 15 Ekim'i 16'ya bağlayan gece otele çağrılan doktorların tüm çabasına rağmen kurtarılamadı. 16 Ekim 1939 günü sabaha karşı son nefesini verdi¹⁵². Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi¹⁵³.

¹⁵¹ Hasan Kumçayı, "Günlerin Peşinden: Yüzellilikten Millî Kahramanlığa", **Vakit**, 14 Birinciteşrin 1939, Sayı 7817, s. 3.

¹⁵² "Eski Dahiliye Nazırı Öldü", **Akşam**, 16 Birinciteşrin 1939, S. 7539, s. 2; "Eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Öldü", **Vakit**, 17 Birinciteşrin (Ekim) 1939, No: 7820, s. 5; *İkdam*, 17 Birinciteşrin 1939. S. 65, s. 3.

¹⁵³ A.F. Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar**, s. XVII.

SONUÇ

Mehmet Ali Bey, gerek Damat Ferit Hükümeti'nde yaptığı Dahiliye Nazırlığı sırasındaki uygulamaları, gerekse HİF üyesi olarak takındığı tavır ve İngilizlerle yaptığı işbirliği nedeni ile Lozan Antlaşması'nda genel af kapsamı dışında bırakılan yüzelli kişiden biri olarak 1924 yılında Yüzellilikler Listesi'ye alınmıştır. Mehmet Ali, yaptıklarının bilincinde olarak daha bu liste ortada yokken, Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasının ardından İngilizlerin yardım ve desteği ile Türkiye'den kaçmıştır. Sürgün yıllarını Romanya'nın Köstence, Fransa'nın Paris kentlerinde geçirmiş, Mütareke Dönemi'ndeki İngiliz yanlısı tutumunu bu yıllarda da sürdürmüş, Türkiye karşıtı kurum ve kişilerle işbirliği yapmıştır. Onun da katıldığı ve 1925 yılında San Remo'da yapılan toplantı Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmak amacıyla gerçekleştirilen en ciddi faaliyetlerden biri olmuştur. Bu toplantının ardından Mehmet Ali'nin Köstence'de kurduğu Mukaddes İhtilal Komitesi üye profili ve bağlantılı olduğu kişi ve örgütler açısından oldukça dikkate değerdir. 1938 yılında çıkacak olan affa kadar Yüzellilikler ya da firariler pek çok cemiyet ya da örgüt kurmuşlarsa da bunlar ya uzun ömürlü olamamış, ya da kişisel çekişmelerle etkinlikleri sınırlı kalmıştır. Ancak Mehmet Ali'nin kurduğu bu örgüt daha 1925 sonbaharında İngilizlerle sunduğu tekliflerle niyetini açıklamış, Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmak amacıyla Musul'dan ve Musul petrolerinden vazgeçmeyi göze almıştır. Mehmet Ali'nin Romanya'dan çıkarılması ve Paris'e yerleşmesi üzerine merkezini Paris'e taşıdığı Mukaddes İhtilal Komitesi başta Yunanistan olmak üzere İngilizlerden ve Fransızlardan da destek bulmuş, Balkanlarda, Suriye ve Mısır'da örgütlenmesini genişletmiştir. Mehmet Ali bu örgütle birlikte Taşnak Ermenilerle ve Hoybuncu Kürtlerle sıkı ilişkiler kurmuş, sözleşme imzalamış, Mustafa Kemal Türkiye'si'ni yıkmanın karşılığı olarak Türk topraklarından Ermenilere pay vermeye razı olmuştur. Aynı amaçla İtalyanlarla hatta Paris'te yaşamını sürdüren devrik Çarlık Hanedanı'ndan Grandük Kiril ile de bağlantı kurmuş, maddi destek sağlamıştır. İhtilal sonucu yıkılacak olan Türkiye'deki Cumhuriyet'in yerine meşruti yönetimin iadesini, Abdülmecid'in halife olmasını istemiş ve bu yolda propaganda yapmıştır. Propaganda aracı olarak da gazeteyi kullanmış, çıkardığı La Republique Enchainée gazetesi ile Mustafa Kemal Atatürk'e ve "Kemalist Türkiye"ye adeta kinini kusmuştur. Devrimleri kıyasıya eleştirmiş, kendisi şapka giydiği halde şapka devrimini hedef alarak muhafazakâr kesimin din duygularını sömürmeye çalışmış, Serbest Cumhuriyet Fırkası ile başlayan demokratikleşme çabasını alaya almış, Türkiye'yi bir terör devletine benzetmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı olmasını bir türlü hazmedemeyen, bunu çektiği telgraflarla ortaya koyan, O'nun en

duyarlı olduğu Hatay meselesinde Fransız politikasına destek veren Mehmet Ali, kurduğu Türk Siyasi Mülteciler Cemiyeti ve Asya-i Beynelmilel İttihat Cemiyeti ile Türkiye dışında yaşayan muhaliflerin sözcüsü ve lideri olma çabası içine de girmiştir. Bu uğurda Milletler Cemiyeti nezdinde pek çok girişimde bulunmuş, maddi destek almaya çalışmıştır. Ne var ki kurduğu örgütlerle yabancı devletlerden, hanedan üyelerinden, Türkiye karşıtı kişi ve kurumlardan sağladığı maddi olanakları kişisel amaçları için kullanması deyim yerindeyse zimmetine geçirip paylaşmaması muhalifler arasındaki güvenilirliğini yitirmesine, hanedan üyelerinin desteğini çekmesine neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1933'te çıkardığı Genel Affa Yüzelliliklerin dahil edilmemesinin en önemli nedenlerinden biri de onun önderliğini yaptığı çalışmalar olmuştur. 1938 Affının ardından ülkeye döndüğü gün yaptığı açıklamalar da tarihsel gerçekleri değiştirmeye, dönüştürmeye yöneliktir ve kimi çevrelerce günümüzde de sahiplenilmektedir.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) Arşivi

2-Resmi Yayın ve Tutanaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi V/I

3-Gazete ve Dergiler

Akşam

Alemdar

Âyine

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

La Republique Enchainée,

Milli Gazete

Milliyet

Resmi Gazete

Ulus

Yeni Sabah

4-Kitaplar

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]**, I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

-----, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, II, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

BÖLÜKBAŞI, Rıza Tefvik, **Biraz da Ben Konuşayım**, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

CEBESOY, Ali Fuat, **Bilinmeyen Hatıralar**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2001.

-----, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2010,

ERDAHA, Kâmil, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969.

-----, **Vahideddin Gurbet Cehenneminde**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1978.

HALICI, Şaduman, **Ethem**, E Yayınları, İstanbul, 1916.

KARAY, Refik Halid, **Minelbab İlelmihrab**, İnkılab Kitabevi, İstanbul, 2009.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

-----, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, TTK Yayınları, Ankara, 1995

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.

5-Makaleler

ATAY, Falih Rıfkı, “Bir Telgraf”, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Mayıs 1931, No: 3530, s. 1.

US Mehmet Asım, “Yüzellilikler Pariste Faaliyette”, **Vakit**, 5 Mart 1930, S.4366, s. 1, 4.

-----, “Bir Hiyanet Vesikası Dolayisile”, **Vakit**, 15 Mayıs 1931, S. 4792, s. 1, 2.

HALICI, Şaduman, “San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, ‘Bir’ İttihatçı ve ‘Üç’ Yüzellilik”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 267-303.

KÖÇER, Mehmet, “Ağrı İsyanı (1926-1930)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14, S.2, Elazığ, 2004, s. 379-388.

KUMÇAYI, Hasan, “Günlerin Peşinden: Yüzellilikten Millî Kahramanlığa”, **Vakit**, 14 Birinciteşrin 1939, Sayı 7817, s. 3.

SOYDAN, Siirt Mebusu Mahmut, “Gizli Düşmanlarımız”, **Milliyet**, 14 Mart 1933, No: 2547, s. 1.

Makalenin Geliş Tarihi: 09.10.2019
Kabul Tarihi: 29.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ VE İSMET PAŞA*

THE ISSUE OF CAPITULATIONS AT THE LAUSANNE PEACE CONFERENCE AND ISMET PASHA

Erkan CEVİZLİLER**

Seyhan AKBULUT***

ÖZ

Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık senedir. Aynı zamanda İsmet Paşa'nın ülkesine kazandırdığı çok önemli bir diplomatik zaferdir. Diplomatik alanda Mudanya Mütarekesi görüşmeleri dışında herhangi bir tecrübesi olmayan İsmet Paşa, kapitülasyonlar meselesinin görüşüldüğü oturumda kendi diplomasisini amatör diye eleştirmişti. İsmet Paşa; "...*Kapitülasyon meselesinde benim uğradığım güçlük, biraz da askerlikten gelip amatör olarak diplomatlık yapmamdan doğmuştur. Benim bu vaziyetimden istifade etmek isteyen diplomatlar her tekliflerini, her iddialarını diplomasinin usulüne ve kaidesine uygun bir şekilde ileri sürüyorlardı. Ben bu iddialara karşı amatör diplomat olarak ve asker tabiatıyla fikrimi kısa ve kuru ifadelerle söylemek hastalığı içinde bulunuyor, böyle karşılıyordum...*" demekteydi. Ancak oturumlar devam ettikçe İsmet Paşa diplomatik savaşın kurallarını öğrenecek ve müzakereci bir tutum benimseyecekti. Kapitülasyonlar meselesi konferansı uzatan önemli meseleler arasında yer almaktaydı. İngiltere Baş Delegatesi Lord Curzon'un Musul meselesine perde olarak kullandığı bu mesele, ancak konferans ikinci kez toplandığında

* Bu makale danışmanlığını Doç. Dr. Erkan Cevizliler'in yaptığı ve Seyhan Akbulut tarafından Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde hazırlanan, Lozan Konferansı Sürecinde İsmet Paşa isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi; erkanc@atauni.edu.tr; ORCID: 0000-0003-1199-3610

***Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi; tarihciakbulut27@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3573-2151

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article: Erkan Cevizliler- Seyhan Akbulut, "*Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa*", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.161-193.(<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

çözümüne kavuştu. Maddi, iktisadi ve adli kısıtlamaları içeren ve Osmanlı Devleti'ni yüzyıllarca Batı'ya tutsak eden kapitülasyonlar, Lozan Barış Antlaşması ile tarihe karıştı.

Anahtar Kelimeler: İsmet Paşa, Kapitülasyonlar, Lozan Barış Konferansı, Türk Heyeti

ABSTRACT

The Lausanne peace treaty is an instrument of independence of the Republic of Turkey. It is also a very important diplomatic victory that İsmet Pasha won for his country. İsmet Pasha, who had no experience in the diplomatic field other than the Mudanya armistice negotiations, had criticized his own diplomacy as amateur during the session where the capitulations issue was discussed. İsmet Pasha said, " ... *the difficulty I experienced in the matter of capitulation arose from the fact that I came from military service and became an amateur diplomat. The diplomats who wanted to take advantage of my position were putting forward their every offer and every claim in accordance with the procedure and principle of diplomacy. I am against these claims as an amateur diplomat and as a soldier of nature my mind is in the sickness of saying short and dry statements, I was being welcomed like this...*" he said. However, as the Sessions continued, İsmet Pasha would learn the rules of diplomatic warfare and adopt a deliberative stance. The issue of capitulations was among the important issues that extended the conference. It was only when the conference convened for a second time that the British chief delegate, Lord Curzon, used the Mosul issue as a curtain. The capitulations, which included material, economic and judicial restrictions and kept the Ottoman Empire captive to the West for centuries, were made history by the Lausanne peace treaty.

Keywords: İsmet Pasha, Capitulations, Lausanne Peace Conference, Turkish Delegation

GİRİŞ

Milli Mücadele'nin muharebeler döneminde Türk kuvvetlerinin edindikleri büyük zaferler ile mütarekenin yolu açıldı. Müttefikler, özellikle İngilizler bu durumu kabullenmek istemeseler de kamuoyunun barış taraftarı olması ve Müttefik Devletlerin de yeniden savaşmak için yeterli ekonomik ve askeri gücü kalmamasından dolayı

mütareke tek çıkar yol oldu.¹ Mütareke ortamının sağlanması için çokça görüşmeler yapıldı ve nihayetinde Mudanya’da toplanılması kararı alındı.² Türk Orduları Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa adına, Büyük Millet Meclisi tarafından Mudanya Mütarekesi’nde ülkeyi temsil etmek üzere İsmet Paşa görevlendirildi.³ 3 – 11 Ekim 1922 tarihleri arasında yapılan Mudanya Mütarekesi, BMM Hükümeti için büyük bir diplomatik başarı oldu.⁴ Doğu Trakya savaşı geri alındı. BMM Hükümeti’nin Müttefikler ile resmi bir münasebette bulunması, Milli Mücadele’nin başarısını taçlandırdı.⁵

Mütareke boyunca bir takım başarılar elde edilirken İsmet Paşa’da tecrübeli, dirayetli ve sabırlı bir diplomat karakteri sergiledi.⁶ Mütareke görüşmelerinde İngiltere’yi temsil eden General Harigton, toplantıları değerlendirirken İsmet Paşa’yı silik bir karakter olarak nitelmiş, fakat aynı zamanda Türk ordusunda sevilen bir general olduğunu belirtmişti.⁷ General Harigton’un en çok dikkatini çeken husus, İsmet Paşa’nın Ankara’dan talimat almadan herhangi bir karar vermemesi ve duygularını belli etmemesiydi. İsmet Paşa’nın bu tutumu Harigton’a göre oldukça katıydı. Konferans boyunca bir arada çalışırken İsmet Paşa’nın çok titiz davranması da Harigton’un gözünden kaçmadı. Bu özellikler İsmet Paşa’yı Mustafa Kemal Paşa’nın gözünde bir adım öne çıkaran özelliklerdi.⁸

Mustafa Kemal Paşa için barış konferansında BMM Hükümeti’ni temsil edecek heyetin seçilmesi çok önemliydi. Bu konferans sadece BMM Hükümeti ile Yunanistan arasındaki savaşı değil, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı’nı sonuçlandıracak bir konferanstı. Bu sebeple konferansa gidecek olan heyet üyelerinin her anlamda güçlü vasıflara sahip olmaları gerekmekteydi. Mustafa Kemal Paşa’ya göre heyet üyeleri, yabancılara verdikleri tavizler ile Osmanlı Devleti’ni yaşatmaya çalışan zihniyetle yetişen ve bu zihniyeti benimseyen diplomatlar olmamalıydı.⁹ Konferansa gidecek heyetin

¹ İsmail Eyyüboğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 85.

² David Walder, **Çanakkale Olayı**, (Çev. M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 283.

³ Muhittin Gül, “*İsmet İnönü’nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan*”, **Kurtuluş Savaşı’na Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Matbaası, Ankara, 1994, s. 13.

⁴ Mudanya Mütarekesi görüşmeleri ve maddeleri için bkz. İ. Eyyüboğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s. 148-245; Tevfik Bıyıkoğlu, **Trakya’da Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 450-460.

⁵ **Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı, 16-121.

⁶ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 288.

⁷ D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 367.

⁸ M. Gül, “*İsmet İnönü’nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan*”, s. 14.

⁹ T. Bıyıkloğlu, **Trakya’da Milli Mücadele**, I, s. 465.

başında; kayıtsız şartsız istiklali arayan ve bunu sağlamak adına her türlü tedbiri ve kararı almaktan korkmayan, haklı olduğu durumlarda müdafaaadan kaçınmayan, muhakeme ve münakaşa durumlarında en karışık meselelerde bile odak hususa yüklenebilen ve ağır durumlarda sorumluluk alabilen biri olmalıydı.¹⁰ Tüm bunları ele alan Mustafa Kemal Paşa, yaptığı gözlem ve görüşmelerden sonra, hiç ismi geçmeyen İsmet Paşa'yı konferansa göndermek niyetindeydi. Barış görüşmeleri için Mustafa Kemal Paşa'nın uygun gördüğü ve birçok kişiyle paylaştığı bu karar Ankara'ya bildirildi ve hem Bakanlar Kurulu hem de Meclis¹¹ bu kararı memnuniyetle karşıladı. Yusuf Kemal Bey görevinden istifa etti ve 26 Ekim'de İsmet Paşa Dışişleri Bakanlığı'na seçildi.¹² Hemen ardından 31 Ekim'de Barış Konferansına gidecek heyetin başı olarak tayin edildi.¹³

Mustafa Kemal Paşa bu çok önemli görevi İsmet Paşa'ya neden verdiğini tam olarak açıklamamış olsa da, tanıdığı günden beri ona ayrı bir önem verdiği görülmekteydi. İsmet Paşa Nisan 1920'de Ankara'ya geldikten bir süre sonra Albay rütbesiyle Genelkurmay Başkanı yapılmış ve akabinde Batı Cephesi Kumandanlığı görevine getirilmişti. Bu görevlerindeki başarısı onu Mudanya'ya götürmüştü, şimdi de Lozan'a götürecekti.¹⁴ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi karşısında itaat etmiş, ancak istemediği bir sorumluluk altına girmek durumunda kalmıştı.¹⁵ Zira bu görevle bir nevi tüm ülkenin geleceğinin sorumluluğunu almıştı. Diplomatlarla muhatap olacağı için çekince yaşamaktaydı. Ancak İsmet Paşa'nın Harp Akademisi'nde gördüğü metotlu eğitim, diplomatik alandaki tartışmaların tahlilini doğru şekilde yapmasını ve doğru karar almasını sağlayacak nitelikteydi. Memleketin yakın tarihine ve dış politikasına hâkimdi. İsmet Paşa uluslararası diplomasi alanında tecrübeli olmamakla birlikte, sabırlı, azimli ve zor bir tartışmacıydı.¹⁶

Delegelerin seçilmesinin ardından, 13 Kasım 1922 günü toplanacak olan konferansa gidecek heyete Meclis bir talimat verdi. Bu talimatta Kapitülasyonlar için şu

¹⁰ M. Cemil Bilsel, **Lozan**, II, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1933, s. 5-6.

¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, I/24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 198.

¹² Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 271; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004, s. 116; Tefvik Rüştu Aras, **Görüşlerim**, Tan Kitapevi, s. 122; Kazım Özalp, **Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 237.

¹³ Yüksel Kaştan, "Sevr Barış Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesine Analitik Bakış", **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 118.

¹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, III, Remzi Kitapevi, İstanbul, Mart 2011, s. 48-49.

¹⁵ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ağustos 2014, s. 315; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, I, Remzi Kitapevi, İstanbul, Mart 2011, s. 216.

¹⁶ T. Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, s. 466-467.

karar vardı: “*Kapitülasyonlar kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır.*”¹⁷ Meclis’in kararı netti. Buna karşılık Müttefikler konferans öncesi yaptıkları toplantıda, Kapitülasyonların bazı değişikliklerle yürürlükte kalmasının sağlanması yönünde karar aldılar.¹⁸ Bu durum, konferans başlamadan görüşmelerde yaşanacak olan tıkanmanın habercisiydi. İsmet Paşa heyetiyle 9 Kasım’da İstanbul’dan Lozan’a hareket etti. 12 Kasım’da Lozan’a vardı.¹⁹ 13 Kasım’da başlaması gereken konferans 20 Kasım’da başladı.²⁰

Müttefiklerin konferansı ertelemelerinden anlaşılacağı gibi, konferans zorlu bir sürece tabii idi. Konferansta Türk Heyeti’nin temsil ettiği devlete, bir strateji gereği hep mağlup gözüyle bakıldı. Bu durum heyeti oldukça zorlayacaktı. Örneğin İtalyan kamuoyuna göre Lozan’da iki ayrı barış görüşmesi yapılacaktı. Birincisi BMM Hükümeti ile Yunanistan, ikincisi Müttefikler ile BMM Hükümeti arasındaydı. İlkinde BMM Hükümeti galip Yunanistan mağluptu, ikincisinde ise Müttefikler galip, dünya savaşını kaybeden Türk tarafı mağluptu.²¹

I- LOZAN BARIŞ KONFERANSI’NIN BİRİNCİ DÖNEMİNDE KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ

A- KAPİTÜLASYON TERİMİ

Kapitülasyon kavramının; Latince ‘*sözleşme yapma*’ anlamındaki ‘*capitulare*’ kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Dahası İtalyancada ‘sözleşme’ kelimesine karşılık olarak ‘*capitulazione*’ kelimesi kullanılmaktadır. Akdeniz’de bulunan İtalyan kent devletlerinin ticarete gelişmiş olup vatandaşlarına ayrıcalıklı bir rejim uyguladıkları bilinmektedir.²² Kapitülasyonlar ayrıca, Avrupalı devletlerin kendi ülkeleri dışında sürekli ya da geçici olarak bulunan yurttaşlarının, ülkesinde buldukları devletin yetkilerine değil de, kendi devletlerinin yetkilerine tabi olmak biçiminde elde ettikleri ayrıcalıklarla, ticaret ve gümrük konularında elde ettikleri kolaylıklar ve ayrıcalıklar düzeni şeklinde tarif edilebilir. Avrupalı devletler bu ayrıcalıklar düzenini özellikle

¹⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, I/3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 1003-1006; Bilal Şimşir, “*Lozan’a Göre Azınlıklar*”, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 174.

¹⁸ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele*, Alfa Yayınları, İstanbul, Mayıs 2011, s. 53-54; Salâhi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı’nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 43-44.

¹⁹ İsmet İnönü, *Defterler (1919 – 1973)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 46-47.

²⁰ *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 030/10/1017653/6.

²¹ Mevlüt Çelebi, *Milli Mücadele Dönemi’nde Türk-İtalyan İlişkileri*, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, Haziran 1999, s. 347.

²² M. C. Bilsel, *Lozan*, II, s. 28-29.

Osmanlı Devleti, Mısır ve Çin üzerinde kurdular. Ancak bu rejimin uygulanmasından en büyük zararı Osmanlı Devleti gördü.²³

Bu çerçevede toparlanacak olursa, tek taraflı bir irade ile ülkede bulunan yabancı devlet vatandaşlarına adli, idari, iktisadi ve dini alanlarda bir takım hak, imtiyaz ve muafiyetler sağlayan, hükümlerin sözüne ve ruhuna aykırı harekette bulunulmadığı sürece tarafları bağlayan, geçici ya da sürekli nitelikteki düzenlemelere kapitülasyonlar denilir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde sürekli ya da geçici olarak oturan gayrimüslim tebaaya verilen imtiyazları içeren ve devletin en güçlü olduğu dönemde kendi rızasıyla imzalanan muahedeler kapitülasyon tanımı kapsamındadır.²⁴ Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu dönemde kapitülasyon antlaşmalarıyla gayrimüslimlere ayrıcalık tanımalarının çeşitli nedenleri vardır. Kapitülasyonların verildiği dönemde, “*yasaların kişiselliği*” ilkesi göz önünde tutularak, bir devletin vatandaşı nerede olursa olsun kendi devletinin yetkilerine tabi olması hususuna uyulmaktaydı. Diğer bir neden olarak dini boyut ele alındığında, İslam Hukuku'nun gayrimüslimler üzerinde geçerli olmaması bu kişileri kendi dini kural ve kaidelerine göre yönetme zorunluluğu ortaya çıkmaktaydı. En önemli nedenler ise mali ve siyasi nedenlerdi. Kapitülasyonların mali olarak katkısı, devletin topraklarından geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi alınarak hazineye büyük çapta gelir sağlanmasıydı. Siyasi olarak da devletin kendi çıkarlarını korumak için batılı devletleri birbirlerine karşı kullanmayı ve yeri geldiğinde bu devletlerin kendisine saldırmalarını önlemeyi amaçladığı söylenebilir.²⁵

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilk kez hangi devlete verdiği hususu tartışmalıdır. Ancak yaygın kanıya göre; 1352 yılında Rumeli'yi ele geçiren Osmanlı Devleti diplomatik ilişkiler yoluyla çeşitli ittifaklar kurmaya çalıştı. Bu sebeple o dönemde Venedik ile savaş halinde olan Cenevizlilerle sıkı bir münasebet sağlandı ve ilk Osmanlı kapitülasyonu verildi. Bu tarihten sonra Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar, sadece var olan kapitülasyonlar tanındı, bu dönemde ise doğrudan doğruya Fransa'ya kapitülasyonlar verildi.²⁶ Bu bağlamda Osmanlı kapitülasyonu üç kısımda ele alınabilir. İlki Bizans İmparatorluğu'ndan intikal eden kapitülasyonlar, ikincisi Osmanlı

²³ Mustafa Çufalı, “*Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışındaki Rolü*”, **Türk Yurdu Dergisi**, IX-XX, S. 148-149, (Aralık 1999 – Ocak 2000), s. 156.

²⁴ Reşat Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1924**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934, s. 402.

²⁵ M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 29-30; Hüseyin Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, 1, Ankara, 1998, s. 78-79.

²⁶ Bahadır Apaydın, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı – Türk Adli ve İdari Modernleşmesi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013, s. 41.

Devleti'nin hâkimiyetine giren Müslüman ülkelerde daha önceden verilen ve devlet idaresince kabul edilen kapitülasyonlar ve üçüncüsü de doğrudan doğruya padişahlar tarafından verilen kapitülasyonlardır.²⁷ Fransa'ya verilen kapitülasyonlar aslında siyasi ittifaka duyulan ihtiyaçtan doğmuştu. Daha sonra Fransa'ya verilen kapitülasyonlar diğer bazı padişahlar tarafından yenilendi. Fransa'nın yanında İngiltere, Rusya, İspanya, Hollanda, Avusturya, Prusya, Sicilya Krallığı, ABD ve Belçika'ya da kapitülasyonlar verildi.²⁸ Böylelikle birçok devletle antlaşmalar yapıldı. Ancak zamanla bu antlaşmalar devlet bekası için sakıncalı bir sisteme dönüştü. Özellikle 19. yüzyılda, yabancı sermaye kapitülasyonlar aracılığıyla devlet üzerinde yıkıcı etkiye sahip oldu. Yabancılar ticari ve endüstri firmalarıyla devlet içinde yerleşmeye başladılar ve kaynakları istismar etmekte gecikmediler. Yabancıların bu teşebbüsleri gözden kaçmadı ve kapitülasyon sisteminin kaldırılmasının gerekliliği gün yüzüne çıktı.²⁹ 19. yüzyılın sonuna doğru bu gereklilik muhatap devletlerin elçiliklerine bildirilmekte ancak tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırmaya girişilememekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile Osmanlı Devleti aldığı bir kararla kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını 1 Ekim 1914 tarihinde kamuoyuna bildirdi. Müttetikler ve hatta Osmanlı Devleti'nin ittifakı olan Almanya ve Avusturya bile bu kararı tanımadı. Daha sonra Osmanlı yönetimi Sevr Antlaşması ile kapitülasyonları yeniden kabul etti.³⁰ Bundan sonraki süreç Lozan Konferansı'nda elde edilen başarı ile sonlanacaktı.

B- LOZAN KONFERANSI VE KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ

Konferansta İngiltere'nin Baş Delegatesi Lord Nathaniel Curzon'du. İkinci dönem görüşmelerine Curzon yerine, Sir Horace George Montagu Rumbold gelecekti. Fransa Camille Barrere, bir süre sonra Maurice Bompard tarafından temsil edilecekti.³¹ İtalya'yı Marki Camillo Garroni, ikinci dönem görüşmelerinde ise Giulio Cesar Montaigne temsil edecekti.³² Amerika'ya Richard Washburn Child, ikinci dönemde Joseph C. Grew temsilcilik yaptı.³³ Yunanistan ise Eletherios Venizelos başkanlığında bir heyetle

²⁷ M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 32-33; B. Apaydın, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı – Türk Adli ve İdari Modernleşmesi**, s. 39.

²⁸ H. Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, 1, s. 78.

²⁹ M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 49-50.

³⁰ Kapitülasyonların kaldırılması teşebbüsleri hakkında detaylı bilgi için bkz. M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 51-71; Ahmet Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, 1983, s.74.

³¹ D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 392.

³² M. Çelebi, **Milli Mücadele Dönemi'nde Türk – İtalyan İlişkileri**, s. 347.

³³ D. Walder, **Çanakkale Olayı**, s. 392; S. R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, s. 51.

konferansa katıldı.³⁴ Rusya G. V. Chicherin, ikinci dönemde de Wratislaw Vorovsky'yi konferansa gönderdi. Romanya'yı S. Duca, Constantin S. Diamandy, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nı Montchilo Nintchitch, Bulgaristan'ı A. Stamboliskii, Arnavutluk'u M. Frasherı temsil etti. Belçika'yı Baron Mon-Cheur temsil ederken Portekiz'i M. De Ferreira ve Japonya'yı Baron Hayashi temsil etti.³⁵

Lozan Konferansı'nın en önemli konularından biri olan kapitülasyonlar meselesi, 2 Aralık 1922'de İtalyan baş delege Marki Garroni'nin başkanlığını yaptığı İkinci Komisyon'da ele alındı. Oturuma, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Yunanistan, Japonya, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı delegeleri katıldı. Komisyonun başkanı sıfatıyla Garroni açılış konuşması yaptı.³⁶

1- Mesele Üzerinde Delegelerin Tezleri

Garroni oturumu açarken yaptığı konuşmasına; Osmanlı Devleti yöneticilerinin söz konusu sistemi kendi istekleriyle ülkelerine getirdiklerini, bu sistem ile ülkenin ticaretini ve kaynaklarını geliştirmeyi amaçladıklarını, dahası kapitülasyonları kendi ülkelerinin geleneklerine uygun olarak aldıklarını belirtmekle başladı. Kapitülasyonların o dönemde çağın ihtiyaçlarını karşıladığını ve devletlerin çıkarlarına uygun düştüğünü söyleyen Garroni, bu sistemin çağdaş hukuk anlayışına göre ele alındığında, bağımsız bir devletin egemenliğini kısıtladığını da kabul etmekteydi. Bundan dolayı Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, bu çağı geçmiş sistemi ortadan kaldırmak istemesini anlayışla karşıladığını dile getirdi. Ancak Garroni, Türk egemenliği altında yaşayan yabancıların, kapitülasyonların kendilerine sağladığı güvenceye dayanarak bir takım işlere giriştiklerinin altını çizdi. Garroni'ye göre; bağımsızlığını ve egemenlik haklarını savunan ve elde etmek isteyen BMM Hükümeti'nin de, büyük ölçüde işletilmemiş çeşitli kaynaklarını geliştirmeye katkıda bulunmak için yabancıların girişimlerine ihtiyacı vardı. Dolayısıyla kapitülasyon sistemi yerine, BMM Hükümeti'nin yabancılara güven verecek yasalar ve yeni bir adalet yönetimi getirmesi gerektiğini belirtti. Garroni kapitülasyon meselesinin çeşitli konuları barındırmasından dolayı, üzerinde çalışmak için üç alt komisyon kurulmasını önerdi. Bu alt komisyonlardan ilki; yerleşme hakkı ve yargı rejimi

³⁴ Çağla D. Tağmat, "Lozan Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV, S.29, (2014-Güz), s. 150.

³⁵ İsmail Soysal, *Tarihçeler ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989 s. 71-72.

³⁶ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, 2, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 2; Ali Naci Karaca, *Lozan*, Nokta Kitap, İstanbul, Kasım 2007, s. 129; S. R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, s. 76.

bakımından Türk egemenliği altında yaşayan yabancıların, gerçek ve tüzel kişilerin hukuksal durumunu, ikincisi; ekonomik rejim konusunda yabancıların hukuksal durumunu, üçüncüsü; uyruk sorunlarını ve arkeolojik araştırmalara ilişkin sorunları incelemeliydi.³⁷

Garroni'den sonra İsmet Paşa'ya söz verildi. İsmet Paşa Garroni'nin konuşmasına cevap verdi, aynı zamanda hükümetinin bu konudaki tezini anlattı. İsmet Paşa Garroni'nin sözlerinin en önemli kısmı olan, kapitülasyonların bir ulusun bağımsızlık ve egemenlik hakları ile bağdaşmadığı hususunu senet olarak saydığını bildirdi. Ülkesinin uzun yıllardır, hem hukuksal hem de olgusal alanda kapitülasyonların kaldırılmasının mümkün olduğunu defalarca ispatladığını belirtti. Dolayısıyla alt komisyonların yapacakları çalışmayı, ülkesinin ilgili devletlerle gelecekteki ilişkilerini kapitülasyon sistemine bağlamadan sürdürmeleri gerektiğini vurguladı. İsmet Paşa ülkesinde yaşayan yabancıların uluslararası hukuk prensiplerine göre yaşadıklarını ve gerekli güvencelerinin sağlandığını söyledi. Kapitülasyonların kaldırılmasının gerektiğini ve bu sistem yerine getirilecek hiçbir düzenlemenin kabul edilmeyeceğini, alt komisyonlardaki çalışmaların bu tutum çerçevesinde sürdürüleceğini söyleyerek kürsüden ayrıldı.³⁸

İsmet Paşa'dan sonra Fransız Heyeti'nin baş delegesi Barrere söz aldı ve kurallar gereği bir bildiriye bulunacağını söyledi. Kapitülasyonlar meselesini hali hazırda tartıştıkları için kapitülasyonların varlığına dikkat çekti ve bu sistemin yerine, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek bir sistemin araştırılmasını önerdi. Bu yeni sistemin; yabancılara hukuki güvence sağlayıcı ve kendilerini güvende hissettirici hükümleri içermesi, zorunlu olmalıydı.³⁹

Daha sonra İngiltere Heyeti'nin baş delegesi Lord Curzon söz alarak Garroni ve Barrere'nin konuşmalarına katıldığını, bu sistemin tarafların rızasıyla gerçekleştirildiğini ve bu güne kadar kimsenin sistemden rahatsız olmadığını iddia etti. Curzon; kapitülasyonların öteki tarafın rızası olmadan ve yerine bir sistem konulmadan kaldırılamayacağını belirterek, Osmanlı Devleti'nin daha önce bu husustaki çabalarının bir sonuca ulaşmamış olmasını kanıt olarak gösterdi. Kendisinin de kapitülasyon terimini kullanmak istemediğini, bu sebeple yeni bir düzenleme getirilmesinin çok yerinde bir

³⁷ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 2-3; A. N. Karaca, **Lozan**, s. 130; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 91; Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, Kasım 2012, s. 227.

³⁸ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 3; A. N. Karaca, **Lozan**, s. 131; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 228.

³⁹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 3-4; A. N. Karaca, **Lozan**, s. 132-133.

fikir olduğunu da ekledi.⁴⁰ Toplantının bu anına kadar delegelerin konuşmalarından da görüleceği üzere, Müttefikler çıkarları doğrultusunda birleşerek kapitülasyonlar üzerinde bir ağızdan konuşmaktaydılar.⁴¹

Bunun üzerine İsmet Paşa söz aldı ve kapitülasyonların bağımsız bir ülkenin egemenlik haklarıyla bağdaşmaz olduğu hususunda, görüş birliğinin olmasını memnuniyetle karşıladığını söyledi. Ancak yıllardır uygulanan, artık bir anlamı olmayan sistem yerine, aynı doğrultuda bir sistemin getirilmesinin gereksiz olduğunun ve aynı olumsuz neticelerle karşı karşıya kalınacağına altını çizdi. İsmet Paşa'ya göre; alt komisyonlara sunulacak sorunlar karşılıklı olmak ilkesine dayanılarak çözülmeli ve devletler hukukunun genel kurallarına uygun ticaret, yerleşme ve suçluların iadesi antlaşmaları ve konsolosluk sözleşmeleri yapılmalıydı. Paşa ayrıca alt komisyonlardaki temsilcilerinin, bu ilkeyi göz önünde bulundurarak çalışacaklarını ekleyerek kürsüden ayrıldı.⁴² İsmet Paşa; egemen, bağımsız ve kendi kaderini kendi ellerinde tutan her ulusun sahip olduğu haklara, ülkesinin de sahip olduğu tezine sıkı sıkıya bağlanarak bu tezi tüm gücüyle savunmaktaydı.

İsmet Paşa'dan sonra söz alan Japonya'nın baş delegesi Baron Hayashi; İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerinin bu sorunu ele alırken İsmet Paşa'ya gösterdikleri yakınlıktan dolayı mutlu olduğunu söyleyerek konuşmasına başladı. Kendi ülkesinin de uzun yıllar boyunca kapitülasyon rejimi altında yaşadığını, bu bakımdan Türk Heyeti'ni en iyi anlayan devletlerden biri olduklarını belirterek konuşmasına devam etti. Ancak Hayashi kendi ülkesinin tam bir hukuk örgütü kurabilmek için yirmi seneden fazla beklediğine dikkat çekti ve ülkesinin çetin bir gayret göstermesinden sonra devletlerin kapitülasyon sistemine son verdiklerini belirtti. Bu açıklamalarından sonra, çağırılan devletlerin makul bir teklif öne sürdüklerini, Türk Heyeti'nin kurulacak olan yeni sistemi iyi karşılayacağına inandığını söyleyerek konuşmasını sonlandırdı. Hayashi'den sonra Amerikalı Temsilci Child söz aldı, bu meselede ülkesinin çıkarlarının Müttefiklerle aynı olmasından dolayı, Müttefiklerin beyan ettikleri görüşlere katıldığını bildirmekle

⁴⁰ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 4; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 228.

⁴¹ Hikmet Öksüz – İsmail Köse, “*Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası*”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 225.

⁴² S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 5; A. N. Karaca, **Lozan**, s. 133-135; M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 81.

yetindi.⁴³ Zaten Amerikan Heyeti konferansa gelmeden kendilerine verilen talimatlarda, kapitülasyonların yerine bir sistemin kabul ettirilmesi özellikle istenmişti. Müttefiklere gönderilen talep listesinde kapitülasyonlar ilk sırada yer almaktaydı. Amerikalı delegeler Türk Heyeti'nin bu sisteme şiddetle karşı çıkacağını tahmin etmekle birlikte, bu meselede Müttefiklerin tezlerine destek vermek şeklinde bir politika izlediler.⁴⁴

Aslında Child ve İsmet Paşa 27 Kasım 1922 günü gerçekleştirdikleri özel bir görüşmede kapitülasyonlar üzerine de konuşmuşlardı. İsmet Paşa Meclisi'nin kendisine verdiği talimatlar çerçevesinde, ülkesinin egemenlik haklarıyla ilgili konuların tartışmaya bile açık olmadığını, bu nedenle kapitülasyonlar meselesinde pazarlığın mümkün görülmediğini dile getirmekteydi. Child ise Amerikan müesseselerinin korunmasının öneminden bahsederek “... bu garantinin verilmesinin Amerikan kamuoyunda olumlu etkide bulunacağı...”⁴⁵ cevabını vermektedir. Bu görüşmeden sonra Child yazdığı bir raporda; Amerikan delegelerinden Grew'in de belirttiği gibi, özel ve resmi toplantılarda İsmet Paşa'nın “...diplomattan ziyade asker gibi davrandığını, görüşlerinin sabit ve abartısız olduğunu...”⁴⁶ bildirmekteydi.

Tüm delegeler aynı fikir etrafında toplanmıştı. Ancak İsmet Paşa bu fikir birliği karşısında kendi tezinden ödün vermemekteydi. Müttefikler Türk Heyeti'ne kapitülasyon sistemi yerine adının değiştirildiği yeni bir sistemi kabul ettirerek ayrıcalıklı durumlarını sürdürmeye çalışmaktaydılar. Müttefikler, İsmet Paşa'ya da Osmanlı devlet adamlarına gösterdikleri muameleyi yapmaktaydılar. Yeni Türkiye şuurunu henüz kavramadıklarını konferanstaki söz ve eylemlerden görmek mümkündür. Bu sebeple İsmet Paşa'nın meselelerdeki katı ve sert tutumu, konferansın başlarında ilginç bulunmuştu.⁴⁷ İsmet Paşa konferansa ara verildiğinde, ülkesine dönerken yolunun bir kısmında Amiral Bristol ile aynı trende seyahat edecekti. İkili arasında geçen kısa görüşmede; Amiral Bristol konferansta herkesin İsmet Paşa'nın kişiliğinden büyük hoşnutluk duyduğunu söyledi. İsmet Paşa bunun üzerine amirale, Müttefiklerin Türklere neden böyle tavır aldıklarını sordu. Amirale göre; bu durum Müttefiklerin Türk karakterinin son yıllarda değiştiğini

⁴³ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 5-6; Taner Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, Haziran 2007, s. 254.

⁴⁴ H. Öksüz – İ. Köse, “Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası”, s. 225.

⁴⁵ H. Öksüz – İ. Köse, “Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası”, s. 218; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 200.

⁴⁶ Josep C. Grew, **Lozan Konferansı (1922 – 1923)**, (Çev: Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 318; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 200.

⁴⁷ A. N. Karaca, **Lozan**, s. 135.

anlayamadıklarından ve hala eski düşünce sistemine sahip Türklerle müzakere ettiklerini sandıklarından kaynaklanmaktaydı.⁴⁸ Amiralın bu tespitini İngiliz Avam Kamarası'nda vekil olan Aubrey Herbert'de doğrulamaktaydı. Şöyle ki; Konferansın kesilmesinde önemli bir paya sahip olan Curzon, bu kesilmeden sonra ülkesine döndüğünde vekillerin karşısında hesap vermekteydi. Herbert; Curzon'un konferans oturumlarında iyi niyetli olmadığını ve muhatabı olan Türk Heyeti'ni Sakarya Zaferi'nden önceki Türkler sanarak hareket ettiğini, dolayısıyla İngiltere için bir dezavantaj yarattığını dile getirmişti.⁴⁹

Konferans oturumuna dönülecek olursa, bütün delegeleri dinledikten sonra İsmet Paşa yeniden söz aldı ve konuşan delegelere uzun bir açıklama ile cevap verdi. Kapitülasyonların kökeninden bahsederek ne amaçla ortaya çıkarıldığını, Osmanlı Devleti'nden önce ülkesinin topraklarında bu sistemin nasıl kullanıldığını ve Osmanlı Devleti yöneticilerinin kapitülasyonları nasıl değerlendirerek uyguladıklarını detaylarıyla açıkladı. Daha sonra Avrupalıların bu sisteme karşı olduklarına dair tarihten örnekler vererek konuşmasını sürdürdü. İsmet Paşa, uluslararası kamu hukuku ve çağdaş egemenlik kavramı açısından kapitülasyon sisteminin kaldırılması gerektiğine yönelik, 1856 Paris Kongresi'ne katılan devletlerin kararını hatırlattı. Ülkesinin Paris Kongresi'nden beri yaptığı hukuki düzenlemelerle tüm yurttaşı kapsayacak bir reform gerçekleştiğini, yargı örgütünün Avrupa kurumlarından örnek alınarak oluşturulduğunu anlattı. Ayrıca İsmet Paşa kapitülasyonların kaldırılması için ülkesine destek veren devletlerin olduğunu iddia etti. Avusturya-Macaristan ile yapılan 1909 protokolünün bir maddesine göre bu devletin kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmesi ve İtalya'nın da bu konuda ülkesine yardım edeceği hususuna yönelik açıklamaları iddiasına kanıt olarak kullandı. Sonraki süreçte, Sovyet Rusya'nın ve Almanya'nın da kapitülasyon sisteminin kaldırılması kararını tanıdıklarını ekledi. Dahası Balkan ülkeleri ve Yunanistan'da bu sistemin olmadığını da belirtti. Sözlerini bitirirken, BMM Hükümeti'nin yeni bir kapitülasyon sistemi yerine, dünyadaki diğer hükümetlerle karşılıklı olma şartına ve Uluslararası Kamu Hukuku ilkelerine dayanan ticaret, yerleşme, suçluların iadesi gibi sözleşmeler yapmaya hazır olduğunu bildirdi.⁵⁰

Buna mukabil Garroni, İsmet Paşa'nın bu uzun ve detaylı konuşmasına rağmen Curzon ve Barrere'nin görüşlerine katıldığını söylemekten ve yeni bir sistemden

⁴⁸ H. Öksüz – İ. Köse, “Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası”, s. 234.

⁴⁹ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 298.

⁵⁰ İsmet Paşa'nın konuşmasının tamamı için bkz. S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 6-15.

bahsetmekten geri durmadı. Kapitülasyonların antlaşmalarla geldiğini, bundan dolayı yine uluslararası antlaşmayla düzenlenmesi gerektiğini ekledi. Fakat kurulan alt komisyonlarda İsmet Paşa'nın öne sürdüğü görüşlerin dikkate alınacağını garantisini verdi. Böylelikle kapitülasyonlar meselesinin ilk toplantısı sona erdi.⁵¹

Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa; İsmet Paşa'nın kapitülasyon meselesinde çok iyi bir savunma yaptığını bunun da İsmet Paşa'nın Türk davasını ve durumunu çok iyi tahlil ettiğini gösterdiğini söyledi. İlâveten, görüşmelerde ilerleme kaydedilmemesini, karşı tarafın Türk Heyeti'nin görüş ve önerilerini henüz onaylanacak nitelikte görmediklerine bağlayarak, bu durumun bertaraf edilip görüşlerin onaylatılmasının, irade, idare ve ordunun güçlü olması ile mümkün olacağını belirtti.⁵²

İsmet Paşa, Başbakan Rauf Bey'e kapitülasyonların ilk oturumunu özetleyen bir telgraf gönderdi. Telgrafta Müttefiklerle hiçbir konuda anlaşamadıklarını bildirdi.⁵³ Curzon ise; 2 Aralık günü yapılan toplantıyı hükümetine rapor ederken, İsmet Paşa'nın bu meselede tamamen uzlaşmaz olduğunu ve bir uzlaşma sağlanmasının da pek mümkün olmadığını ifade etmekteydi.⁵⁴

2- Kapitülasyonlar Meselesinde Yaşanan Tıkanıklık

2 Aralık 1922'de ele alınan mesele hakkında taraflar tezlerini açıkladıktan sonra, üzerinde çalışmaları için meseleyi alt komisyona bıraktılar. Alt komisyonun çalışmaları 7 Aralık günü İngiliz Heyeti'nden Sir Horace Rumbold'un başkanlığında başladı.⁵⁵ Rumbold meseleyi dört başlıkta incelemeyi önerdi. İlki gerçek kişilerin yerleşme hakkı, ikincisi tüzel kişilerin yerleşme hakkı, üçüncüsü yabancıların kişisel durumu ve dördüncüsü yabancılara uygulanacak yargı rejimi şeklindeydi. İlk iki başlıkta daha ilk toplantıda uzlaşmaya varıldı.⁵⁶ Ancak son iki başlıkta anlaşmaya varılamadı.⁵⁷

Alt komisyonlarda da bir çözüme ulaşamayınca, 28 Aralık'ta kapitülasyonların ikinci toplantısı yapılmadan Müttefikler ile diğer tüm delegeler 27 Aralık akşamı bir araya geldiler. Amaçları ertesi gün yapılacak oturumda Türk Heyeti'ne karşı tek bir cephe

⁵¹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 15; **Akşam**, "Konferans Çıkamaz Bir Yola Saptı: Müttefikler Kapitülasyon Kelimesini Kaldırarak, Ecnebilere Mahsus Yeni Bir Usul Getirtmek Niyetindedir", 1 Kanun-ı Evvel 1338/1 Aralık 1922, S. 1511, s. 1

⁵² **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, 14, Kaynak Yayınları, Ankara, Ağustos 2004, s. 174-175.

⁵³ Bilal, N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 157-158.

⁵⁴ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 254.

⁵⁵ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 79-80.

⁵⁶ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s.85 -87.

⁵⁷ Birinci Alt Komisyon toplantıları için bkz. S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 90-120.

oluşturmaktı. Grew'e göre bu toplantı Curzon tarafından ayarlanmıştı ve tek amacı İngiliz çıkarlarını korumaktı. Musul konusunda İsmet Paşa'nın direnişini kıramayan Curzon, Musul meselesi yanında kapitülasyonlar meselesini de çözümsüz bırakmayı hedeflemekteydi. Toplantıda, ya Türk Heyeti'ne kapitülasyon şartları kabul ettirilecek ya da konferansa ara verilecek yönünde karar alınması ile Curzon hedefine ulaşıyordu.⁵⁸

28 Aralık günü kapitülasyonların ikinci toplantısında, alt komisyonların çözemediği hususlar üzerinde görüşüldü. Alt komisyon Başkanı Rumbold yaptıkları toplantıları özetledi ve Türk Heyeti'nin yargı rejimi konusunda önerilen hiçbir teklifi kabul etmediğini bildirdi. Bu sebeple alt komisyonun diğer meseleleri incelemeyi gereksiz gördüğünden dağıldığını sözlerine ekledi. Rumbold Türk Heyeti'ni eleştiren raporunu aktardıktan sonra, İsmet Paşa söz aldı: Müttefiklerin önerdikleri; Türk mahkemelerinde Milletlerarası Daimi Adalet Divanı tarafından teklif edilecek ve yabancıları ilgilendiren bütün davalara bakmak için Türk yargıçlarla birlikte çalışacak, yabancı yargıçların varlığının kabul edilmez olduğu cevabını verdi. Böyle bir öneriyi şaşkınlıkla karşıladığını, çünkü yargı yetkisinin kullanılmasına, kanunların uygulanmasına, mahkemelerin kurulmasına ve yargıçların atanmasına yapılacak herhangi bir kısıtlamanın, bağımsız bir devletin kabul edeceği bir durum olmadığını vurguladı. İsmet Paşa; Ankara'nın kesin tavrını ortaya koyarak, ülkesinin hukuk sisteminin en iyi idare edilen ülkelerin hukuk sistemiyle eşit olduğunu dile getirdi. Nutkunu bitirirken; yargı sisteminde yabancı yargıçlara yer verilmeyeceğini, kapitülasyonların kaldırılması dışında başka hiçbir iddiayı dikkate almayacaklarını belirterek Fransız isteklerini reddetti.⁵⁹

Bunun üzerine Barare İsmet Paşa'ya; kapitülasyonlardaki kimi hükümlerin eskidiğini ve özellikle mali konulardaki hükümlerinde haksız olduğundan kapitülasyonların kaldırılmasına razı geldiklerini, fakat yabancılara hukuk ve ceza davalarında güvence vadeden ve kapitülasyonlara hiç benzemeyen bir sistem kurulmasını istemekten vazgeçmeyeceklerini söyledi. Daha sonra Curzon araya girerek İsmet Paşa'nın nutkunun çok ağır olduğunu ve bu şekilde bir barışın mümkün olamayacağını üzerinde durdu.⁶⁰ Ardından her delege ayrı ayrı uzun konuşma yaptı ve hemen hemen

⁵⁸ **İkdam**, 3 Kanun-u Sani 1339/3 Ocak 1923, S. 9367, s. 1; H. Öksüz – İ. Köse, “*Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası*”, s. 226-227; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 313.

⁵⁹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 17-28; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 318.

⁶⁰ H. Öksüz – İ. Köse, “*Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası*”, s. 227.

aynı anlamlara gelen cümlelerle İsmet Paşa'ya cevap vererek İsmet Paşa'dan makul olmasını istediler. İsmet Paşa, 28 Aralık oturumunda uzun konuşmalar yapan Müttefik delegelerine kısa cevaplar verdi fakat delegelerin konuşmalarını ayrıntılı incelemek için yakın bir tarihte toplantı ayarlanmasını talep etti.⁶¹

Curzon oturumun detaylarını hükümetine iletirken BMM Hükümeti'nin politikalarını akılsızca diye nitelemekten geri durmadı ve bu tavırları yüzünden teslim olana kadar ellerindeki her şeyi kaybedeceklerini ileri sürdü.⁶² Curzon'a göre gelinen bu noktada İngiltere önemli menfaatler edinmişti. Yapılan oturumlarda Müttefiklerin birlik içerisinde olduklarını dünya kamuoyu görmüştü ve konferansın kesilmesi durumunda bu meselenin Musul meselesinin önünü kapatacağı kesinleşmişti.⁶³ Curzon ülkesini ilgilendiren meseleleri tek tek hallederek tüm sorumluluğu müttefiklerine ve İsmet Paşa'nın üzerine yıkmakta kararlıydı. Ancak İsmet Paşa Curzon'un planlarından haberdardı ve adımlarını ona göre atacaktı.

İsmet Paşa 28 Aralık oturumunu özetleyerek yine Rauf Bey'e telgrafla gönderdi. Müttefiklerin geri adım atmadıklarını, bu yüzden konferansın kesilmesi olasılığının olduğunu bildirerek bu süreçte ne yapması gerektiğini sordu.⁶⁴ Rauf Bey İsmet Paşa'nın telgrafını Fevzi Paşa'ya gönderdi. Fevzi Paşa'ya göre; Curzon, Sevr Antlaşması'nı kısmen değiştirerek kabul ettirmek istemekteydi. Rauf Bey azınlıklar ve kapitülasyonlar konusunda herhangi bir fedakârlıkta bulunmanın imkânsız olduğunu, aksi takdirde askeri tedbirlere devam edileceğini İsmet Paşa'ya ilettili.⁶⁵ İsmet Paşa bu direktiften sonra katı tutumunu sergilemeye devam edecekti.

İsmet Paşa'nın bir önceki toplantıdaki talebi üzerine, 6 Ocak 1923 günü Garroni'nin başkanlığında kapitülasyonların üçüncü toplantısı başlatıldı. Garroni, Müttefik delegelerin yaptıkları konuşmaları cevaplandırması için ilk sözü İsmet Paşa'ya verdi. İsmet Paşa; 28 Aralık günü Müttefik delegelerin konuşmalarında geçici bir rejim hususunda ileri sürdükleri delilleri ikna edici bulmadığını söyleyerek nutkuna başladı. Japon delege Hayashi'nin öne sürdüğü, yabancılara güven verecek yargı sisteminin anca zamanla kurulabileceği düşüncesine karşın, ülkesinin yarım asırdır yargı reformu üzerine

⁶¹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 28-37.

⁶² S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 103; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 316.

⁶³ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 255; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 317.

⁶⁴ B. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 293; A. N. Karaca, **Lozan**, s. 135-136.

⁶⁵ B. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 295; Yaşar Baytal, "*Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'deki Yansımaları*", **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 975.

çalışmalar yaptığını ve gerekli hassasiyetin sağlandığını söyleyerek kendi tezini ispatladı. Curzon'un Türk Yurttaş Kanununun İslam dinine dayanarak oluşturulduğuna yönelik iddiasını, temelsiz diye nitelendirdi ve böyle bir hususun olmadığı altını çizdi.⁶⁶ Garroni bu durumu üzüntüyle karşıladığını belirtti. Curzon boşa vakit harcandığı kanısındaydı. Türk Heyeti'ni konferansı oyalamakla suçladı. İsmet Paşa bu iddialara cevap olarak oturma günlerinin ve konularının Müttefik delegeler tarafından belirlendiğini, her delegenin konuşmasına ertesi gün karşılık vermeye hazır olduğunu söyledi. Garroni zamanın bir çözüm getirmesini dileyerek oturumu sona erdirdi.⁶⁷

İsmet Paşa Müttefiklerin baskılarına rağmen ileri sürdüğü tezinden ödün vermeyince ve Curzon'un umutla beklediği 6 Ocak toplantısından da sonuç alınamayınca, Curzon ve Child birlikte İsmet Paşa ile özel görüşme yaptılar. Müttefiklerin tüm kapitülasyonları kaldırmaya hazır olduklarını, buna karşılık Türk adli sistemi kendisini geliştirene kadar Türk Heyeti'nin onaylayacağı bir sistemin oluşturulmasını teklif ettiler. Eğer bu kabul görmez ise, BMM Hükümeti'nin ekonomik kalkınması için Amerika ve İngiltere'nin hiçbir şekilde yardım etmeyeceğini belirttiler. Bu tehditkâr tutum da İsmet Paşa'yı kararından döndürmedi ve ülkesinin, diğer ülkelerde yürürlükte olan adli sistem dışında bir sistemi asla kabul etmeyeceğini bildirdi.⁶⁸ Bu tarihlerde Müttefikler isteklerini Türk Heyeti'ne kabul ettirmek için, baskı uygulama yoluna gideceklerini ve bir antlaşma taslağı hazırlığı içerisinde olduklarını dile getirmektedirler.⁶⁹

Bir sonraki oturma 27 Ocak 1923 günü Garroni'nin başkanlığında toplandı. Toplantıda İkinci alt komisyonda çalışan başkanlar konuşma yaptılar. Yargı dışındaki hususlarda anlaşmaya varıldı. İsmet Paşa yargılama konusundaki tutumlarının değişmeyeceğini, diğer hususlarda varılan anlaşmalardan memnun olduğunu belirtti. Curzon bu oturumda farklı bir tartışma açtı: Eski yapıtlara ilişkin hazırlanan raporda birkaç noktaya dikkat çekmek istediğini belirtti ve 1917 yılında Medine'de Türk askerlerinin Peygamber'in kabrinden birtakım eşyayı götürdüklerini ileri sürdü. Bu şehre gelen hacıların bu eşyayı görmek isteyeceklerinden, götürülen eşyaların iadesini İsmet Paşa'dan istedi. İsmet Paşa bu hususun yetkileri dışında olduğunu, ayrıca bu meselenin dini bir mesele olmasından dolayı ulu orta konuşulmasına karşı olduğu cevabını verdi.

⁶⁶ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 50-54.

⁶⁷ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 56-60.

⁶⁸ S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 322; T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 272.

⁶⁹ **Hakimiyet-i Milliye**, "Müzakerat Kati Devreye Giriyor", 19 Kanun-u Sani 1339/ 19 Ocak 1923, S. 717, s. 1.

Asıl mesele olan yabancılara uygulanacak yargı rejimi meselesi askıda kaldı ve Garroni oturumu kapattı.⁷⁰

Kapitülasyonlar meselesi büyük ölçüde İtalya'yı ilgilendiren bir mesele olmasına rağmen, Garroni'den daha çok Curzon bu mesele üzerinde İsmet Paşa ile tartışmaktaydı. Burada Curzon'un tüm konferansın akıbetini etkileyecek bir politikası vardı. Curzon istihbarat raporlarının yardımıyla konferansın başından beri, kapitülasyonlar meselesinde aksi bir durumun olması halinde, Türk Heyeti'nin hükümetine danışmadan müzakereleri kesme yetkisine sahip olduğunu bilmekteydi. Aynı zamanda Türkiye'deki siyasi, iktisadi, mali ve adli çıkarları dolayısıyla, bu meselenin çözümünde müttefiklerinin de Türkiye kadar etkileneceklerinin farkındaydı. Dolayısıyla İngiltere'yi ilgilendiren Musul meselesinde bir çıkmazın yaşanacağını kaçınılmaz olduğunu anlayınca, kapitülasyonları sığınak olarak kullanmaya başladı. Bu meselenin görüşüldüğü toplantılarda katı tutum sergileyerek Garroni'nin küçük bir tavizini bile engellemekten geri durmadı.⁷¹

C- LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NIN KESİLMESİNDE KAPİTÜLASYONLAR MESELESİNİN ETKİSİ

27 Ocak'ta konferansın resmi çalışmaları bitmesine rağmen son değerlendirmelerin olacağı toplantılar yapılacaktı. Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya sınırı, Müttefiklerin Türk Heyeti'nden istediği tazminat ve Türk Heyeti'nin Yunanistan'dan istediği tazminat meselelerinde orta bir yol bulunamamıştı.⁷² Müttefiklerin hazırladığı taslak 30 Ocak'ta İsmet Paşa'ya verilecek ve 31 Ocak'ta komisyonlar toplantı halindeyken resmen bildirilecekti. İsmet Paşa bu taslağı reddederse konferans kesilecekti, ancak taslağı hükümetiyle değerlendirecekse kesilmeyecek sadece ara verilecekti.⁷³ Ara verilmesi durumunda İsmet Paşa fikir alışverişinde bulunmak için ülkesine dönmesi konusunda hükümetinden yetki almıştı.⁷⁴

31 Ocak'ta yapılan toplantıda,⁷⁵ Curzon tüm sorumluluğu İsmet Paşa'ya yükleyerek sunulan taslağın son fırsat olduğunu ileri sürdü. Garroni kapitülasyonların kaldırıldığını kabul ettiklerini ancak adli yargı usulü hususunda istedikleri güvenceden

⁷⁰ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, s. 64-70; Taha Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, Doğan Kitap, İstanbul, Ocak 2014, s. 183; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 384.

⁷¹ S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 77-78.

⁷² H. Öksüz – İ. Köse, “*Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası*”, s. 230; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 111.

⁷³ B. N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 448.

⁷⁴ **BCA**, 030/10//218/473/1.

⁷⁵ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 283-287.

vazgeçmediklerini bildirdi. İsmet Paşa taslağı incelemek için zaman istedi ve Curzon dakikalar önce tehditkâr konuşmasını unutarak İsmet Paşa'nın isteğini kabullendi.

2 Şubat günü İsmet Paşa taslağın 26 maddesine itiraz etmekteydi. Bu maddelerin başında adli usul beyannamesi ve Musul meselesi gelmekteydi.⁷⁶ Garroni adli usul beyannamesinde İsmet Paşa'nın istediği yönde düzenlemeler yaparak orta yol aramaktaydı. Bu sebeple Curzon ve Bompard ile toplanarak iktisadi ve Musul meselelerinde bazı tavizler vermeyi ön gördüler. Curzon Musul meselesinde Türk Heyeti'nin kabulleneceği bir formül oluşturdu, ancak adli ve mali konularda katı bir tutum benimsedi.⁷⁷ Bu toplantının ardından 4 Şubat günü yapılan oturumda olaylar tam da Curzon'un ayarladığı şekilde gerçekleşti. İsmet Paşa Musul meselesi hakkındaki önerileri kabul etti, ancak mali ve adli alandaki yeni düzenlemeyi reddetti.⁷⁸ Müttefiklerin yoğun baskısıyla karşı karşıya kalan İsmet Paşa iki hususu düşünmekteydi. O anda ya Müttefiklerin antlaşma tasarısını imzalayarak Milli Mücadele süresince elde edilen başarıları kaybedecekti ya da imzalamayarak aylardır süren konferans görüşmelerini boşa çıkaracaktı.⁷⁹ İsmet Paşa üzerindeki ağır sorumlulukla, ülkesinin milli egemenliğine aykırı hiçbir kaydı kabul etmeyeceğini söyleyerek Müttefiklerin taslağını reddetti. Curzon Londra'ya dönmek üzere tren garına gittiğinde, İtalyan delege Montaigne adli kapitülasyonlar üzerine son bir düzenlemeyi yetiştirdi ve garda Curzon'un rızasını aldı. Diğer yandan ABD delegesi Child ve Fransız delege Bompard'ın iktisadi meseleler hakkında öne sürdükleri teklifi İsmet Paşa kabul etmeyince, Curzon treni hareket ettirdi ve konferans kesilmiş oldu.⁸⁰ Böylelikle Musul meselesi ve adli kapitülasyonlar üzerine anlaşma sağlandı, ancak Fransa'yı ilgilendiren iktisadi meseleler yüzünden konferans kesildi. Curzon konferansın Musul meselesi yüzünden kesilmesinin önüne geçti ve bu sonu engellemeye çalışan Bompard, kendi ülkesini ilgilendiren bir mesele yüzünden konferansın kesilmesine mani olamadı.⁸¹

⁷⁶ T. Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, s. 181; T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 282.

⁷⁷ **Akşam**, "Avrupa Bir Barut Fıçısı Üzerindedir", 3 Şubat 1339/1923, S. 1569, s. 2; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 413.

⁷⁸ S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 119-120; T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 293.

⁷⁹ **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Şubat 1339/1923, S. 732, s. 1; **Vakit**, 7 Şubat 1339/1923, S. 1853, s. 1; Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam**, I, s. 241.

⁸⁰ H. Öksüz – İ. Köse, "Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası", s. 233-234.

⁸¹ T. Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, s. 179; M. Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk – İtalyan İlişkileri**, s. 356; B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 415.

Çıkarları için oturularda Müttefikleri destekleyen ve sunulan taslağın barış için iyi bir fırsat olduğunu söyleyen Amerikan Baş Delegatesi Child, konferansın bittiği gün Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda; taslakta yer alan bazı maddelerin mantıksız ve karşı tarafı rencide edici olduğunu yazmaktaydı. Child, Curzon'un Türk milliyetçiliğini önemsemediğini eklemekteydi.⁸²

İsmet Paşa böylelikle BMM Hükümeti'nin verdiği direktifin dışına çıkmayarak son anda yapılan değişikliklerle, meselelerde ülkesi lehine sonuçlar elde etmeye muvaffak oldu. İsmet Paşa; konferansta en çok bunaldığı zamanın konferansın kesilmesine neden olan 4 Şubat günü olduğunu dile getirmekteydi.⁸³

D- BİRİNCİ DÖNEM LOZAN KONFERANSI'NIN BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE GÖRÜŞÜLMESİ

Konferansın Genel Sekreteri Massigli'den, konferansın kesilmediği sadece ileri bir tarihe ertelendiği yönünde bildiri alan İsmet Paşa, fikir alışverişinde bulunmak için ülkesine gittiğini kamuoyuna duyurdu.⁸⁴ 7 Şubat günü⁸⁵ yola çıkan İsmet Paşa Bükreş – Köstence yolunu tercih etti.⁸⁶ 16 Şubat'ta İstanbul'a varan İsmet Paşa, İstanbul'da İngiliz Maslahatgüzarı Henderson aracılığıyla Curzon'dan önemli bir mesaj aldı. Curzon mesajında; iki heyet arasındaki meselelerin çoğunu konferansta halledebileceklerini, konferans süresince dostluk duygularının ön planda olduğunu ve çok yakın bir zamanda kendisiyle görüşmeyi umduğunu bildirmekteydi.⁸⁷ İsmet Paşa'da Henderson aracılığıyla Curzon'a teşekkür ve dostluk duygularını ilettili.⁸⁸ Curzon böylelikle konferanstaki tutumunun aksine yeniden görüşmelerin olacağı hususunda açık kapı bırakmaktaydı. Konferansı terk etmesine rağmen ılımlı bir tutum sergilemekteydi.

⁸² H. Öksüz – İ. Köse, “Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası”, s. 233-234.

⁸³ İ. İnönü, **Hatıralar**, s. 362.

⁸⁴ **BCA**, 030/10/218/473/4, s. 1.

⁸⁵ İ. İnönü, **Defterler (1919-1973)**, s. 51; **İkdam**, “Murahaslarımız Avdet Ediyorlar”, 8 Şubat 1339/1923, S. 9303, s. 1.

⁸⁶ **BCA**, 030/10/218/473/4, s. 2; Serpil Sürmeli, “Ebuzziyazade Velid Bey'in Kaleminden Lozan Konferansı Dönüşü İsmet Paşa'yı Gülcemal Vapuru'nda Köstence'de Beklerken (10-16 Şubat 1923)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s. 269-283.

⁸⁷ **BOA**, HR. İM: 16-118; **Hakimiyet- i Milliye**, “İngiltere ile Münferid Sulh Sözleri”, 14 Şubat 1339/1923, S. 739, s. 1.

⁸⁸ B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 426-427; İ. İnönü, **Defterler**, s. 52.

20 Şubat'ta⁸⁹ Ankara'ya gelen İsmet Paşa, elinde Müttefiklerin taslağı ve taslak üzerinde son anda yapılan düzenlemeler ile 21 Şubat'ta Meclis'in karşısına çıktı.⁹⁰ 6 Mart'a kadar süren tartışmalar neticesinde hazırlanan karşı taslak,⁹¹ 8 Mart'ta konferansa katılan devletlerin Dışişlerine gönderildi.⁹² Taslakta adli kapitülasyonlar meselesinde Montaigne'nin son anda teklif ettiği formülün kabul edildiği hususu bulunmaktaydı.⁹³ Müttefikler İsmet Paşa'nın gönderdiği taslaktaki birkaç mesele üzerinde bazı çekincelerinin olduğunu, ancak bunların da tartışılabilir niteliğini ifade ettiler. Bu çekinceler adli kapitülasyonlarla ilgili olup bahsi geçen formül üzerineydi.⁹⁴ İsmet Paşa cevap olarak bu formülün Müttefiklerin tasarısında mevcut bulunan ve konferansın kesilmemesi için hazırlanan bir formül olduğunun altını çizdi. Diğer meselelerin de tartışılabilir olduğuna dikkat çekerek 23 Nisan'da konferansın açılmasını önerdi.⁹⁵

II- İKİNCİ DÖNEM LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE ADLİ KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ

Konferansın kesilmesinin ardından Müttefik Devletler ve BMM Hükümeti arasında ilişkiler kopmamış, karşılıklı gönderilen mektuplar ile bir uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştı. İsmet Paşa'nın önerdiği 23 Nisan 1923 günü konferansın yeniden toplanması teklifi kabul gördü.⁹⁶ Bunun üzerine Lozan Heyeti yeniden belirlendi ve konferansa katılacak olan kişiler görevlerini bitirene kadar izinli sayıldılar.⁹⁷ İsmet Paşa Birinci Dönem Lozan görüşmelerini yürüten Türk Heyeti'nde bazı değişiklikler yaptı ve heyet üyelerini birinci dönemde yeterince tanıdığı için, ikinci dönemde istifade edebileceği kişilerle konferansa gitti.⁹⁸

⁸⁹ İ. İnönü, **Defterler (1919 – 1973)**, s. 53.

⁹⁰ İ. İnönü, **Defterler (1919-1973)**, s. 53; İsmet Paşa'nın konuşması için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, I/3, s.1304-1306.

⁹¹ **Vakit**, “*BMM Dün Gece Kararını Verdi: Müttefiklerin Projesi Şayan Kabul Değildir*”, 7 Mart 1339/1923, S. 1881, s. 1.

⁹² **Vakit**, “*Hükümetimizin Notasıyla Mukabil Projemiz Müttefik Devletler Mümessillerine Tevdi Edilmiştir*”, 10 Mart 1339/1923, S. 1884, s. 1; T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Dünden Bugüne Değişen Ne Var,?** s. 309.

⁹³ Cevap niteliğindeki BMM Dışişleri'nin hazırladığı taslağın detayları için bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 4, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 20-27.

⁹⁴ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 4, T. I, s. 63.

⁹⁵ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 4, T. I, s. 69-79; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 156.

⁹⁶ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Dünden Bugüne Değişen Ne Var,?** s. 310.

⁹⁷ **BCA**, 030/10/218/473/14, s. 1-2.

⁹⁸ **İkdam**, “*İsmet Paşa ve Yeni Heyet-i Murahhasası Azamı*”, 10 Nisan 1339/1923, S. 9364, s. 1; Ahmet Temiz, **Velid Ebuzyiya'nın Lozan Mektupları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Mart 2007, s. 16.

İsmet Paşa; birinci dönem görüşmeleri başlarken hiçbir şey bilmediğini, bir hafta gözlemeden sonra başka bir savaş alanına girdiğinin farkına vardığını, fakat ikinci gidişte daha rahat olduğunu, konferans süresince Avrupalı yaşam tarzına ve sivil hayata alıştığını belirtmekteydi.⁹⁹ Avrupa diplomasi alanında artık daha tecrübeli olan İsmet Paşa, Müttefikler arasında baş gösteren parçalanmadan daha fazla faydalanarak süreci götürmek niyetindeydi.¹⁰⁰

Müttefiklerin heyetlerinde de değişiklikler vardı. İngiliz Heyetinin baş delegesi olan Curzon'un yerini, İstanbul'da Yüksek Komiser olan Sir Horace Rumbold aldı.¹⁰¹ Fransız Heyeti ise General Maurice Pellé ile konferansa katıldı. İtalya'yı Giulio Cesar Montaigne temsil edecekti.¹⁰² Konferansa katılan devletlerin heyetleri 23 Nisan 1923 günü Lozan'da toplandılar. Konferansın ilk evresinde olduğu gibi baş delegeler kendi aralarında çalışma usulünü belirlemek için bir araya geldiler. Birinci Komisyon Rumbold başkanlığında siyasi hükümler ve toprak meselelerine, İkinci Komisyon Pellé'nin başkanlığında mali meselelere, Üçüncü Komisyon Montaigne başkanlığında diğer meselelerle ilgilenecekti. Meseleler konferansın ilk kısmının sonlarında oluşturulan anlaşma taslağına göre incelenerek ele alınacaktı.¹⁰³ Lozan Barış Konferansı'nın ikinci kısmı, ilk kısmın yapıldığı yerde 23 Nisan 1923 tarihinde açıldı. Bu ikinci konferans ilkinin devamı olduğu için, açılış töreni yapılmadan sadece açılış konuşmaları yapıldı. Konferans, rütbece yüksek olan Rumbold'un konuşmasıyla başlatıldı ve diğer baş delegeler de barışın biran önce yapılması yönünde konuşmalar yaptılar.¹⁰⁴

İsmet Paşa, kapitülasyonlar denilince memleketin yüzyıllardan beri mahkûm edildiği mali ve iktisadi kısıtlamaları anladığını, bu hususların halledilmesinin daha zor olacağını beklerken, Müttefiklerin birinci dönem görüşmelerinde asıl kapitülasyonların adli kısmını önemsediklerini görmüştü.¹⁰⁵ Hatta kapitülasyonların mali kısmı, yapılan itirazların akabinde hemen ikinci toplantıda kaldırılmış, ancak adli kısım son güne değin tartışılmıştı. Kapitülasyonlar meselesi konferansın ilk kısmında üç alt komisyona ayrılarak ele alınmıştı. Ekonomik ve uyuksal durumu inceleyen alt komisyonlar olumlu yönde sonuçlar elde edebilmişti. Ancak yargı rejimi bakımından Türk egemenliğinde

⁹⁹ İ. İnönü, **Hatıralar**, s. 376-377; Erdal İnönü, **Anılar ve Düşünceler**, İdea Yayınları, İstanbul, Ocak 1996. s. 20; M. Gül, "*İsmet İnönü'nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan*", s. 23.

¹⁰⁰ S. R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, s. 342.

¹⁰¹ S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele 1922 – 1923**, s. 162-163.

¹⁰² M. Çelebi, **Milli Mücadele Dönemi'nde Türk – İtalyan İlişkileri**, s. 359.

¹⁰³ Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler**, I, T. II, K. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 1-2.

¹⁰⁴ A. N. Karaca, **Lozan**, s. 281-282.

¹⁰⁵ İ. İnönü, **Hatıralar**, s. 400.

yaşayan yabancıların, gerçek ve tüzel kişilerin hukuksal durumunu inceleyen alt komisyonun çalışmalarında bir sonuç elde edilememiştir. Dahası konferans bu meseleye bir çözüm bulunamadığı için kesilmiştir. Kesilmenin yaşanmasından sonra İtalyan ve Fransız delegeler bir çözüm bulabilmek adına İsmet Paşa ve Curzon arasında mekik dokumuşlardır. Çözüm yollarından biri kapitülasyonlarla ilgili olup son anda İsmet Paşa tarafından kabul edilmiş, ancak ikinci dönem görüşmelerinde büyük tartışmalara sebep olan bir mesele haline gelmiştir.¹⁰⁶

Şöyle ki; Konferans kesildikten sonra İtalyan delegelerinden Montaigne bir formülle İsmet Paşa'ya başvurmuştu. Montaigne Formülü adıyla kalan bu formül, konferansın ilk kısmında Müttefiklerin verdikleri antlaşma taslağından ayrı olarak, Montaigne tarafından Türk Heyeti'ni son anda ikna edebilmek için hazırlanmış bir formüldü. Montaigne 4 Şubat 1923'te Curzon'un Lozan'dan ayrılmasına yakın saatlerde, İsmet Paşa'ya Müttefikler adına bir formülle gelmişti ve İsmet Paşa bu formülü iki kez reddettikten sonra Montaigne'nin üçüncü düzenlemesini kabul etmişti. 5 Şubat'ta Marki Garroni ve Bompard İsmet Paşa ile bir araya gelerek bu formülün detayları üzerine tartışmışlardı ve hemen hemen maddeler üzerinde anlaşmışlardı. 7 Şubat günü Konferans Sekreteri Massigli, Müttefikler adına formül teklifini tekrarlamıştı. İsmet Paşa Anadolu'ya dönerken yolda konakladığı Bükreş'te, Romanya Başbakanı da kendisine Montaigne Formülünün çok iyi hazırlandığı yönünde telkinlerde bulunmuştu. Son olarak İsmet Paşa Ankara'da bulunduğu sıralarda Fransa'nın resmi bir memuru olan Albay Moujın de Fransa adına BMM Hükümeti'ne yazılı bir nota vererek bu formülü tekrar dile getirmişti.¹⁰⁷

Montaigne formülü Türk egemenliğinde yaşayan yabancıların hukuksal ve sosyal durumuna ilişkin maddeleri içermekteydi. Metin şöyleydi: *"Türk Heyeti'nin daha önce bildirdiği gibi, BMM Hükümeti yabancıların mahkemeler önünde bütün haklarını korumayı garanti edecek durumdadır ve bu yetkiyi herhangi bir yabancı etki altında kalmadan, kendi bağımsızlığı çevresinde sağlayabilecektir. Bu arada geleneklerin ve medeniyetin ilerlemesine katkıda bulunacak reformlar yapmak üzere anketler ve etütler yapmaya olumlu bakmaktadır. Bu görüş doğrultusunda Türk Heyeti şu bildiriye yapmak ister;*

¹⁰⁶ A. Temiz, **Velid Ebuzyiya'nın Lozan Mektupları**, s. 153.

¹⁰⁷ A. N. Karacan, **Lozan**, s. 345-346; M. Gül, *"İsmet İnönü'nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan"*, s. 24.

BMM Hükümeti, 1914 – 1918 Harbi'ne katılmamış ülkelerin içinden seçilecek danışman hâkimleri (La Haye Uluslararası Mahkemesi'nin tesis edeceği bir listeye dayanarak) memur olarak atayacak ve devamlı olarak ihtiyaç duyduğu sürece ve beş yıldan daha az olmayacak şekilde hizmetine alacaktır. Bu danışman hukukçular Adalet Bakanlığı'na bağlı olarak çalışacak ve komisyon ve hukuki reform çalışmalarına katılacaklar, İstanbul ve İzmir şehirlerindeki Türk sivil, ticari ve ceza mahkemelerinin çalışmalarını özel olarak takip etmekten sorumlu olacaklardır ve bütün sivil, ticari ve ceza uygulamalarından ortaya çıkabilecek şikâyetlere şahit olacak ve bu gözlemleri Adalet Bakanlığı'na bildirmek suretiyle Türk kanunlarının uygulandığını garanti edeceklerdir. Temyizle ilgili hususlarda şartlı serbest bırakmalar halkın güvenliğini ve soruşturmayı zora sokmadığı sürece tavsiye edilecektir. Sivil ve ticari konularda bütün uzlaşmalar kabul edilecektir ve sivil düzeni bozmadığı sürece tahkim kararları mahkeme başkanı tarafından birinci derecede uygulanacaktır. Bu bildiri beş sene için geçerlidir.”¹⁰⁸

İkinci dönem Lozan Konferansı'nda adli kapitülasyonlar 27 Nisan günü görüşüldü. Kapitülasyonların kaldırıldığı hususunda görüş birliği vardı ancak tarafların kendilerinin hazırladıkları metnin tutanaklara geçmesini istemeleri, bu meseleyi çıkmaza sokmaktaydı. Dahası Müttefiklere göre; Osmanlı Devleti yöneticileri ve Müttefik Devletlerin yöneticileri arasında yapılan uzun antlaşmalar dizisi olan kapitülasyonlar ancak yeni bir antlaşma ile sonlandırılmalıydı. İsmet Paşa'nın tezini Müttefiklerin tezinden ayıran da bu husustu. Gerçekten de uluslararası bir antlaşmanın ancak yerine yenisi yapıldığında ya da öngörülen usulün uyarınca sona erdirildiği bildirildiğinde eskisinin kaldırılması devletler hukuku kuralıdır.¹⁰⁹ Bu görüşmenin ardından İsmet Paşa Rauf Bey'e İngilizlerin Montaigne Formülünü reddetmekte ısrarcı olacaklarını bildirmekteydi.¹¹⁰

¹⁰⁸ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?** s. 306; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele**, s. 121; A. Temiz, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, s. 152-153. Rıza Nur bu formülün kendisi ile İtalyan delege Montaigne arasında hazırlanmış olduğunu ileri sürmekteydi. Müttefiklerin Türk Heyeti'ne verdikleri antlaşma taslağının çoğu maddesi gibi adli kapitülasyon maddesi de oldukça ağırdı ve bu sebeple Rıza Nur bu madde üzerinde Montaigne ile özel bir çalışma yapmaktaydı. Aldıkları karara göre; beş sene için Avrupalı bir memur Türk vatandaşı olarak mahkemelerde bulunacak ve hiçbir hükme tesir edemeyecekti. Rıza Nur bu kararın tüm heyetlerce kabul edilmesi için bu karar üzerinde kendisinin Montaigne'yi ikna etmesine rağmen, formülün onun adı ile yayınlanmasına hiç tepki göstermediğini belirtmekteydi. Rıza Nur'a göre böylelikle Müttefikler bu formüle ön yargıyla yaklaşamazlardı. (Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s.172-173; Nurer Uğurlu, **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 214-216.)

¹⁰⁹ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 27-28.

¹¹⁰ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 226.

Montaigne Formülü hakkında olup, adli kapitülasyonların ikinci toplantısı 4 Mayıs günü yapıldı. Tüm olayların tutanakta olmasına rağmen, Montaigne sorumluluktan kaçınmak için yaptığı konuşmada kendisini aklamaya çalışmaktaydı. Montaigne 4 Şubat akşamı bu formülü İsmet Paşa'ya sunduğunu kabul etmekteydi, ancak İsmet Paşa'nın o akşam değil ertesi gün formülü kabul ettiğini, konferansın kesilmemesi için ortaya atılan bu formülün bir değerinin kalmadığını bildirdi. İsmet Paşa; bu formülün sadece bir kişi tarafından değil, Konferansın Genel Sekreteri dâhil, Ankara'daki Fransız temsilcisine kadar defalarca öne sürüldüğünü dile getirdi. Pelle, hem Montaigne hem de Ankara'da bulunan Mougen'in sözlerinin bir kıymeti olmadığını, resmi bir mahiyet taşımadığını savundu. İsmet Paşa bu meseleyi halledilmiş olarak kabul ettiğini, Müttefiklerin konferansın ilk kısmında halledilen meselelerde geri adım atmadıkları gibi kendisinin de bu meselede geri adım atmayacağını ifade etti. Amerikan delegesi Grew de formülü reddetmekteydi.¹¹¹ Rumbold; Montaigne ile yapılan görüşmelerin resmi görüşme olmadığı için alınan ve kabul edilen kararların da bu sebeple resmîyet taşımadığını, yapılan bu görüşmenin amacının o anda sunulan antlaşma projesini kabul ettirmeye yönelik olduğunu ve proje kabul görmediği için bu formülün de geçersiz olduğunu ileri sürdü. Rumbold, yabancılarla ilgili görülecek tüm davalarda yabancı danışmanın bulundurulması şartını yineledi. Pelle ve Montaigne Rumbold'u desteklediler.¹¹² Tartışmalar sürdürüldü ve herhangi bir karar alınmadan daha sonra tartışmaya devam edileceği bildirilerek başka maddelerin görüşülmesine geçildi.¹¹³ İsmet Paşa bu konuyu Rumbold ile özel olarak da konuştu, fakat Rumbold tavrını korudu.¹¹⁴

Rumbold tavrını korudu ancak bir yandan da edindiği istihbarat doğrultusunda gelecek için planlarını oluşturmaktaydı. İstihbarat raporları İsmet Paşa'nın bu formülün kabul görmemesi üzerine konferansı kesip ülkesine dönmeye yetkili olması yönündeydi. Rumbold bu durumda, en nihayetinde formül üzerinde İsmet Paşa'nın istediklerinin olacağını kabulleniyordu.¹¹⁵

¹¹¹ S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik – Stratejik – Diplomatik Mücadele 1922 – 1923**, s. 165; S. R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, s. 171; M. Gül, "*İsmet İnönü'nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan*", s. 24.

¹¹² S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 51-53; A. Temiz, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, s. 155; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 165.

¹¹³ S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 54-61; A. N. Karacan, **Lozan**, s. 347- 354.

¹¹⁴ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 317.

¹¹⁵ S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 166.

Fransız delege Pelle'nin bu konudaki tutumu oldukça ilginçtir. Çünkü Müttefikler ikinci dönem görüşmelerine katılmadan 21 Mart 1923 tarihinde bir araya geldiklerinde Bompard Curzon'un kendisinin onayı olmadan adli kapitülasyonlarla ilgili alınan kararı tanımadığını belirten sözlerine karşı çıkararak Curzon'un onayının olduğunu hatırlatarak formül üzerinde Müttefiklerin sorumlu olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁶ Bu toplantıda kabul edilen husus konferansta reddedilmekteydi. Daha da ilginç olan durum ise İtalyan ve Fransız delegelerinin yine İngiliz stratejisine mahkum kalmalarıdır.

İsmet Paşa Müttefiklerin daha önce kabul ettikleri formülü yeniden tartışmaya açtıklarını Rauf Bey'e bildirdi.¹¹⁷ Montaigne Formülünde Müttefiklerin geri adım atmasına BMM Hükümeti'nin tepkisi sert oldu ve İsmet Paşa'dan formülün değişikliğinde ısrar edilmesi durumunda konferansın kesileceğinin Müttefiklere bildirilmesi istendi.¹¹⁸ Bu mesele İsmet Paşa'nın, haklı olarak en katı tutumunu sergilediği meselelerden biri oldu. Çünkü daha önce kabul edilen bir hususun tekrar ortaya konması kabul edilebilir değildi.¹¹⁹ İsmet Paşa bu konuda hükümetinin önerilerinin dışına çıkmayacaktı. Müttefiklerin istedikleri sistemin dünyanın hiçbir bağımsız ülkesine uygulanmadığının farkındaydı.

Montaigne Formülüne karşı Rumbold'un hazırladığı yeni teklif oldukça ağırdı. Bu teklif üzerinde sert tartışmalar yapıldı. İsmet Paşa başından beri sürdürdüğü tutumundan vazgeçmeyince Rumbold, İsmet Paşa'nın istediğini kabul etti. Haziran ayı başlarında birçok mesele üzerine tarafların katı tutum göstermelerinden dolayı, BMM Hükümeti Müttefiklere nota gönderdi. İsmet Paşa barış istemekteydi ancak hükümetinin talimatına uymak zorundaydı. Bu bakımdan Rumbold, İsmet Paşa'yı hükümetine karşı güçlendirmek için iki meseleyi çözüm yoluna koydu. Bunlardan biri de adli kapitülasyonlar üzerine olumlu açıklamalar yapmasıydı.¹²⁰

Türk egemenliğindeki yabancıların herhangi bir suç işlemeleri halinde Türk vatandaşlarıyla aynı cezaya çarptırılması gibi hükümleri içeren ve hemen hemen Montaigne Formülüne yakın hatta ondan da daha iyi içeriğe sahip yeni formül, 4 Haziran

¹¹⁶ T. Baytok, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Düünden Bugüne Değişen Ne Var?**, s. 311.

¹¹⁷ B.N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, II, s. 270- 271.

¹¹⁸ B.N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, II, s. 274- 275.

¹¹⁹ A. Temiz, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, s. 157.

¹²⁰ **Vakit**, "Konferansın 3 Düğümünden 2'si de Çözüldü", 31 Mayıs 1339/1923, S. 1363, s. 1; S. Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, s. 175-177; A. Temiz, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, s. 269.

oturumunda ele alındı.¹²¹ İsmet Paşa bu bildiriye kabul etti.¹²² Böylece İsmet Paşa tutumunda ısrarlı davranarak önemli bir meseleyi lehte çözümlenmeyi başardı.

III- LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI

İsmet Paşa 24 Temmuz 1923 günü saat üçü dokuz geçe attığı imza ile yıllardır süren savaşlara son noktayı koyuyordu.¹²³ İsmet Paşa o günü şöyle anlatmaktaydı: “...İmza edeceğim ilk vesikayı elime aldığım zaman, görüştüklerimize uygunluğunu kontrol için baştan aşağı okuyacakmışım gibi bir gözden geçirmeye koyuldum... Bu hareketim, “dokuz ay uğraştıktan sonra galiba yeniden baştan başlayacağız, başımıza iş çıkaracak” diye şakalaşmalara sebep oldu. Bu hava içerisinde muahedenin kendisini, bütün eklerini imzaladım.”¹²⁴ İmza töreni ve akabinde verilen yemekten sonra İsmet Paşa oteline dönünce Mustafa Kemal Paşa'nın şu telgrafıyla karşılaştı:¹²⁵ “*Millet ve Hükümetin Zâtı Devletlerine vermiş olduğu yeni görevi başarıyla tamamladınız: Memlekette bir dizi yararlı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihi bir başarıyla taçlandırdınız. Parlak hizmetlerinizden dolayı Zâtı Devletlerinizi, muhterem arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve çalışmalarınızda size yardım eden Delegasyon üyelerini teşekkürle tebrik ederim.*”¹²⁶ Bu telgrafa İsmet Paşa; tüm heyet üyeleri adına teşekkürlerini ve Türk milleti için yaptıklarından dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya şükranlarını bildirerek cevap verdi.¹²⁷

Lozan Barış Antlaşması'nda kapitülasyonlarla ilgili madde şöyledir:

“MADDE 28

Bağutlu Yüksek Taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye'de Kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler.”¹²⁸

¹²¹ BOA, HR. İM: 16-148; S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 157; A. Temiz, **Velid Ebuzyi'a'nın Lozan Mektupları**, s. 366.

¹²² Bildiri tasarısı için bkz. S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, I, T. II, K. I, s. 179-181; A. Temiz, **Velid Ebuzyi'a'nın Lozan Mektupları**, s. 405.

¹²³ A. Temiz, **Velid Ebuzyi'a'nın Lozan Mektupları**, s. 657; **Vakit**, “*Sulhün İmza Merasimi*”, 25 Temmuz 1339/1923, S. 2018, s. 1; **İkdam**, “*Dün Akşam Şark Sulhü Muahedenamesi İmza Edildi*”, 25 Temmuz 1339/1923, S. 9467, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, “*Memlekette ve Lozan'da Yapılan Sulh Merasimi*”, 29 Temmuz 1339/1923, S. 876, s. 1.

¹²⁴ İ. İnönü, **Hatıralar**, s. 414-415.

¹²⁵ **İkdam**, “*Gazi Paşa'dan İsmet Paşa'ya Tebrik*”, 26 Temmuz 1339/1923, S. 9462, s.1.

¹²⁶ B.N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, II, s. 607.

¹²⁷ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar (1920 – 1923)**, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 493.

¹²⁸ Antlaşmanın maddeleri için bkz. **Lozan Sulh Muahedenamesi 24 Temmuz 1923**, Dışişleri Bakanlığı KTYM Bürosu, Yunan İşleri Şubesinde hazırlanmıştır, 1966, s. 11-95; **Düster**, III/5, (11 Ağustos 1339 – 19 Teşrinievvel 1340), Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931 s. 13-131, 305; M. C. Bilsel, **Lozan**, II, s. 584-636.

İsmet Paşa Lozan'daki işlerini bitirip hemen memleketine döndü ve 13 Ağustos'ta Meclis'in huzuruna çıktı. Vekiller antlaşmanın bazı maddelerini eleştirmektedirler. İzmir Milletvekili Mustafa Necati Bey antlaşmanın tamamlanmadığını ileri sürerek, imzadan sonraya bırakılan meseleler üzerinde durdu. Kapitülasyon meselesinin tamamen kaldırılmadığını bu sebeple antlaşmayı onaylamak için oy veremeyeceğini bildirdi. Eleştiriler genelde sınırlar üzerine yapılmaktaydı.¹²⁹ 23 Ağustos gününe kadar süren görüşmeler akabinde yapılan oylamada, antlaşma 13 oya karşı 207 oyla kabul edildi.¹³⁰ Lozan Barış Antlaşması diğer Müttefik Devletleri'nin antlaşmayı meclislerinde onaylatmalarından sonra 26 Ağustos 1924'te tam anlamıyla yürürlüğe girdi.¹³¹

Rıza Nur Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid Ebuuzziya'ya verdiği mülakatta da; Lozan Antlaşması'yla yurdun her türlü yabancı müdahalesinden ve kapitülasyonlardan kurtulduğunu, Avrupa devletleri gibi bağımsız olduğunu söylemekteydi. Rıza Nur'a göre; beş sene zarfında bu antlaşmanın kalan sorunları da halledilecekti. İsmet Paşa'ya göre, savaşta nasıl bütün dünya devletleriyle uğraşıldıysa, Lozan'da da barış için bu devletlerle mücadele etmek zorunda kalındı. İsmet Paşa; Anadolu'da verilen mücadelede karşılarında Yunan birliklerinin olduğunu, Lozan'da ise bütün büyük devletlerin bulunduğunu ve Türk Heyeti'nin bu devletlerin temsilcilerine ayrı ayrı söz geçirmekte zorlandığını anlatmaktaydı. İsmet Paşa'ya göre bu devletlerin zorluk çıkarmalarının nedeni, Türkiye'yi hür ve bağımsız görmek istememeleri ve Türkiye coğrafyasını babalarından miras kalan bir çiftlik gibi görmelerinden kaynaklanmaktaydı.¹³²

¹²⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, II /1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 245-252; Seydi Vakkas Toprak, "Lozan Antlaşmasının İmzalanması Ve Onaylanmasının Tanin Gazetesinde Yankıları", <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/001-SEYD%C4%B0-VAKKAS1.pdf>, (Erişim tarihi 01. 10. 2019), s. 7.

¹³⁰ **BCA**, 030/10//197/350/14; **TBMM Zabıt Ceridesi**, II /1, s. 284-291.

¹³¹ T. Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, s. 306-310.

¹³² Seydi Vakkas Toprak, "Lozan Antlaşması'nın İstanbul Basınında Yankıları: Tevhid-i Efkâr Örneği", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 11, S.27, 2014, s. 96-97.

SONUÇ

Yıllardır savaşın her türlü yüzüyle muhatap olan Türk milleti Lozan’da imzalanan antlaşma ile artık normal yaşantısına geri dönebilecekti. Sözü geçen antlaşma Türk milletine, tam bağımsız bir ülke ve bu ülkenin tüm kaynaklarını vaat etmekteydi. Topyekûn bir mücadele nihayetinde şerefli bir barış antlaşması elde edildi. Bu süreçte görüşmeler uzadıkça ve çıkmazlar yaşandıkça İsmet Paşa farklı bir savaş alanına girdiğinin farkına varacaktı ve yıllar sonra o günleri anlatırken; “*Lozan’da çektiklerimi tasavvur edebilseydim, gitmemekte ısrar ederdim*” diyecekti. İsmet Paşa omuzundaki bu ağır sorumluluk ile Lozan’a gittiğinde Türk ordusunun kazandığı zaferin bilincinde olarak her meseleye bu zaferin getirdiği gurur ve eşitlik prensibiyle yaklaştı. Avrupa kamuoyu her ne kadar Türk ordusunun sadece Yunan ordusunu mağlup ettiğini kabullenmiş görünse de, Türk Heyeti konferans toplantılarında ve basınla yapılan temaslarda, zafer kazanan bir ordunun ruhunu hep canlı tuttu. İsmet Paşa müzakerelerde gün geçtikçe yeni şeyler öğrendi, her ortama ayak uydurdu ve diplomatik usulleri hemen edinebildi. Lozan’ın ilk günlerinde farklı bir savaş alanına girdiğini fark eden İsmet Paşa, kendini bu alanın kurallarını öğrenmeye verdi. Curzon İsmet Paşa’yı, birinci sınıf diplomat ve usta bir müzakereci olarak takdir etmekteydi. Rumbold’a göre de Müttefikler için antlaşma tatmin edici olmamakla birlikte mevcut koşullarda elde edilebilecek en iyi sonuçtu. İsmet Paşa’nın görüşmeler boyunca çok iyi müzakere yaptığını, tek bir noktada dahi gereksiz yere vazgeçmediğini belirtmekteydi. Fransız delege Pelle, İsmet Paşa’nın müstakil bir asker olduğu kadar mükemmel bir diplomat da olduğunu, az fakat öz konuştuğunu ileri sürmekteydi. Amerikan delegesi Grew, İsmet Paşa’nın bütün müttefiklerin sırtını yere getirerek büyük bir diplomatik mücadele kazandığını vurgulamaktaydı.

Lozan Barış Antlaşması ile elde edilen başarıların en önemlilerinden biri kapitülasyonlar meselesiydi. Osmanlı Devleti’nin en muzdarip olduğu meseleydi ve yıllardır kaldırılması için çaba göstermekteydi. Devlet 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi anlamda Batı’ya bağımlı hale geldi ve ülke kaynaklarını nasıl kullanacağını bile borçlandığı devletlerin temsilcilerinin oluşturduğu bir kurul belirlemekteydi. Bu durumun Lozan’da Türkiye lehine çözümlenmesi elbette ki büyük bir başarı olarak görülmekteydi. Ancak konferansın en çok uğraştığı bir mesele olarak tarihe geçen kapitülasyonlar konferansın kesilmesine bile neden oldu. İsmet Paşa Ankara’dan aldığı talimata göre geriye küçük bir adım dahi atmayınca görüşmeler uzamaktaydı ve ilişkiler gerilmekteydi. Konferans ikinci kez toplandığında yeniden kapitülasyonlar üzerine müzakerelere başlandı ve 4 Haziran 1923 günü Türk Heyeti’nin

istediği içeriğe sahip bildiri kabul edildi. İsmet Paşa nihayetinde istediği neticeyi elde ederek çok önemli bir meseleyi halletmiş oldu.

Lozan'da imzalanan antlaşma metni ve belgelerle sadece bir barış yapılmadı, aynı zamanda Türkiye ile Batı Devletleri arasında siyasi, hukuki, iktisadi ve sosyal ilişkiler de yeni bir düzene koyuldu.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

2- Resmi Yayınlar Ve Tutanaklar

Düstur, III/5, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, I/3, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II/1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

3- Gazeteler

Akşam

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Vakit

4- Kitaplar

AKYOL, Taha, **Bilinmeyen Lozan**, Doğan Kitap, İstanbul, Ocak 2014.

APAYDIN, Bahadır, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı – Türk Adli ve İdari Modernleşmesi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.

ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, Tan Kitapevi.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, 14, Kaynak Yayınları, Ankara, Ağustos 2004.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, III, Remzi Kitapevi, İstanbul, Mart 2011.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, I, Remzi Kitapevi, İstanbul, Mart 2011.

BAYTOK, Taner, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a Dünden Bugüne Değişen Ne Var?** Doğan Kitapçılık, İstanbul, Haziran 2007.

BIYIKOĞLU, Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan**, II, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1933.

ÇELEBİ, Mevlüt, **Milli Mücadele Dönemi'nde Türk-İtalyan İlişkileri**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, Haziran 1999.

- DEMİRCİ, Sevtap, **Belgelerle Lozan Taktik Stratejik Diplomatik Mücadele**, Alfa Yayınları, İstanbul, Mayıs 2011.
- EYYUPOĞLU, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.
- GREW, Josep C, **Lozan Konferansı (1922 – 1923)**, Çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.
- İNÖNÜ, Erdal, **Anılar ve Düşünceler**, İdea Yayınları, İstanbul, Ocak 1996.
- İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ağustos 2014.
- İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919 – 1973)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARACA, Ali Naci, **Lozan**, Nokta Kitap, İstanbul, Kasım 2007.
- KOÇU, Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300 – 1920 Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1924**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934.
- Lozan Sulh Muahedenamesi 24 Temmuz 1923**, Dışişleri Bakanlığı KTYM Bürosu, Yunan İşleri Şubesinde hazırlanmıştır, 1966.
- MERAY, Seha L, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 4, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.
- _____ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 1, T. II, K. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.
- _____ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 2, T. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.
- MUMCU, Ahmet, **Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, 1983.
- NUR, Rıza, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖZALP, Kazım, **Milli Mücadele**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- PAZARCI, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, 1, Ankara, 1998.
- SONYEL, Salâhi R. **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- SONYEL, Salahi R. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
- SOYSAL, İsmail, **Tarihçeler ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal, **Atatürk ile Yazışmalar**, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- _____ **Lozan Telgrafları**, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

_____ **Lozan Telgrafları**, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

_____ **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, Aralık 2012.

TEMİZ, Ahmet, **Velid Ebuuzziya'nın Lozan Mektupları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Mart 2007.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

UĞURLU, Nurer, **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

WALDER, David, **Çanakkale Olayı**, Çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

5- Makaleler ve Bildiriler

BAYTAL, Yaşar, “*Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'deki Yansımaları*”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 963-995.

ÇUFALI, Mustafa, “*Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışındaki Rolü*”, **Türk Yurdu Dergisi**, IX-XX, S. 148-149, (Aralık 1999 – Ocak 2000), s. 156-164.

GÜL, Muhittin, “*İsmet İnönü'nün İlk Diplomatik Yılları Mudanya ve Lozan*”, **Kurtuluş Savaşı'na Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Matbaası, Ankara, 1994, s. 13-27.

KAŞTAN, Yüksel, “*Sevr Barış Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğaları Meselesine Analitik Bakış*”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 103-135.

ÖKSÜZ Hikmet – İsmail Köse, “*Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakereleri'nin I. Safhası*”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 209-238.

SÜRMEİLİ, Serpil, “*Ebuuziyazade Velid Bey'in Kaleminden Lozan Konferansı Dönüşü İsmet Paşa'yı Gülcemal Vapurunda Köstence'de Beklerken (10-16 Şubat 1923)*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s. 267-284.

ŞİMŞİR, Bilal, “*Lozan'a Göre Azınlıklar*”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 171-195.

TAĞMAT, Çağla D. “Lozan Konferansı’na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos’un Dünyasında Lozan”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV, S.29, 2014-Güz, s. 151-173.

TOPRAK, Seydi Vakkas, “Lozan Antlaşması’nın İstanbul Basınında Yankıları: Tevhîd-i Efkâr Örneği”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 11, S.27, 2014, s. 83-102.

6- İnternet Kaynakları

TOPRAK, Seydi Vakkas, “Lozan Antlaşmasının İmzalanması Ve Onaylanmasının Tanin Gazetesinde Yankıları”, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/001-SEYD%C4%B0-VAKKAS1.pdf>, (Erişim tarihi 01. 10. 2019).

Makalenin Geliş Tarihi: 15.09.2019
Kabul Tarihi: 20.10.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ANADOLU'YA YERLEŞTİRİLEN MÜSLÜMAN
ESİRLER HAKKINDA TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA RİYASETİNE SUNULAN BİR
RAPOR**

**A REPORT THAT WAS PRESENTED TO THE PRESIDENTIAL OFFICE OF
THE OTTOMAN SPECIAL ORGANIZATION (TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA)
ABOUT THE MUSLİM PRISONERS PLACED TO THE ANATOLIA IN THE
FIRST WORLD WAR**

Asaf ÖZKAN*

ÖZ

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda müttefiki olan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ele geçirdiği esirlerden Müslüman olanlarını Osmanlı Devleti'ne getirerek bir kısmını cihada dâhil etmiş bir kısmını da Anadolu'da belirli merkezlere yerleştirmişti. Savaş şartları, Rum ve Ermenilere karşı uygulanan tehcir politikaları nedeniyle yaşanan üretim problemleri iskân edilen Müslüman esirlerle giderilmeye çalışılıyordu. Bu amaçla Anadolu'da yerleştirilen esirlerin durumunu yerinde incelemek üzere zaman zaman Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gönderilen görevliler iskân bölgelerini dolaşarak esirlerin durumunu yakından takip ediyorlardı. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 1916 yılı başlarında Anadolu'ya gönderilen Hüsamettin (Ertürk) Bey'in Anadolu'daki Müslüman esirlerin iskân edildiği bölgelerde yaptığı incelemeler sonucunda hazırlamış olduğu rapor, gerek esirlerin iskân şartları, gerekse devletin bu politikadan beklentileri noktasında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Ekonomik olanaksızlıklar, kültürel farklılıklar gibi nedenlerle bu iskân politikası devletin beklentilerini karşılamaktan uzak kalmış olsa da savaşın sonuna kadar devam etmiştir.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi: asaf.ozkan@atauni.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5516-0827: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Asaf Özkan, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-I Mahsûsa Riyasetine Sunulan Bir Rapor", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, 2019, s.195-208.(<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Müslüman Esirler, Teşkilat-1 Mahsûsa, Hüsametdin Ertürk, Almanya, Avusturya-Macaristan.

ABSTRACT

In the First World War, the Ottoman Empire brought the prisoners who were Muslim ones captured by allied Germany and Austria-Hungary into the Ottoman Empire and placed some of them in certain centers in Anatolia and drove some of them to Jihad. Production problems experienced due to war conditions and deportation policies against Greek and Armenian people were trying to be solved by the resettled Muslim prisoners. For this purpose, officials who were sent by the ottoman Special Organization (Teşkilat-1 Mahsûsa) from time to time to examine the situation of the prisoners who were placed in Anatolia, were travelling the settlement areas and closely monitoring the situation of the prisoners. The report prepared by Hüsametdin (Ertürk) Bey, who was sent to Anatolia at the beginning of 1916 by the ottoman Special Organization (Teşkilat-1 Mahsûsa), as the result of his investigations in the regions where Muslim prisoners were inhabited in Anatolia, contains important information on both the prisoners settlement conditions and the expectations of the state from this policy. Depending on the reasons such as economic impossibilities and cultural differences, although this resettlement policy remained far from meeting the expectations of the state, but continued until the end of the war.

Keywords: The First World War, Muslim prisoners, The Ottoman Special Organization, Hüsametdin Ertürk, Germany, Austria-Hungary

GİRİŞ

Savaş teorilerinde savaş kavramı bir tarafın zor kullanarak iradesini rakibine kabul ettirme mücadelesi, siyasetin başka araçlarla devamı olarak tanımlanmaktadır. Savaşın bu biçimi “*gerçek savaş*” olarak adlandırılmaktadır ki, belirlenmiş amaçları ve hedefleri olduğu var sayılan ve bunlara ulaşmak için strateji ve taktiklerle donatılmış eylemler bütünü olarak da ifade edilebilir. Fakat devletlerin şiddetin üzerindeki kontrolünü kaybetme oranı yükseldikçe, araçların amaca tabi kılındığı “*gerçek savaş*”, tarafların birbirlerini ortadan kaldırmaktan başka alternatif üretemedikleri dolayısıyla siyasetin kaybolduğu “*mutlak savaş*”a dönüşür. Yani bir takım siyasal amaçları gerçekleştirmek için yine siyasal bir eylem olarak başvuru olan “*gerçek savaş*”, rakiplerin

birbirlerini şiddet yoluyla yok etme eylemine dönüştüğünde, araçlar amaçsallaştığında artık “*mutlak savaş*”a dönüşmüş olur. Cereyan ettiği tarih itibarıyla insanlık tarihinin görmüş olduğu en büyük savaşlardan birisi olan I. Dünya Savaşı, bu açıdan bakıldığında savaşı tarafların şiddeti araç olarak değil bir noktadan sonra amaç haline dönüştürdükleri bir “*mutlak savaş*” olarak kabul edilebilir. Savaşın amaç haline dönüşmesiyle de yine taraflar artık her türlü olanağı ve karşı tarafın zaafını kullanarak rakibini alt etmeye çalışacaktır¹. Bu nedenle I. Dünya Savaşı boyunca rakipler arasında cephedeki mücadelenin yanında casusluk ve propaganda faaliyetleri ile de sert bir mücadele yaşanmıştır. Osmanlı Devleti de savaşa dâhil olduktan sonra mücadele ettiği İngiltere, Fransa, Rusya gibi devletlerin hâkimiyeti altında bulunan Müslüman halkları propaganda yoluyla tabi oldukları ülkelere karşı isyan ettirmeye çalıştığı gibi bu halklardan savaştığı sırada esir düşenleri yine propaganda yoluyla kendi tarafına çekmeye gayret etmiştir.

Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak halinde girdiği I. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın da etkisi ile hilafet makamını kullanarak İtilaf Devletlerinin hâkim olduğu coğrafyalardaki Müslümanlara yönelik yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle Teşkilat-ı Mahsûsa tarafından yürütülen propaganda faaliyetlerinin önemli bir boyutunu da gerek Osmanlı Devleti’nin ele geçirdiği, gerekse müttefikleri tarafından ele geçirilen esirler içerisindeki Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetleri oluşturmaktadır². Zira İngiltere, Fransa ve Rusya ordularında çok sayıda Müslüman asker Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı mücadele etmekteydi. Osmanlı Devleti, cephelerde ele geçirdiği düşman askerleri içerisindeki Müslümanlara farklı davrandığı gibi Almanya ve Avusturya-Macaristan da Müslüman esirleri halifenin ilan ettiği cihada katılmak ve iskân edilmek üzere Osmanlı Devleti’ne gönderiyordu³.

Osmanlı Devleti’nin Müslüman esirlerden iki farklı beklentisi vardı. Birincisi, gönüllülük esasına dayalı olarak isteyen Müslüman esirlere Osmanlı tabiiyeti verilerek

¹ Burak Samih Gülboy, **Mutlak Savaş Birinci Dünya Savaşı’nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme**, İstanbul, 2019, s. 19-24.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz: Vahdet Keleşylmaz, “*Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, VI, S. 21, (1998), s. 65-80; Vahdet Keleşylmaz, “*I. Dünya Savaşı’nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü*”, **Kebikeç**, S. 10, (2000), s. 31-37.

³ Müslüman esirlerin Osmanlı Devleti’ne gönderilmesi süreci, cihat gönüllüsü olarak Osmanlı Ordusu’na katılmaları ve iskân edilmeleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz: Kadir Kon, **Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın İslam Stratejisi**, İstanbul, 2013; Yaşar Demir, “*Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu*”, **Bilig**, S. 76, (Kış-2016), s. 139-158.

cihad-ı ekbere dahil edilmeleri ve Osmanlı ordusu ile birlikte savaşmaları idi. İkincisi ise gerek seferberlik nedeniyle, gerekse savaş şartlarından dolayı tehcire tabi tutulan Ermeni ve Rumların ülkeyi terk etmesi üzerine azalan iş gücüne katkı sağlamaları idi. Savaş yıllarında durma noktasına gelen üretim faaliyetlerini sürdürebilmek için Müslüman esirlere Osmanlı tabiiyeti verildiği gibi aynı zamanda toprak ve diğer üretim araçları dağıtılarak ekonomik fayda elde edilmeye çalışılmıştır⁴.

Müslüman esirlerin Osmanlı Devleti'ne sevk edilmeye üzerine konu ile ilgili hazırlıklara girişildiği görülmektedir. Harbiye Nezareti'nden Sadarete yazılan 28 Ocak 1916 tarihli yazıdan Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan İstanbul'a gelen Müslüman esirlerin sevk ve iskân muameleleri için Dersaadet Merkez Kumandanı Kaymakam Cevat Bey'in riyasetinde oluşturulan Üserâ-yı İslamiye Komisyonu'nun görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Pazartesi ve Perşembe günleri Muhacirîn İdaresi'nde toplanacak olan komisyonun görevi, Müslüman esirler İstanbul'a geldiklerinde istirahatlerinin temini, yeteneklerine göre isteyenlerin fabrikalar, askerî müessese ve kıtalara, ahaliden olanlarla rençberlerin uygun görülecek bölgelere iskânını sağlamaktı⁵. Sadaret, Müslüman esirlerin yabancı ülkeler tebaasından olması nedeniyle askerî kurumlarda görevlendirilmelerinin veya Osmanlı vilayetlerinde iskân edilmelerinin çeşitli mahzurlar doğurabileceği uyarısında bulunmuştu. Ayrıca Sadaretin, Üsera-yı İslamiye Komisyonu'nun kimlerden oluştuğunun ve görev tanımının ne olduğunun tam olarak anlaşılmadığı, bu nedenle daha etraflıca inceleme yapıldıktan sonra adım atılmasının uygun olacağı yönündeki uyarısı üzerine⁶ Harbiye Nezareti 29 Şubat 1916'da konu hakkındaki uygulamaları aydınlatan bir yazı gönderdi. Buna göre; Dersaadet Merkez Kumandanı Kaymakam Cevat Bey'in riyasetinde, Şurâ-yı Devlet Azası Ali Başhampa Bey, Polis Müdüriyeti Kısm-i Adlî Müdürü Tevfik Hadi Bey, Müdafaa-i Milliye Merkez-i Umûmi Azasından Rıza Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti Hukuk Müşaviri Tahsin Bey, Muamelat-ı Zatiye İstihbarat Kalemî Müdürü Yüzbaşı Rıza Bey, Şehremaneti Makriköy Belediye Reisi Memduh Bey ve Levazımat-ı Umumiye-i askeriye İkinci Sınıf Kısm-ı Evvel Mümeyyizi Vehib Beylerden⁷ oluşan Üsera-yı Askeriye Komisyonu 25 Kasım 1915'ten beri Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti dairesinde Pazartesi ve Perşembe günleri toplanıyordu. Esasen icra yetkisi

⁴ Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, 7. Baskı, İstanbul, 2018, s. 165.

⁵ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)**, Kutu No: 4396, Gömlek No: 329645, Belge No: 4-1.

⁶ **BOA, BEO**, K. No: 4396, G. No: 329645, B. No: 1-1.

⁷ **BOA, BEO**, K. No: 4396, G. No: 329645, B. No: 3-1.

olmamasına rağmen komisyonun görevi; Müslüman esirlerin Dersaadete getirilmesi için Rusçuk ve Belgrad'a kurye ve memurlar göndermek ve Fatih'te 300 kişinin iskânına müsait bir mahal hazırlayarak kafiye kafiye gelen esirleri sevklerine kadar masrafi Muhacirîn Müdüriyeti'nden karşılanmak üzere iaşelerini temin etmek ve vilayetlerin ihtiyacına göre sevk edilecekleri yerleri belirleyip kendilerine arazi, ziraat aleti ve sermaye verilmesi hususunda icap eden makamlarla iletişim kurmaktı⁸. Bu maksatla kurulan Üsera-yı İslamiye Komisyonu ve Muhacir Komisyonları, kontrollü bir şekilde Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirleri Anadolu'da belirlenmiş bölgelere dağıtarak onları zaman kaybetmeden üretici konuma getirmek için gerekli önlemleri alıyordu. Fakat bu süreçte gerek ekonomik olanaksızlıklar, gerek merkez ve taşra arasındaki iletişim problemleri ve taşradaki yöneticilerin merkezin amaçlarını yeterince kavrayamamış olması nedeniyle iskân politikalarında çeşitli problemler yaşanabiliyordu.

Bu makalede Almanya ve Avusturya'dan Osmanlı Devleti'ne gelen ve Anadolu'da iskân edilen Müslüman esirlerin durumunu incelemek üzere Anadolu'ya bir teftiş gezisi için gönderilen Teşkilat-ı Mahsûsa görevlilerinden “*Üsera-yı İslamiyenin Teftişine Memur*” Binbaşı Hüsamettin (Ertürk) Bey'in⁹ incelemeleri sonucunda hazırlanmış olduğu rapor değerlendirilmeye çalışılacaktır.

A- HÜSAMETTİN BEY'İN RAPORU

Hüsamettin Bey, Teşkilat-ı Mahsûsa tarafından, Avusturya ve Almanya'dan İstanbul'a getirildikten sonra iskân edilmek üzere Anadolu'ya gönderilen Müslüman esirlerin durumlarını, haklarında o güne kadar yapılan muamele ve yardımları yakından incelemek için gönderilmişti. Hüsamettin Bey raporunda esirlerin iskân edildikleri vilayet ve kaza merkezlerindeki durumu ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirmektedir. Buna göre;

1- Kayseri Livası: Kayseri Livası'ndaki Müslüman esirler ilk geldiklerinde uygun bir şekilde misafirhanelerde ikamet ettirilmiş olmalarına rağmen, kendilerine başta altmışşar, bir zaman sonra yüzer, sonunda da dörder kuruş iaşe ücreti verilmiş, bundan dolayı da esirler şikâyetçi olmuşlardı. Hüsamettin Bey bu duruma müdahale ederek görevlileri uyarılmış ve esirler için ödenen iaşe ücretinin yeterli miktara

⁸ BOA, BEO, K. No: 4396, G. No: 329645, B. No: 2-1.

⁹ Raporun sonunda bulunan imzaya binaen raporu yazan kişinin Hüsamettin (Ertürk) Bey olduğu anlaşılmaktadır.

çıkartılmasını sağlamıştı. Esasen liva dâhilinde bulunan çok sayıdaki emval-i metrukenin Liva Mutasarrıflığı ile Tasfiye Komisyonu riyasetinin ortak çalışması sonucunda Müslüman esirlere dağıtılarak iskân edilmeye başlandıkları anlaşılmaktadır¹⁰.

2- Niğde Livası: Hüsamettin Bey'in bu liva dâhilinde bulunan Müslüman esirlerin durumu ile alakalı olarak raporuna kaydettiği bilgiler Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirler hakkındaki politikasına hiç de uygun görünmemektedir. Bu livaya gelen esirler için ilk gelişlerinde uygun bir misafirhane hazırlanamadığı gibi iaşe konusunda da ciddi sıkıntılar yaşanmaktaydı. Esirlerden Kırımlı Süleyman bin Habibullah tifüs hastalığına yakalanmış, gerekli makamlar haberdar edildiği halde ilgilenilmediği için camı çerçevesi kırık bir odada uzun müddet hasta yatmış ardından arkadaşlarının şahsî teşebbüsleri ile Gureba Hastanesi Tabibi Hayri Bey'e muayene ettirerek ilaç almışlar fakat Hayri Bey hastayı hastaneye naklettirmediği gibi yanına giriş çıkışları da yasaklamıştı. Günlerce yalnız başına yatan hasta, Hüsamettin Bey'in girişimleri ile hastaneye nakledilerek gerekli tedavi uygulanmıştı. Niğde Livası'ndaki esirler de Kayseri'dekiler gibi iaşe konusunda şikâyetçi idiler. İaşe ücretleri gerekli miktara çıkarılmış olmasına rağmen, Hüsamettin Bey'e göre Niğde merkez ve köylerinde çok fazla emval-i metrukenen bağ, bahçe, tarla olmaması nedeniyle Niğde, Müslüman esirler için uzun süreli iskâna uygun değildi. Bir miktar dükkân ve ev varsa da gerektiği gibi korunmadığından kullanılır durumda değildi. Bu nedenle bu livadaki esirlerin emval-i metrukenin bol olduğu Kayseri'ye nakledilerek orada iskân edilmeleri uygun görülmektedir¹¹.

3- Adana Vilayeti: Adana'ya gönderilen Müslüman esirlere başta her birine birer ekmek ve birer kuruş yevmiye verilmiş, sanatkâr olanlar Adana merkezdeki okullara hademe ve işçi olarak yerleştirilmiş, kalanları ise Kozan Livasının merkezi olan Sis Kasabasına ve Haçin, Feke Kazaları ile Rum Nahiyesine ve Dört Yol mevkiine gönderilmişlerdi. Hüsamettin Bey Adana'ya ulaştığında öncelikli olarak yetkililerle görüşerek gerek Adana merkezindeki gerekse diğer bölgelerdeki esirlerin iaşelerinin düzenlenmesini sağlamıştır. Hüsamettin Bey'e göre; Sis, Haçin, Haçin'e mensup Mağara Nahiyesi ve Feke'ye mensup Rum Nahiyesinde emval-i metrukenen bol miktarda bağ, bahçe, tarla ve ev bulunması nedeniyle takip edilmek şartıyla bu bölgede esirlerin iskânı nispeten daha sorunsuz yürütülebilirdi. Fakat bölgenin arazi şartları ve

¹⁰ Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Kutu (K): 1846, Dosya (D): 174, Fihrist (F): 1-58.

¹¹ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-58.

merkez ile düzenli yol bulunmaması nedeniyle ulaşımın ancak ilkel vasıtalarla yürütülebilmesinin, Müslüman esirleri iskân edilseler bile memnun etmeyeceği kendi ifadelerinden anlaşılıyordu¹².

4- Konya Vilayeti: Hüsametdin Bey'in raporuna kaydettiği bilgilere göre; Müslüman esirlerin en fazla sıkıntı çektiği vilayetlerden biri Konya idi. Konya'ya gönderilen esirler merkezden verilen emir ve talimatlar hilafına uzun müddet iaşe konusunda sıkıntı yaşamışlardı. Merkeze bağlı Isparta Sancağı ile diğer kaza ve köylere hizmetçi ve amele olarak sevk edilen esirler de gerek iaşe, gerekse kıyafet, ayakkabı konularında gerekli yardımı görememişlerdi. Hüsametdin Bey tek tek dolaştığı merkezlerde esirlerden sorumlu olan hükümet görevlilerini devletin Müslüman esirlere yaklaşımı konusunda bilgilendirerek durumlarını düzeltirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte Konya'ya bağlı Karaman kazasında Müslüman esirler kazaya geldikleri tarihten itibaren Kaymakamlığın özverili çabaları sonucunda gerek iaşe gerekse iskân açısından iyi bir muameleye muhatap olmuşlardı.

Sultaniye kazasında yerli ahali yaylalara gönderilmiş onlardan boşalan 2 bine yakın hane Ermeni asker ailelerine ve bir hane de İngiliz ve Rus tebaalı esirlere tahsis edilmişti. Ancak bu kazaya gönderilen Müslüman esirlerin de diğer esirlerle aynı şartlarda ikamet ettirildikleri Hüsametdin Bey'in dikkatini çekmiş ve onun kaymakamlık nezdindeki girişimleri sonucunda Müslüman esirler diğerlerinden ayrılarak ayrı bir şekilde ikamet ettirilip iaşeleri sağlanmıştı. Buna rağmen, Sultaniye Kazası, yeterli miktarda emval-i metrukeden bağ, bahçe ve hane bulunmaması nedeniyle Müslüman esirler için tercih edilebilir bir iskân bölgesi olarak görülememişti.

Hüsametdin Bey Isparta'ya ulaştığında Müslüman esirleri bir gece aç bırakılmış, ertesi gün sadece ekmek ve peynir verilmiş bir kahvede sefil, perişan halde bulmuştu. Esirlerin şikâyetleri üzerine Hüsametdin Bey diğer merkezlerde olduğu gibi yerel idarecilerle görüşerek Müslüman esirlerin durumlarının düzeltilmesine çalışmıştı.

Müslüman esirlerin sevk edildikleri yerlerden biri olan Çelebi Çiftliğine gelince; burada bulunan esirler iaşe konusunda yaşadıkları sıkıntılara rağmen, çiftliğe geldikleri Ocak-Şubat 1916'dan Hüsametdin Bey'in teftiş için gittiği Nisan-Mayıs 1916 tarihine kadar yaklaşık 17900 dönüm buğday, arpa ve yulaf ekmişlerdi. Bu konuda gayretli, çalışkan ve mesleğine aşına çiftlik müdürünün de gayretlerini teslim eden Hüsametdin Bey; Müslüman esirlerin bu faaliyetlerini takdirle zikretmektedir¹³.

¹² ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-58, 1-59.

¹³ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-59.

5- Nefs-i Karahisar-ı Sahib: Nefs-i Karahisar-ı Sahib ve civarına gönderilen Müslüman esirlerin iâşe ve iskânlarına azami derecede dikkat edildiği gibi büyük bir kısmına sermaye, ziraî alet ve edevat verilerek üretime katkı sağlamaları sağlanmıştı. Fakat burada da farklı bir problem yaşanmıştı. Karahisar Kasabesindeki Harp Esirleri garnizonunda bulunan ve Rus casusu olmakla itham edilen Bulgar Zabiti Yorgi Petrov'un; Müslüman esirlerden Selahaddin bin Timur Polat'ı elde ederek; *"Benim ailem bu defa İstanbul'a gittiği vakit Rus adamları ile görüşmüş idi. Siz mümkün mertebe gayret edib üsera-yı İslamiye tabiiyet-i Osmaniye kabul etmesinler, onlar sulha kadar memalik-i Osmaniye bulunsunlar, eğer hükmet-i Osmaniye tarafından verilen para idarelerine yetişmezse benim ailem size ne kadar para isterseniz getirip verecektir. Sulhtan sonra size Rusya büyük bir meblağ vereceği gibi büyük rütbe de kazanacaksınız"* şeklinde propaganda yaptığı ortaya çıkmıştı. Yukarıda adı geçen Selahattin, Bulgar Zabitinin kendisine aktardığı bilgileri Kırım esirlerinden Hasan Efendi bin Hacı Veli Bey ve diğer bazı arkadaşları ile paylaşmış, Hasan Bey ve birçok esir bu teklifi reddetmişse de Selahattin ikna etmeyi başardığı bazı Müslüman esirlerle birlikte harekete geçerek Mecidiye köyünde iskân edilmiş esirler arasında propagandaya başlamışlardı. Selahattin ile birlikte Yakup bin Mehmet Sadık, Abdullah bin Yunus, Ali bin Ömer, Abdullah bin Halilullah, Abdülhalim bin Abdurrahman isimli Müslüman esirlerden oluşan Rus taraftarları diğer Müslüman esirlere; *"Biz Rusya devleti için canımızı feda edeceğiz, biz sulhtan sonra Rusya'ya gideceğiz, bize tabiiyet-i Osmaniye hükümet teklif etti kabul etmedik, siz de kabul için kağıda imza atmayın"* şeklinde propaganda yaparak Müslüman esirlerden bir kısmının Osmanlı tabiiyetine geçmesi için gereken tescil muamelelerinin sonuçsuz kalmasına neden olmuşlardı.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Müslüman esirlere yönelik iskân politikasını engellemek üzere giriştiği faaliyetlerin bir parçası olan bu tür propagandacılara sadece Karahisar'da değil, Konya ve Adana'da da rastlanmıştı. Hüsamettin Bey teftiş gezisi için geldiği Karahisar'da haberdar olduğu bu faaliyetler konusunda gerek yerel idarecilerle, gerekse Müslüman esirlerle görüşerek gerekli tedbirleri aldirmıştı. Bu tedbirin bir parçası olarak Karahisar bölgesindeki propagandacılar İstanbul'a gönderilmişlerdir¹⁴.

6- Eskişehir Sancağı: Eskişehir Sancağı, Mahmudiye Nahiyesi ve Sivrihisar kazasındaki Müslüman esirlerden sanat erbabı ve esnaf olanlara yeterli sermaye

¹⁴ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-59; 1-60.

verildiği için iaşe ve iskânları gayet iyi olmasına rağmen, çiftçi olanlarına yeteri kadar hayvan, alet ve edevat dağıtılamadığından dolayı bunların iskânlarında bir takım sıkıntılarla karşılaşılıyordu. Eskişehir’de Müslüman esirlere tahsis edilen emval-i metruke durumundaki evlerin çoğunun oturulamayacak kadar yıkık dökük olması nedeniyle esirlerin buralarda oturmak istemedikleri ve kendi kiradıkları evleri tercih ettikleri anlaşılmış olduğundan Hüsamettin Bey, daha iyi korunmuş olan emval-i metrukeden diğer hanelerle değiştirilmesini yerel idarecilere önermişti.

Hüsamettin Bey’in Eskişehir ve civarındaki teftişleri sırasında Müslüman esirlerle alakalı oldukça ilginç bilgiler ortaya çıkmıştı. Bu esirlerden Astrahanlı Seferullah bin Ümran ile Kazan’lı Nuri bin Nimetullah ikişer defa aldıkları dörder bin kuruşluk ödemeyi sefahatla harcamışlar hatta ikisi birlikte aynı hanede yaşamaya başlamışlar, Seferullah eşinden ayrıldığı halde Nuri ailesiyle birlikte aynı evde yaşamakta idiler. Ayrıca Sultan Giray isimli Müslüman esir zamanını alkol alarak geçirdiği gibi Ufa’lı Azizullah bin Şahsetullah Muhacir İdaresinin kendisine vermiş olduğu eşyayı satmıştı. Bunlara benzer bir biçimde birçok Müslüman esir kendilerine verilen sermaye ve yardımları harcayarak dolaşıyorlardı. Hüsamettin Bey, Müslüman esirlerden bir kısmının uygun olmayan yaşam biçimiyle alakalı bu bilgileri yine Müslüman esirlerden Aynullah bin Şah Ahmet Cafer ile Kıımlı Abdülcabbar bin İbrahim’in ihbarlarından öğrenmişti. Bunun üzerine Hüsamettin Bey; Muhacirîn Müdüriyeti ile görüşüp bu tür olayların karşısında sessiz kalınmayarak gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Hatta Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine yazarak ibret olması için derhal genel ahlaka aykırı yaşam süren Müslüman esirlerin İstanbul’a iadelerini teklif etmiştir¹⁵.

7- Ankara Vilayeti: Ankara Vilayeti dâhilinde iskân edilmek üzere gönderilen Müslüman esirlerin küçük bir kısmı vilayet merkezinde iskân edilmiş, büyük çoğunluğu iaşeleri temin edilmek üzere köylere, Haymana Kazası ile Akdağmadeni ve Bâlâ kazalarına sevk edilmiş veya edilmek üzere idiler. Esasen Müslüman esirlerin iskânı hakkında hükümet tarafından verilen emirler ve hazırlanan talimata göre bunların amele ve rençber olarak dağıtılmaları yasaktı. Hüsamettin Bey, Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından Ankara’ya gönderilen Müslüman esirler hakkındaki talimatnamenin akıbeti hakkında yaptığı tetkikat sonucunda talimatın vilayet makamına sunulduğunu ancak uzun zamandan beri vilayette bir köşeye atıldığı için

¹⁵ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-60; 1-61.

uygulanmadığını tespit etmişti. Bunun üzerine Hüsamettin Bey ilgilileri uyararak talimatın eksiksiz uygulanmasını sağlamıştı. Bu arada henüz Müslüman esirler hakkındaki muamele tam anlamıyla belirlenmeden ve Üsera-yı İslamiye Encümeni kurulmadan evvel Dâhiliye Nazırının emri ile Almanya'dan getirtilerek Ankara'ya gönderilen 7 Müslüman esire başta külliyetli miktarda sermaye verilip dükkan açtırıldığı, ardından bir yanlışlık neticesinde bunların İstanbul'a sevk edildikleri anlaşıldığından yapılan hatanın düzeltilmesi için gereken girişimlerde bulunulmuştu. Aslında Ankara vilayetinde bol miktarda emval-i metrukeden bağ, bahçe, tarla ve hane bulunduğundan dolayı çok sayıda Müslüman esirin iskânının mümkün olduğu da belirlenmişti¹⁶.

8- Bilecik, Söğüt ve Beyşehir: Yapılan teftişte bu bölgeye iskân edilmek üzere gönderilen Müslüman esirlerin iaşelerine dikkat edilmiş ve misafirhanelerde ikamet ettirildikleri görülmüştür. İlgili talimat gereğince iskân muamelesi henüz tamamlanmamış olmasına rağmen idarecilerle yapılan görüşmeler sonucunda en kısa sürede iskân muamelesinin tamamlanacağına dair kanaat oluşmuştur¹⁷.

9- İzmit Sancağı: İskân edilmek üzere İzmit sancağına gönderilen Müslüman esirlerden on ikisine İzmit'te gerekli sermaye yardımı yapılarak dükkân açmaları sağlanmış, büyük bir çoğunluğu da Adapazarı'na sevk edilmişti. Adapazarı'nda emval-i metrukenin çokluğu nedeniyle buraya gönderilen esirler kolaylıkla iaşe ve iskân edilmişlerdi. Ayrıca Hüsamettin Bey'e göre; bu bölgede daha çok sayıda Müslüman esirin iskân edilmesi mümkündü¹⁸.

10- Bursa Vilayeti: Teftiş seyahatinde Hüsamettin Bey'in son durağının Bursa vilayeti olduğu, Müslüman esirlerin de en fazla problem yaşadıkları yerin yine burası olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü iskân edilmek üzere Bursa Vilayeti'ne gönderilen Müslüman esirler Mudanya iskelesine çıkmışlar fakat Mudanya Kaymakamlığının bunlara yapılacak muameleden haberdar olmaması nedeniyle başta elişer, daha sonra yüzer dirhem ekmek verilerek Emir Ali Adasına ve civar köylere rençber olarak sevk edilmişlerdi. Gittikleri yerlerde büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalan Müslüman esirler iaşelerini temin edebilmek maksadıyla vilayet içerisinde başıboş bir şekilde dolaşmak zorunda kalmışlar hatta bazı esirler üzerlerindeki kıyafetlere varıncaya kadar satmışlardı. Hüsamettin Bey'in Bursa Muhacirîn Müdüriyeti dosyaları üzerinde yaptığı

¹⁶ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-61.

¹⁷ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-61.

¹⁸ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-61.

incelemeden bu esirlerin çeşitli tarihlerde ilgili makamlara yaptıkları müracaatların dikkate alınmadığı ortaya çıkmıştı. Durumu yakından gören Hüsamettin Bey'e göre; değil iskânları iaşeleri bile tam anlamıyla temin edilemeyen bu Müslüman esirlerin hükümetin politikası gereğince Osmanlı tabiiyetine geçme konusunda gönülsüz olacakları aşikârdı. Bu nedenle Hüsamettin Bey raporunda; gerek merkezi hükümetin gerekse yerel idarenin bir an önce bu bölgede bulunan Müslüman esirlerin, içinde buldukları durumun tamamen bir yanlış anlamadan kaynaklandığı ve gerekli düzenlemelerin yapılacağı konusunda ikna edilmeleri gerektiğini belirtiyordu¹⁹.

¹⁹ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-61; 1-62.

SONUÇ

Hüsamettin Bey'in teftiş gezisi Bursa'da sona ermişti. Raporunun devamında genel olarak teftiştten elde edilen sonucu ve kendi kanaatlerini ifade etmektedir. Hüsamettin Bey'e göre; Osmanlı Devleti'nin yaşadığı toprak kayıpları nedeniyle muhacir durumuna düşerek Anadolu'ya gelen ve buradaki şehir ve kasabalarda iskân edilen muhacirlerden eğitim, sanat, ziraat, ticaret, sağlık ve şahsi teşebbüs gibi konularda ön sırayı alan Kırım Tatarları, Gürcüler, Romanya muhacirleri, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra göç eden Rumeli muhacirleri ve Yörük, Türkmen adı altındaki aşiretler Anadolu kültürüne daha kolay uyum sağlamışlardı. Dolayısıyla Müslüman esirlerden Kırım Tatarlarının Osmanlı ülkesine kabul edilerek iskânları memleketin menfaatine uygun olacaktı. Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerden bir kısmı Kuzey Rusya'dan, yani Sibirya, Kazan, Samara ve Ufa'dan; bir kısmı ise Güney Rusya'dan, yani Kırım ve çevresindendi. Kuzey Rusya'dan gelen Müslüman esirlerin sevk olundukları bölgelerdeki yaşam biçimlerinin dinen, ahlaken ve hilafete bağlılık açısından Kırım'dan gelenlere göre oldukça zayıf olduğu görülmüştü. Bu nedenle Hüsamettin Bey'e göre; Kuzey Rusya'dan gelenlere yapılacak masraf yerine "*Osmanlı Devleti'nin tarif kabul etmeyecek derecede muhtaç olduğu muhacirîn-i İslamiye*" yukarıda uyum konusunda daha başarılı olan unsurlardan seçilmeliydi²⁰.

Raporun hazırlandığı tarihte Osmanlı Devleti'ne sevk edilen Müslüman esirlerin sayısı yaklaşık 1000'e ulaşmıştı. Hüsamettin Bey'e göre; geniş ve bereketli topraklara sahip Anadolu'da özellikle Ermeni ve Rum tehirci nedeniyle boşalmış olan emval-i metrukeden ev, bağ, bahçe ve tarla gibi menkul ve gayr-i menkul mallar henüz miktarı sınırlı olan Müslüman esirlerin iâşe ve iskânı için oldukça büyük bir imkândı. Fakat merkezî hükümetin bütün emirlerine, gönderdiği talimatlara rağmen, yerel idari teşkilattaki görevlilerin çoğunun merkezî hükümetin arzu ve siyasetine uygun tarzda faaliyetlerde bulunmadıkları anlaşılmıştı.

Bilhassa bazı bölgelerde yerel idarecilerin yanlış politikaları nedeniyle mahrumiyet yaşayan Müslüman esirler, Avusturya ve Almanya'da gördükleri muamele ve yardımlardan sitayişle bahsederken İslam Halifesinin ülkesinde yaşadıkları hayattan şikâyet ediyorlardı. Hüsamettin Bey; kendisine şikâyette bulunan esirlere durumlarının

²⁰ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-62; 1-63.

düzeltilmeyeceğine yönelik garanti vermesine rağmen, bir taraftan da durumun bu şekilde devam etmesi halinde olabilecekler konusunda üst makamları uyarma ihtiyacı duyuyordu. Buna göre; şayet Müslüman esirlerin durumları ve onlara yapılan muameleler sıkı sıkıya teftiş edilmeyerek memleket ve görevleri hakkında aşk ve iman taşımayan memurların irade ve keyfiyetine terk edilirse, esasen Osmanlı Devleti'nin iskân politikasını istemeyen Rusya gibi ülkelerin casus ve propagandacılarının “*ihlal ve iğfallerine*” açık hale geleceklerdir. Dolayısıyla bu durum da Müslüman esirlerin iskânı ile memleket için umulan fayda sağlanamadığı gibi tam tersine telif edilemeyecek zararların ortaya çıkmasına ve Rusya Müslümanlığının savaşın sonunda Hilafet makamına olan bağlılıklarını kaybetmelerine hatta düşman olmalarına neden olacaktır²¹.

²¹ ATASE, BDH, K: 1846, D: 174, F: 1-63.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2- Araştırma Eserler

DEMİR, Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, **Bilig**, S. 76, (Kış 2016), s. 139-158.

DÜNDAR, Fuat, **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, 7. Baskı, İstanbul, 2018.

GÜLBOY, Burak Samih, **Mutlak Savaş Birinci Dünya Savaşı’nın Kökenleri Üzerine Clausewitzyen Bir Çözümleme**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “I. Dünya Savaşı’nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü”, **Kebikeç**, S. 10, (2000), s. 31-37.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, VI, S. 21, (1998), s. 65-80.

KON, Kadir, **Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın İslam Stratejisi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Makalenin Geliş Tarihi: 10.10.2019
Kabul Tarihi: 15.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

1946 İLE 1950 SEÇİMLERİ ARASINDA URFA'DA SİYASİ DURUM

POLITICAL SITUATION IN URFA BETWEEN 1946 AND 1950 ELECTIONS

Nermin Zahide AYDIN*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan gelişmeler Türkiye'de çok partili demokratik yaşama geçişi zorunlu hale getirmiştir. Fakat savaş için yapılan askeri harcamalar ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu ortamda yapılan 1946 seçimleri, çok partili demokratik yaşama geçişin ilk aşamasını oluşturmuştur. 1946 seçimleri halk arasında usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle çok tartışmalara neden olmuştur. Uzun yıllar devleti tek başına yöneten Cumhuriyet Halk Partisi, 1950 yılında yapılan milletvekili seçimini kaybetmiş ve iktidar el değiştirmiştir.

Güneydoğu Bölgesinde yer alan ve köklü bir tarihe sahip olan Urfa, Cumhuriyet Döneminde çeşitli siyasi kimlikler tarafından Mecliste temsil edilmiş bir Anadolu şehridir. 1946 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin egemen olduğu Urfa'da 1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti birinci parti olmuştur. Yaptığımız bu çalışmada 1946'dan 1950 tarihine kadar olan süreçte Urfa'da partilerin mücadeleleri, seçim hazırlıkları, seçim sonuçları ve Urfa'da yaşanan siyasi olaylar incelenmiş ve bu olayların 1950 seçimlerine etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çok Partili Siyasal Yaşam, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Urfa.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi; nzahideaydin@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-7772-6764: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Zahide Nermin Aydın, "1946 İle 1950 Seçimleri Arasında Urfa'da Siyasi Durum", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.209-235. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

ABSTRACT

The developments after the Second World War made compulsory the transition to multi-party democratic life in Turkey. However, military expenditures for the war had a negative impact on the country's economy. The 1946 elections in this environment constituted the first stage of the transition to multi-party democratic life. The 1946 elections caused much controversy among the public on the grounds that irregularities were made. The Republican People's Party, which had ruled the state alone for many years, lost its parliamentary election in 1950 and power changed hands.

Urfa, which is located in the Southeast Region and has a long-established history, is an Anatolian city that was represented in the Assembly by various political identities during the Republican period. In Urfa, which was dominated by the Republican People's party in the 1946 elections, the Democratic Party became the First party after the 1950 elections. In this study, the struggles of parties in Urfa from 1946 to 1950, election preparations, election results and political events in Urfa were examined and the effect of these events on the 1950 elections was tried to be revealed.

Keywords: Multi-party System, Republican People's Party, Democrat Party, Urfa.

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülke içinde ve dışında meydana gelen gelişmeler, Türkiye'de bazı düzenlenmelerin yapılmasını zaruri hale getirmiştir. Yapılması düşünülen düzenlemelerin arasında çok partili siyasal sisteme geçiş ile ilgili olan düzenleme kuşkusuz önemli bir değere sahiptir. Yapılan düzenlemelerle iki dereceli seçim sisteminden vazgeçilmiş, tek dereceli seçim sistemine geçilmiş ve halkın kendi oyunu doğrudan kullanması sağlanarak 1946 yılında yapılan seçimlerde siyasi partilerin rekabet etmesi için gerekli ortamın oluşmasına çalışılmıştır. Çok geçmeden siyasi partiler, artık teşkilatlarına gerekli itinaı göstermelerinin gerekli olduğunu görmüş ve milletvekili adaylarını belirlerken daha özen göstermişlerdir. Diğer taraftan siyasi ve ekonomik anlamda yapılan düzenlemelere rağmen 1946 seçimlerinden sonra Türkiye'de özellikle ekonomik alanda birçok sıkıntı yaşanmıştır. Türkiye'nin birçok kentinde olduğu gibi bir taşra kenti olan Urfa'da da temel ihtiyaçlar konusunda talep edilen isteklerin iktidar tarafından karşılanamaması, ekonomik sıkıntıların sandığa yansımalarına neden olmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı İsmet İnönü'nün çok partili siyasi yaşama geçiş için gösterdiği çaba beklenmedik bir neticeyi beraberinde getirmiş ve 1950'de yapılan seçimlerle Demokrat Parti (DP) iktidara gelmiştir. 1946 yılındaki seçimlerde ezici bir üstünlükle iktidar olan CHP, 1950'de yapılan seçimlerden sonra yönetimi Demokrat Parti'ye teslim etmek zorunda kalmıştır. Esasında 1946-1950 tarihleri arasındaki süreçte yaşanan gelişmeler iktidar değişikliğinin kısmen de olsa nedeni olmuş, Türkiye genelinde yaşanan ekonomik sıkıntı ile CHP ve DP arasındaki siyasi çekişme ülke genelinde olduğu gibi Urfa'da da etkisini göstermiştir.

A-1946 İLE 1950 SEÇİMLERİ ARASINDA URFA'DA SİYASİ DURUM

1- 1946 Seçimlerinde Urfa'da Genel Durum

Tarihler 1946'yı gösterdiğinde ülke içinde yaşanan olumsuzluklar ve Türkiye'nin dünya siyasetinde yerini alma isteği ülke içinde çok partili yaşama geçişi gerekli kılmıştır. Postdam Konferansı sırasında Rusya'nın açık tehdidine¹ yani Boğazlarda üs ve kuzeyde toprak taleplerine Türkiye olumsuz cevap vermiştir. 1945 yılının ilk aylarından yaşanan bu gelişmelerden sonra Türkiye'nin ABD ve İngiltere gibi ülkelerle ittifak arayışına girmek zorunda kalması, hem CHP içinde hem de ülke genelinde iktidara karşı güçlü bir muhalefete neden olmuştur. Üstelik ittifak yapılmak istenen ülkelerin tek partili rejimlere sıcak bakmadığını bilen² ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın tek partili yönetimlerden, çok partili yönetimlere geçişi öngören sözleşmesini dikkate alan yetkililer³ 1945'de Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere katılmasını sağlayarak çok partili demokrasiye geçme yolunda önemli adımlar atmışlardır.⁴ Türkiye'nin liberal demokrasiye geçiş sürecinde CHP içindeki muhalefet de etkili olmuş⁵ ve 1945 senesinin ortalarında hükümete muhalif olan milletvekilleri parti kurma çalışmalarına başlamışlardır.⁶

Öte yandan Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında yaptığı askeri harcamalar, sosyal ve ekonomik yaşam koşullarının kötüleşmesine neden olmuştur. İşçi ve köylünün mağdur olmasının yanı sıra Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi uygulamalar kırsaldaki çiftçiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Çok geçmeden

¹Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, I-II, Alkım Yayınevi, İstanbul, Tarihsiz, s.426.

²Cemil Öztürk, "*Türkiye Cumhuriyeti*", **Türk Tarihi ve Kültürü**, (2015), s. 166.

³Cemile Burcu Kartal, "*Türk Siyasal Hayatında Beyaz İhtilal 1950 Seçimleri*", **T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, III, S.4, (2003), s.265.

⁴Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.303.

⁵C. Öztürk, "*Türkiye Cumhuriyeti*", s.166.

⁶Süleyman Yeşilyurt, **Bayar Gerçeği**, Zirve Ofset, Ankara, 1997, s.110.

savaşın bitimiyle gündeme getirilen Çiftçiye Topraklandırma Kanun teklifi⁷ CHP'yi ikiye bölmüştür.⁸ Kanun teklifi nedeni ile Mecliste şiddetli tartışmalar yaşanmış ve tartışmaların sonucunda DP'yi kuracak olan kişiler CHP'den ayrılmışlardır.⁹ Bu süreçte hükümetin, memuru hayat pahalılığına karşı koruma çabası işçi ve köylünün siyasi tercihlerinin belirlenmesinde ve¹⁰ CHP'ye karşı içten içe bir öfkenin oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Sorunlar sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. CHP Tokat Milletvekili Galip Pekel, 12 Ağustos 1946 tarihli bir raporunda CHP yönetimini hükümet dairelerinde işlerin aksatılması, memurların halka kötü davranması, rüşvet almaları ve devlet işlerinde suistimallerin yapılması nedeni ile eleştirmiştir.¹¹

Esasında ülke genelinde kalkınmaya yönelik hamlelerin yapılması beklenmektedir. 1945-1950 yılları arasında Türkiye için ekonomik anlamda büyüme gözlenirse de¹² birçok şehirde farklı problemler görülmekte ve bu problemlerin giderilmesi için birtakım taleplerde bulunmaktadır. Urfa'da da çözülmesi gereken içme suyu temini ve yol yapımı gibi birçok mesele vardır. Bu meselelerin çözümü için Urfa milletvekilleri Urfa ile ilgili taleplerini ilgili kurumlara bildirmişlerdir. Fakat aldıkları cevap çoğunlukla mali sıkıntı yüzünden olumsuz olmuştur. Örneğin Urfa'da bazı sorunların giderilmesi için milletvekilleri tarafından gönderilen yazıya karşılık olarak Bayındırlık Bakanı tarafından CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal'a cevaben bir yazı yazılmıştır. Bakan, gönderdiği yazıda özetle Urfa-Akçakale demiryolu hattının yapılmasının mümkün olmadığını, Siverek kasabasının içme suyu probleminin çözümü için girişimlere başladığını, Hilvan kasabasında bir artezyen kuyunun açılması isteğinin yerine getirilmesinin bir sondaj ekibinin emirleri altında bulunmaması nedeni ile mümkün olmayacağını bildirmiştir. Ayrıca Urfa-Bozova yolunun sadece bozuk yerlerin düzeltileceği, Urfa-Siverek ve Siverek-Diyarbakır yollarının düzeltilmesine daha çok önem verildiği, Viranşehir yolu üzerindeki arızalı kısımların da ıslah edileceği belirtilmiştir.¹³ Urfa halkı, taleplerine karşı aldıkları olumlu cevaplara her ne kadar sevinse de aldıkları olumsuz cevaplar karşısında da üzüntülerini gizleyememektedirler.

⁷Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 531-532.

⁸Soner Yalçın, **Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Altan Matbaacılık, İstanbul, 2005, s.400.

⁹Halil İnalçık, **Doğu Batı Makaleler I**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s.373.

¹⁰D. Yalçın vd, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, s.532.

¹¹Cemil Koçak, **Demokrat Parti Karşısında CHP Bir Muhalefetin Analizi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.48.

¹²Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.317.

¹³BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.1-2.

Esasında Urfalılar, siyasetçilerinden de memnun değildiler.¹⁴ Bu durum Urfa’da halkın farklı arayışlara girmesine neden olmuştur. 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderilen ve CHP Urfa İdari Heyetinin Haziran 1945 ile Aralık 1945 tarihleri arasında düzenlenen “Birinci Altı Aylık Çalışma Raporunda” ilginç bilgilere ulaşılmıştır. Raporda Urfa’da henüz bir muhalif parti kurulmamışsa da önemli sayılabilecek hareketlenmeler görüldüğü, bazı mektupların şehre gelip gittiğinin haber alındığı bildirilmekte fakat o ana kadar hiç kimsenin müteşebbis heyeti kurmak üzere gelmediği belirtilmektedir.¹⁵ Belgeden anlaşıldığına göre Urfa’da muhalefet tarafından kurulması düşünülen partinin daha kurulmadan takibine başlanmıştır. Aynı yıl içinde CHP Urfa ili teftiş ve çalışma raporları içinde yer alan diğer bir belgede ise Demokrat Parti’nin kuruluş çalışmaları ile ilgili bilgiler yer almıştır. Belgeye göre Urfa ve çevresinde Demokrat Parti heyetinin kurulacağı ile ilgili duyurular alındığından bahsedilmiştir. Bununla birlikte CHP idare heyeti üyelerinin kurulacak olan Demokrat Parti idare heyetinin kimlerden oluştuğunu öğrenmek için çalışmalar başlattığı ve Demokrat Partiye üye olmak isteyenlerin engellenmesi için bütün parti üyelerinin hassasiyetle çalıştığı belirtilmiştir. Urfa’ya bağlı ilçe merkezlerinde özellikle Birecik, Siverek ve Suruç ilçelerinde parti açılması yönünde yapılan faaliyetlere dikkat edilmesi hususu üzerinde önemle durulmuştur.¹⁶

2-1946 Yılı Belediye Seçimlerinde Urfa

1946 yılında yapılacak milletvekili genel seçimlerinden hemen önce, tek dereceli olarak belediye seçimleri yapılmıştır. 26 Nisan 1946’da toplanan CHP Meclis Grubu, normal olarak eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin öne alınmasını parti görüşü olarak benimsemiş ve hükümet 1 Eylül 1946’da yapılması gereken belediye seçimlerinin mayıs ayında yapılmasını öngören bir tasarıyı TBMM’ne sevk etmiştir. TBMM’de 29 Nisan tarihinde başlayan görüşmeler aynı gün sonuçlanmış ve tasarı kanunlaşmıştır.¹⁷ Seçimleri boykot eden Demokrat Parti,¹⁸ 8 Mayıs’ta parti olarak belediye seçimlerine katılmayacaklarını açıklarken, Milli Kalkınma Partisi ve Liberal Demokrasi Partisi belediye seçimlerine katılma kararı almıştır.¹⁹ 26 Mayıs 1946 tarihinde

¹⁴Kazım Paydaş ve Halil İbrahim Tanık, “Urfa’da Genel Seçimler (9.,10. Ve 11. Dönem)”, **Mukaddime**, X, S.1, (2019), s.56.

¹⁵BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.21.

¹⁶ BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.28.

¹⁷Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, TESAV Danışmanlık ve Yayıncılık İşletmesi, Yeniden Grup Matbaacılık, Ankara, 2008, s. 48- 49.

¹⁸ E. J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s.311.

¹⁹ E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.50.

belediye seçimleri yapılmıştır.²⁰ Katılımın çok düşük olduğu seçimleri büyük oranda CHP adayları kazanmıştır.²¹ Belediye seçimlerinde Urfa'da Milli Kalkınma Partisi'nin birkaç mensubu tarafından bazı İstanbul gazetelerine çekilen telgrafta belediye seçimini Milli Kalkınma Partisi'nin kazandığı belirtilmiştir. Fakat belediye seçiminde kazanan 27 asil üyeden 20'si CHP'ye kayıtlı üye olup, bunlardan 9'u parti tarafından aday gösterilmiş, diğerleri ise serbest aday olarak kazanmışlardır. Geriye kalan yedi asil üyeden dördü hiçbir partiye mensup olmayıp sadece üç üye Milli Kalkınma Partisi'nin üyesidir.²²

3- 1946 Yılı Milletvekili Seçimlerinde Urfa

CHP, rakip olarak gördüğü Demokrat Parti'yi engellemek için²³ 10-11 Mayıs 1946 tarihinde 2. olağanüstü kurultayını düzenlemiştir. Kurultayın açılış konuşmasını yapan genel başkan tarafından 1947 tarihinde yapılması gereken milletvekili genel seçimlerinin öne alınmasının gereğinden bahsedilmiştir. Seçimlerin yenilenmesine ilişkin önerge TBMM'nin 10 Haziran 1946 günü oturumunda gündeme alındıktan sonra kabul edilmiş, 1946 seçimleri öncesinde çıkarılan 4918 sayılı kanun ile tek dereceli seçim sistemine geçilmiş ve seçmenler ilk kez doğrudan milletvekillerini seçmek üzere oy kullanma hakkını elde etmiştir.²⁴ Cumhuriyet tarihinde yapılan ilk tek dereceli milletvekili genel seçimi olan 1946 seçimleri,²⁵ aynı zamanda Çok partili hayatın ilk seçimleri olma özelliğini taşımış olup²⁶ seçimler “açık oy, gizli sayım” sisteminde yapılmıştır.²⁷

Kurulduğu 1946 yılında Urfa'da teşkilatlanan Demokrat Parti,²⁸ 16 Haziran'da Parti Genel Merkezi'nde bir toplantı yapmış ve oy birliği ile milletvekili seçimine katılma kararı almıştır. Aynı şekilde Milli Kalkınma Partisi Merkez İdare Kurulu da seçimlere katılma kararı almıştır.²⁹

²⁰Ali Eşref Turan, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2008, s.79.

²¹Asaf Özkan, “1947 Muhtarlık Seçimleri Bağlamında Urfa'da Parti Mücadeleleri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.50, (2013), s.256.

²²**Vakit**, 3 Haziran 1946, s.1.

²³Yeşim Karadeniz, “Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, VIII, S.16, (2018), s.641.

²⁴E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.52, 65, 124.

²⁵Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, a.g.e., s.528.

²⁶Gökhan Göktürk, “Kütahya'da 1946-1960 Yılları Arasında Milletvekili Genel Seçimlerinin Analizi ve Siyasal Yapı”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.37, (2013), s.254.

²⁷İlber Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Pasifik Ofset, İstanbul, 2018, s.117.

²⁸K. Paydaş ve H. İ. Tanık, “Urfa'da Genel Seçimler (9.,10. Ve 11. Dönem)”, s.56.s.56.

²⁹E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.66-67.

1946 seçimlerinde Urfa'dan seçilecek milletvekili sayısı 6 kişi olarak belirlenmiştir. CHP Urfa'dan Razi Soyer, Suut Kemal Yetkin, Esat Tekeli, Osman Ağan, Atalay Akan ve Vasfi Gerger'i milletvekili adayları olarak göstermiştir. CHP'nin aday listeleri 18 Temmuz 1946 tarihinde açıklanmıştır. Milli Kalkınma Partisi ise 1946 milletvekili seçimlerinde Urfa'dan Mustafa Kazım Yazgan, Abdülkadir Belkıs, Dr. Ziya Cemal Başbuğ, Mustafa Bozcan ve Recep Dünder'i milletvekili adayları olarak göstermiştir.³⁰

CHP 63 seçim çevresinin tümünde, DP ise 47 seçim çevresinde seçime katılmıştır.³¹ Seçime katılım oranı % 75 olarak gerçekleşmiştir. Seçmenler açıkta bir masa üzerinde duran oy kâğıtlarından birini alıp zarfa koyarak sandığa attıkları için hangi partiye oy verdikleri anlaşılmıştır.³² 1946 yılında yapılan seçimlere katılan partiler, örgütlü bir muhalefet yapmışlar,³³ 1946 genel seçimlerinden sonra Demokrat Parti muhalefet tavrını sürdürmüş ve seçimlerde açık oy gizli sayım ilkesinden dolayı hile yapıldığını iddia etmiştir.³⁴ Seçime katılan 6 partiden CHP ve DP milletvekili çıkararak TBMM'ye girmiştir.³⁵ 1948 tarihinde ilginç sayılabilecek bir gelişme daha yaşanmış, Demokrat Parti'den küçük bir grup partiden ayrılarak Millet Partisini kurmuşlardır.³⁶

1946 milletvekilleri seçimlerinde Urfa'da CHP adaylarından başka bağımsız olarak adaylığını koyan olmamıştır. DP tarafından bir aday listesi çıkarılmış ise de seçim günü seçime katılmayacakları bildirilmiştir. Dolayısıyla 1946 milletvekili seçiminde CHP adaylarından başka hiç kimseye oy verilmemiştir.³⁷

21 Temmuz 1946 seçimlerinde liste usulü çoğunluk sistemi uygulanmıştır. 4918 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanununa göre her 40000 kişi için bir milletvekili seçilmiştir. Bu seçimlerde CHP 397 milletvekili çıkararak Mecliste % 85,4 oranında temsil hakkı kazanırken, DP 61 milletvekili çıkarmış ve % 13,1 oranında temsil hakkı kazanmıştır. 1946 milletvekili seçimlerinde CHP Urfa'da Osman Ağan, Atalay Akan, Vasfi Gerger, Razi Soyer, Esat Tekeli ve Suut Kemal Yetkin olmak üzere altı milletvekili çıkarmıştır.³⁸

³⁰E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.251,235,81,249.

³¹E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.71.

³²Mustafa Çufalı, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s.79.

³³G. Göktürk, "*Kütahya'da 1946-1960 Yılları Arasında Milletvekili Genel Seçimlerinin Analizi ve Siyasal Yapı*", s.255.

³⁴Y. Karadeniz, "*Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri*", s.641.

³⁵E. Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.71.

³⁶Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.208.

³⁷BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.14.

³⁸Erol Tuncer, **1950 Seçimleri**, TESAV Danışmanlık ve Yayıncılık İşletmesi, Hazar Reklam Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd Şti, Ankara, 2010, s.97, 99, 200.

4- 1946 İle 1950 Seçimleri Arasında Urfa'da Siyasi Durum

1946 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinden sonra Urfa'nın bazı ilçelerinde hareketlenmeler yaşanmıştır. Urfa milletvekilleri Atalay Akan ve Osman Ağan, CHP Genel Sekreterliği'ne 25.04.1947 tarihinde gönderdikleri yazıda Urfa Milletvekili Razi Soyer, Esat Tekeli, Vasfi Gerger'le birlikte Birecik'e giderek halkla ve ilçe kurulunu kuvvetlendirmek üzere birçok kimseyle temasta bulduklarından bahsetmişlerdir. Yazıdan anlaşıldığına göre Birecik'te İlçe Parti Kurulu Mustafa Kanlı, Necip Deniz, Suphi Sözman, Ali Rıza Karababa ve Sami Akan'ın katılımıyla kurulmuştur. Sami Akan Belediye Başkanı iken yeni belediye seçimi yapılmış, yeniden seçilecek belediye başkan ve meclis üyeleri seçiminde parti idare kurulunda anlaşmazlık olduğu için Necip Deniz ve Suphi Sözman ayrı liste hazırlayıp seçime katılmış ve hazırladıkları liste ile belediye seçimini kazanmışlardır. Belediye başkanlığına mahkeme başkâtipliğinden emekli Dava Vekili Fehmi Şahin getirilmiştir. Suphi Sözman ve Necip Deniz her ne kadar parti üyeliğini korumuşlarsa da başkanlığa getirilmediklerinden partiye karşı muhalefete başlamışlar ve Demokrat Partinin şubesini açmak için uğraşmışlardır. Kısa bir süre sonra muhalefetlerini açıklayarak Suphi Sözman'ın başkanlığında Necip Deniz, Hasan Çopur, Nazım Kankılınç, Ziya Yaşar ve diğer kişilerle Demokrat Parti İlçe İdare Kurulunu kurmuşlardır. Yaşanan gelişmeler üzerine Urfa İli Genel Meclis seçimini idare etmek üzere görevlendirilen Milletvekili Vasfi Gerger ve Osman Ağan Birecik'te iki partiyi birleştirerek Demokrat Partiyi kapatmak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Fakat karşı tarafın Birecik ilçesinden gösterilecek genel meclis üyelerinin tamamının kendilerine verilmesi, belediye başkanının uzaklaştırılarak Necip Deniz'in başkanlığa getirilmesi ve Halk Partisi başkanı ile bazı üyelerin parti idare kurulundan çıkarılması gibi bazı şartları olmuştur. Yapılan incelemede bu şartların tamamının kabulünün partide prestij kaybına neden olacağı düşünülerek şartlar kabul edilmemiştir. Bununla birlikte anlaşmanın sağlanması için karşı tarafın teklif ettiği üç genel meclis üyeliğinden ikisinin kendilerine verileceği ve seçimden sonra da Necip Deniz'in belediye başkanlığına ve Suphi Sözman'ın belediye üyeliğine getirilmesine çalışılacağına söz verilmiştir. Fakat bu kez de karşı taraf öneriyi kabul etmemiştir. Genel meclis üyeliğini tamamen parti adayları kazanmıştır. Anlaşmazlığı ortadan kaldırarak partiyi daha fazla kuvvetlendirmek ve Demokrat Partiyi kapatmak amacı ile Urfa Valisi Kamuran Çuhruh devreye girmiş ve Necip Deniz belediye başkanlığına getirilmiştir. Bunun üzerine Necip Deniz ve Nazım Kankılınç, Demokrat Parti'den çekilerek Halk Partisine kayıt olmuşlardır. Suphi Sözman

de yine valinin teşebbüsü ile Demokrat Parti başkanlığından çekilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Suphi Sözmen'in kayınpederi Rifat Ayalp Demokrat Parti başkanlığına getirilmiştir. Fakat bu kişiler köylerde Demokrat Parti propagandasını yaptırmaya devam etmişlerdir. Şehirde mevcut olan ikilik bazı köylerde de en üst seviyeye ulaşmıştır. 11 Nisan Urfa'nın kurtuluşuna katılmak üzere Urfa'ya gelen milletvekilleri ile Birinci Genel Müfettiş Avni Doğan, Parti Bölge Müfettişi Hifzurrahman Öymen ve Vali Kamuran Çuhruh Birecik'in durumunu incelemişlerdir. Neticede Osman Ağan'ın Birecik'te iki parti ile ve halkla temas edip barışı sağlayarak ikiliği ortadan kaldırması uygun görülmüş ve beş milletvekili birlikte Birecik'e gitmişlerdir. Barıştırma işinin temini Osman Ağan ve Atalay Akan'a bırakılarak diğer kişiler Birecik'ten ayrılmışlardır. Yapılan temaslar sonucunda Birecik'in durumunun kötü olduğu, ikiliğin günden güne arttığı, Halk Partisi mensupları ile Demokrat Parti mensuplarının hamamları, kahveleri, berberleri, hanları, alışveriş yaptıkları dükkânları bile ayırdıkları tespit edilmiştir. Particilik kadınlara ve öğrencilere kadar bir aile kavgası şeklinde sirayet etmiş hemen hemen tarafsız kimse bulma imkânı kalmamıştır. Halkın büyük bölümünün iki tarafın barıştırılmasının temin edilmesini çok arzu ettikleri yapılan temaslardan anlaşılmıştır. İlk önce Halk Parti idare kurulu üyeleri ile konuşulmuş, mevcut durumun ülkeyi kötüye götürdüğü cevabı alınmış ve birliğin temin edilerek halkın huzursuzluktan kurtarılması için her şeye hazır oldukları belirtilmiştir. Demokrat Parti ve yardımcıları ile de temas edilmiş onlar da aynı suretle durumun vehametini kabul etmişlerdir. Birliğin temini için çeşitli yollar aranmış, Kaymakam Melih Yuluğ'a birçok kez görüşü sorulmuştur. Kaymakam, Argıl Köyü Muhtarlık seçimi dolayısı ile Halk Partisi İdare Kurulu ile aralarında anlaşmazlık olduğunu ve hakkında yapılan bazı şikâyetlerin Parti İdare Kurulu tarafından yapıldığını iddia etmiştir. İncelemeler sonunda yapılan şikâyetlerin İdare Kurulu tarafından yapılmamış olup tamamen şahsi olduğu anlaşılmış ve kaymakama da bu durum izah edilmiştir. Yaşanan olumsuzlukların ortadan kaldırılarak hiçbir hadiseye meydan verilmemesi için tarafsız hareket edilmesinin gerekli olduğu kaymakama söylenmiştir. Mevcut idare kurulundan üç üyenin çekilip karşı tarafın arzu ettiği üç kişinin yeniden kurulacak idare kuruluna alınmasının kötü durumun ortadan kaldırıp kaldırmayacağı hususundaki fikri sorulduğunda kaymakam da bu kararın uygun ve yerinde olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine ilk iş olarak Halk Partisi İdare Kurulu üyelerinden eski belediye başkanı Sami Akan ile kayımbiraderi yeni belediye başkanı Necip Deniz'in barıştırılması, ikinci iş olarak da karşı taraftan üç üyenin parti idare kuruluna alınması kararlaştırılmıştır. Buna karşılık olarak uyum içinde birlikte

çalışılmasının yanı sıra Demokrat Partinin dağılması için gayret gösterilmesi istenmiştir. Belediye Başkanı Necip Deniz, Gaziantep Cumhuriyet Halk Partisi İl İdare Kurulu Başkanı Enver Koçak, aynı partiden Tefik Kahraman, Nizip Halk Partisi'nden Şerif Sayın ve çiftliğinde oturan babası Abdulkadir Deniz'in de bu barıştırma işinde hazır bulunmalarını istemiştir. Adı zikredilen kişilerle birlikte Birecik'e gidilmiş, Necip Deniz ile Sami Akan barıştırılmıştır. Fakat Suphi Sözman ve amcası Mustafa Sözman bütün idare heyetinin tasfiye edilmesini, Mustafa Sözman'ın parti başkanı olmasını ve istedikleri kişilerden idare kurulunun kurulmasını şart koşarak barışma ve birleşme teklifini reddetmiştir. Kaymakam, sunulan teklifin çok yerinde olduğunu söylemiş ve parti idare kurulunun tasfiye edilmesinin ters tepkiye neden olacağını, başkanlığa Mustafa Kanlı'dan daha münasip bir kimsenin olmadığını, bu iş için elinden gelen yardımı yapacağını ve karşı tarafı bu hususta ikna edeceğini söylemiştir. Fakat buna rağmen idare kurulu üyelerine karşı beslediği şahsi kırgınlık yüzünden karşı tarafı gizliden gizliye desteklediği ve bu barışmanın olmaması için çalıştığı kanaatine varılmıştır. Kaymakam Melih Yuluğ'un karşı tarafla yaptığı birçok toplantıda takip ettiği amacın şahsi kırgınlık beslediği mevcut idare kurulunun tamamen değiştirilmesine yönelik olduğu fikri benimsenmiştir. Mevcut idare kurulunu tamamen değiştirerek karşı tarafın arzu ettiği kimselerden müteşekkil bir heyet kurulması da düşünülmüştür. Yapılan incelemelerde mevcut idare kurulunda bulunanların uyum içinde çalıştıkları gözlenmiştir. O güne kadar partiye sadakatle çalışan idare kurulunun tamamının sebepsiz olarak tasfiye edilmesinin bütün parti mensuplarını rencide edeceği ve yeni gelen kurulun da bu ikiliği ortadan kaldıramayarak daha zayıf bir duruma düşmesine sebep olacağı görüşü benimsenmiştir. Bu sebeple iki taraftan bir idare kurulu kurulması kararlaştırılmış fakat karşı tarafın partinin tamamen kendilerine teslim edileceği ümidinde olduklarından bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.³⁹

Urfa'da yaşanan siyasi karışıklık ve ekonomik olarak durumunun kötüleşmesi aslında ülke genelinde halkın CHP'ye karşı bir tavır koyma eğiliminin de habercisi olmuştur. 9 Şubat 1947 tarihinde Halep'ten gönderilen bir mektupta Antep, Hatay ve Urfa'da halkın CHP'nin karşısında bulunduğu dair izlenimlerin bulunduğu bahsedilmiştir.⁴⁰ DP idarecileri, ülkenin ekonomik ve toplumsal olarak yaşadığı sıkıntıların giderilmesini için demokrasi esasına göre rejimin yeniden düzenlenmesinin

³⁹BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.18-22.

⁴⁰C. Koçak, **Demokrat Parti Karşısında CHP Bir Muhalefetin Analizi**, s.53.

gerekli olduğunu açıklamışlardır.⁴¹ CHP'li yöneticiler ise durumu farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Örneğin CHP müfettişlerinden Turhan Cemal Beriker, Urfa'da ilçe CHP kurulunun dayanışma içinde olduğunu, Birecik'teki anlaşmazlığın bazı nedenlerden kaynaklandığını bildirmiştir. Beriker'e göre anlaşmazlık, çok partili rejime yeni girildiği sırada muhalefete geçmenin bir kısım partililer ve idareciler tarafından adeta kanun dışı bir hareket sayılarak telaşa düşülmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca idare amirlerinin tarafsız kalarak anlaşmazlıkları ortadan kaldıracakları yerde bu işlere müdahale ederek karşı partiyi ortadan kaldırmak ve hükümet partisini ayakta tutma gayreti içinde bulunmaları ve bunun neden olduğu etkiler anlaşmazlığa neden olmuştur. Birecik'te meydana gelen bazı hadiseler bu sebepten meydana gelmiştir. Beriker eski Kaymakam Melih Yuluğ'un davranışlarının ilçede çok olumsuz neticelere neden olduğunu da sözlerine eklemiştir. Çünkü muhtar seçiminde yaralama hadisesi olmuş, iki parti mensupları birbirine düşman kesilerek kahvelerini, hamamlarını ayırmışlardır. Durumu düzeltmek için olay yerine giden milletvekilleri kavgalı olan kişileri anlaştırmaya çalışmışlardır. Beriker'e göre şartlar göz önüne alındığında suni anlaştırma yolları takip edilerek muhalefeti ortadan kaldırmaya çalışmanın hiçbir zaman olumlu neticesi olmayacaktır. Çok partili rejim gereği, birbirine karşı olan zümre veya partiler seçim zamanlarında birbiriyle karşılaşacaklar ve gösterecekleri gayrete göre halkın çoğunluğunu bir taraf kazanacaktır. Burada önemli olan nokta idare amirlerinin gereksiz müdahalelerde bulunmaktan vazgeçmeleridir. Beriker bu şekilde hareket edildiği takdirde halkı idare etmenin daha kolay olacağını belirtmektedir. İnceleme sonuçlarını değerlendiren Beriker, eski kaymakamın yerine ağır başlı yeni kaymakamın gelmesi ile sükûnete doğru bir adım atılmış bulunulduğundan da bahsetmiştir. İlaveten iki parti arasında yumuşama belirtileri gördüğünü, idare amirlerinin Meclisin çıkarmakta olduğu seçim kanununa göre hareket etmesi gerektiğini, halkın kendi işinin kendisine bırakılmasının gerekli olduğunu, böylece siyasi olgunluğun artacağını ifade etmiştir.⁴²

Turhan Cemal Beriker'in raporunda belirttiği gibi iki parti arasındaki gergin hava nispeten gerilemiştir. Urfa Valisi Kamuran Çuhruk tarafından 4.5.1948 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderilen yazıda 11 Nisan 1948 günü Urfa'nın kurtuluş bayramının kutlandığı, bu münasebetle belediye tarafından davet edilen CHP ve DP milletvekillerinin törene iştirak ettikleri ifade edilmiştir. 10 Nisan 1948 günü Akçakale yoluyla gelen DP

⁴¹Kemal H. Karpat, **Kemal, Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, Sistem Matbaacılık, İstanbul, 2014, s.326.

⁴²BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.16-17.

milletvekilleri kaza içerisinde toplanan 500 kişiye yakın parti mensuplarının omuzlarında taşınmıştır. Aynı gün saat 14'te Urfa'ya gelen Fuat Köprülü ile Refik Koraltan şehir dışında dört, beş bin kişi tarafından karşılanmış ve bu tezahürata devam edilmiştir. Yukarıda adı geçen milletvekilleri aynı gün toplanan halka resmi geçit için hazırlanan tribünde bir söylev vermek istemişse de mevzuat aykırılığı olduğu için buna müsaade edilmemiştir. Fakat daha önce izin alındığı için saat 16'da Uray Sineması'nda her iki milletvekili ülkedeki demokrasi hareketleri hakkında bir konuşma yapmışlar ve mevzuata aykırı bir harekette bulunmamışlardır. 11 Nisan 1948 Pazar günü saat 9'da Urfa'nın kurtuluşu hakkında temsili mahiyette bir tatbikat yapılmış, CHP milletvekillerinden Suut Kemal Yetkin Urfa'nın kurtuluşu hakkında bir konuşma yapmıştır. Aynı gün öğle üzeri belediye tarafından misafirler için bir ziyafet verilmiştir. 12 Nisan 1948 Pazartesi günü DP tarafından Halk ve Demokrat Parti milletvekilleriyle parti temsilcileri ve daire müdürleri için Halkevi salonunda bir öğle yemeği verilmiştir.⁴³

Bu arada açık bulunan milletvekilliklerine aday olmak isteyenler isteklerini parti genel merkezlerine bildirmeye başlamışlardır. Urfa Birecik'te bulunan Sadettin Çulcu da bu sebeple parti merkezine bir yazı göndermiştir. CHP Genel Sekreterliği tarafından verilen cevapta CHP adaylık yönetmeliği hükümleri gereğince yakın bir süre sonra yapılacak olan ara seçimlerde adayların tespitinin tamamen parti teşkilatına bırakıldığı için merkezden aday gösterilmeyeceğini bildirilmiştir. Bu sebeple açık bulunan illerden birinin parti başkanlığına 25.9.1948 akşamına kadar gerekli evraklarla birlikte müracaat etmesi istenmiştir.⁴⁴ 1948 ara seçimlerinde Urfa'da CHP adaylarından başka bağımsız olarak adaylığını koyan olmamıştır. Dolayısıyla CHP adaylarından başka hiç kimseye oy verilmemiştir.⁴⁵

İçişleri Bakanı tarafından 21.05.1949 tarihinde gönderilen bir yazıda Urfa Milletvekili Razi Soyer'in 19.05.1949 Perşembe günü akşamı Numune Hastanesinde eceli ile vefat ettiği bildirilmiştir.⁴⁶ Vefat haberinin hemen ardından müsteşar tarafından 25.5.1949 tarihinde İller İdaresi Genel Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda öldüğü bildirilen Urfa Milletvekili Razi Soyer'in yerine Milletvekilleri Seçim Kanununa göre bir başkasının seçilmesinin Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan alınan 24.5.1949 tarih ve 5205/3041 sayılı tezkerede bildirilmiş olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷

⁴³BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.5-6.

⁴⁴BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.18.

⁴⁵BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.14.

⁴⁶BCA, 30.10.0.0/77.509.6, s.4.

⁴⁷BCA, 30.10.0.0/77.509.6, s.1.

CHP Genel Sekreteri Konya Milletvekili Fikret Sılay, Urfa'daki açık milletvekilliği için yapılacak seçime Siverek CHP İlçe Başkanı Hasan Oral'ın parti adayı olarak tespit edildiğini, seçim kanununun 35. maddesi gereğince Urfa Seçim Kurulu Başkanlığına bildirmiştir. Ayrıca kurul başkanlığına müracaat edilerek gerekli işlemlerin yaptırılmasını, adayın adının il içindeki bütün seçim komisyonlarına yazdırılmasını ve sandık başlarında görevli parti temsilcilerinin bulundurulmasını istemiştir.⁴⁸ Bu arada ara seçimler nedeni ile Milletvekili Vasfi Gerger'den Urfa'ya giderek çalışmalar yapması istenmiştir. Fakat Vasfi Gerger 45 gündür paratifodan dolayı İstanbul'da İtalyan hastanesinde tedavi altında olup Urfa'ya gidemeyeceğini bildirmiştir.⁴⁹

16 Ekim 1949 tarihinde Urfa'da yapılan milletvekili ara seçimlerinde CHP adayı⁵⁰ Hasan Oral milletvekili seçilmiştir.⁵¹ CHP Başkanı Halil Yetkin, Urfa'dan CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği telgrafta ara seçime iştirak oranını açıklanmıştır. Buna göre seçime katılma oranı Urfa merkez ilçesi % 45, Birecik % 66, Siverek % 93, Suruç % 50, Viranşehir % 93, Hilvan % 80, Bozova % 75, Akçakale % 70 olup il itibarıyla seçime katılma oranı % 66 şeklinde gerçekleşmiştir.⁵²

1950 yılında yapılacak milletvekilliği genel seçimleri yaklaşırken Demokrat Parti'de de hareketlenmeler başlamıştır. Urfa'nın kurtuluşunun 29. yıl dönümü münasebeti ile yapılacak tören için komşu illerden gelen heyetlerin yanı sıra Urfa milletvekilleri ve Demokrat Parti milletvekillerinden Refik Koraltan ile Fuat Köprülü 9 Nisan 1949 tarihinde Urfa'ya gelmişlerdir. Her iki parti de bu bayram için büyük hazırlıklar yapmış ve karşılama töreni düzen içinde gerçekleşmiştir. Demokrat Parti milletvekilleri şehre geldikleri gün belediye binasının karşısında bir konuşma yapmışlardır. Yapılan konuşmada partililerin kahramanlıklarından bahsetmişler ve davet edildiklerinden dolayı teşekkür ederek dağılmışlardır. 10 Nisan Pazar günü önceden alınan izin üzerine Belediye Sinemasında Demokrat Parti İl Kongresi yapılmış ve bu kongrede il, ilçe başkanlarından başka Fuat Köprülü ile Refik Koraltan konuşmuşlardır. Bu konuşmalarda Saraçoğlu, Recep Peker ve Hasan Saka kabinelerinin seçim konusu üzerindeki baskı ve yolsuzluklarına rağmen Demokrat Parti'nin gelişimine mani olunamadığından bahsedilmiştir. Milletvekilleri, Şemsettin Günaltay kabinesinin seçim ve basın kanunları üzerindeki değişiklik vaatlerini beklemekte olduklarını söyleyerek

⁴⁸BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.6.

⁴⁹BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.9.

⁵⁰E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.10.

⁵¹E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.207.

⁵²BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.47.

konuşmalarına son vermişler ve il kongresi de sona ermiştir. 11 Nisan Pazartesi günü kurtuluşun temsili mahiyette bir tatbikatı yapılmış ve bunu muhalif teşekküllerin resmigeçidi takip etmiştir. Demokrat Parti milletvekilleri Salı günü Siverek'e gitmek üzere Urfa'dan ayrılmış ve orada da izin aldıktan sonra bir miting yapmışlar ve Diyarbakır'a doğru hareket etmişlerdir.⁵³

Urfa Valisi Ali Rıza Önal İçişleri Bakanlığı'na Haziran 1949 tarihinde bir yazı göndererek Fuat Köprülü ile Refik Koraltan'ın 11 Nisan münasebeti ile Siverek ilçesinde yapmış oldukları konuşmadan bahsetmiştir. Vali gönderdiği yazıda milletvekillerinin 1946 milletvekili seçimi hakkındaki yolsuzluklardan, Halk Partisinin baskısından, tek partinin 20 sene boyunca denetimsiz kaldığından, İstanbul, Ankara ve İzmir hariç olmak üzere her sahada çalışılmamış olduğundan, yurdun kuzey, güney ve batı illerinin ihmal edildiğinden bahsettiğini bildirmiştir. Ayrıca Demokrat Parti milletvekillerinin Siverek'te buldukları esnada Siverek Müftüsü Asım Ataman'ın evine giderek ziyarette buldukları ve Siverek'ten 14 Nisan'da ayrıldıkları da ifade edilmiştir. Buna göre 15 Nisan günü Siverek Müftüsü Asım Ataman öğle namazından önce Ulu Camide vaaz esnasında cemaate yönelik bir konuşma yapmıştır. Müftünün yaptığı iddia edilen vaazda bazı kimselerin gardırop dolusu kat kat elbiseleri bulunduğu, gayrimeşru yollarla menfaat temin edip apartman ve emlak sahibi oldukları, memleketin iktisadi buhran içinde kıvrandığı bir zamanda yüz bin liralık dolma kalemin Avrupa'dan getirmenin gereksiz olduğundan bahsedilmiştir. Yine iddiaya göre müftü bazı kişilerin lüzumsuz yere müsriflikte bulduklarını, başkalarını hiç düşünmediklerini, müsrifliğin dinimizde çok fena bir şey olduğunu, tayyarelerin çoğalmasının işin hava kuvvetlerine her yönden yardımda bulunulmasını istemiştir. İlaveten Allah'tan başka kimseden korkulmamasını, arada sırada camiye gelip ibadet ettikten sonra devlet dairesindeki sandalyeye kurulmakla ve kendi menfaatlerini düşünerek halkın dertlerini dikkate almamakla idarenin temin edilemeyeceğini, böyle kimselerin emirlerine itaatın doğru olmadığını ifade etmiştir. Vali gönderdiği yazıda müftünün bu sözleri söylediği şeklinde halk arasında bir dedikodunun yayıldığını fakat bunun tespitinin mümkün olmadığını ifade edilmiştir. Bunun sebebinin bu çevredeki halkın mutaassıp olmasından ve müftü aleyhine resmen ifade vermemelerinden kaynaklandığı ifade etmiştir. Bu olayın duyulması üzerine adı geçen ilçe kaymakamlığına ve müftüye gerekli direktifler verilmiş, bir daha vazifesi dışında ve siyasi mevzular üzerine konuşmaması temin edilmiştir. Müftünün bu şekilde

⁵³BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.3.

konuştuğunun Diyanet İşleri Başkanlığına da duyulması üzerine aynı şekilde adı geçen makama da bilgi verilmiştir.⁵⁴

5-14 Mayıs 1950 Seçimleri

1949 yılı Eylül ayından itibaren yeni seçim kanunu ile ilgili çalışmalara başlanmıştır. Hükümet tarafından seçim kanunun taslağını hazırlamak üzere oluşturulan bilim kurulu, çalışmalarını bitirerek hazırladığı taslağı 2 Aralık 1949'da hükümete sunmuş ve hükümet tarafından taslak kanun haline getirilmiştir.⁵⁵ 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanununa göre⁵⁶ seçimlerin tek dereceli, genel, eşit, gizli oy ve açık tasnif ilkeleriyle yapılması kararlaştırılmıştır. Seçim sistemi olarak çoğunluk sistemi benimsenmiş, aynı zamanda seçimlere adli teminat da getirilmiştir. Çok geçmeden seçimlerin 14 Mayıs'ta yapılacağı ilan edilmiştir.⁵⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Alsancak'ta Demir Konak'ta seçim öncesi gazetecilerle yaptığı sohbette seçimin sonucu ne olursa olsun kadere boyun eğmenin gerekli olduğunu söylemiştir.⁵⁸ Seçim çalışmaları kapsamında Boyabat'ta bir konuşma yapan Celal Bayar ise demokrasinin köyden başlayarak Büyük Millet Meclisi'ne kadar gitmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁹ CHP'nin Ayasofya Meydanı'nda düzenlediği toplantıda konuşan Burhan Felek, CHP tarafından milletvekilliği adaylığına konmayan bazı partililerin istifa ederek rakip partiye geçmelerini eleştirmiştir. Demokrat Parti ise İstanbul'un Beyoğlu ilçesinde bir toplantı yapmıştır. Milletvekili adayları Ahmet Hamdi Başar, CHP'yi eleştiren bir konuşma yapmıştır.⁶⁰

Seçime hazırlık faaliyetleri CHP tarafından Urfa'da hummalı bir şekilde başlatılmıştır. Çalışmalar yapmak üzere üç milletvekili Suud Kemal Yetkin, Vasfi Gerger ve Esat Tekeli trenle Akçakale'den Urfa'ya gelmişlerdir. Esat Tekeli Urfalı olmadığı halde daha önceki seçimleri de kazanmıştır. Bu durum Urfalıların hemşerilikten daha çok iş başarısına ve kabiliyete önem verdiklerinin göstergesi olarak kabul görmüştür. CHP tarafından seçimlere yönelik çalışmalar devam ederken bazı hatalar da yapılmıştır. Örneğin Urfa'nın düşman işgalinden kurtuluş yıl dönümünde her yıl yapılan merasim ve geçit resimlerine 11 Nisan 1950 tarihinde yapılan kutlamalarda gerek görülmemiştir.

⁵⁴BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.1.

⁵⁵E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.64.

⁵⁶C. B. Kartal, "*Türk Siyasal Hayatında Beyaz İhtilal 1950 Seçimleri*", s.270.

⁵⁷M. Çufalı, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)**, s.150.

⁵⁸**Akşam**, 4 Mayıs 1950, s.1.

⁵⁹**Akşam**, 2 Mayıs 1950, s.1.

⁶⁰**Akşam**, 2 Mayıs 1950, s.2.

Hatalar zinciri bununla da kalmamıştır. Milli Mücadele döneminde Urfa'nın düşman işgalinden kurtarılmasında öncülük eden 12 kişi için her kurtuluş bayramı sonrası yemek düzenlenir ve bu 12 kişi yemeğe davet edilirken seçimin yapılacağı 1950 senesinde söz konusu olan 12 kişi yemeye davet edilmemiştir. Milliyet gazetesinde yer alan haberlere göre seçim öncesinde Urfa merkezinde Demokrat Parti ağırlığını hissettirmektedir. Seçim günü yaklaştıkça bazı söylentiler de artmıştır. Söylentilere göre nahiye müdürleri CHP merkezini sık sık ziyaret etmekte hatta milletvekili Osman Ağan'ın evine bile gitmektedirler. CHP'ye mensup kişiler tarafından yapılan açıklamalarda nahiye müdürlerinin arkadaşlarından bazılarının Halk Partili olduğu için, şehre gittiklerinde arkadaşlarını ziyaret maksadı ile CHP merkezlerine uğradıkları ifade edilmiştir. Fakat seçim yaklaştıkça şikâyetlerin dozu da artmıştır. Demokrat Partililer, belediyenin Halk Partisi lehindeki çalışmalarından şikâyet etmişlerdir. DP kurulmadan önce 1946 seçimlerinde Urfa halkı tepkilerini henüz Urfa'da bir şubesi olan Milli Kalkınma Partisi'ne kısmen üye olarak göstermiştir. Üye oldukları partide gelişigüzel bir liste düzenlenmiş, bu listede yer alan vatandaşlar iş başına getirilmiştir. Fakat çok geçmeden o zaman ki belediye başkanı istifa ederek CHP'ye geçmiş, sonra istifa etmiş ve birkaç denemeden sonra reisliğe muhalif olarak kendini tanıtan Celal Güllü getirilmiştir. Fakat zamanla Celal Güllü ve abisi Şükrü Güllü de ara seçimler nedeni ile CHP'ye geçmişlerdir. Şükrü Güllü aynı zamanda CHP'nin mahalli teşkilatı tarafından milletvekili aday olarak gösterilmiştir. DP'liler ise hal böyle olunca belediye reisinin abisinin durumu da göz önüne alındığında taraflı davrandığını iddia etmişlerdir. Demokrat Partililer bu durumu zabt altına almışlardır. Zabıtlara göre belediye reisi, Halk Partisi hesabına ocaklar açtırmak için yarı harap binaların tanzim ve tamirini yaptırmış, diğer taraftan muhalif tanınmış esnaf üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Mesela Yenikapı semtinde evkafa ait Reşit'in dükkânı ile Harran Kapısı'nda Muhtar Şefik'in evi, belediyenin el arabalarıyla çalışan belediye işçileri tarafından tamir edilerek temizletilmiştir. Buna karşılık DP'nin ateşli propagandaları ile tanınmış Bakkal Halil adı ile bilinen üyesi ise belediye reisi tarafından Halk Parti mensuplarına karşı olumsuz söylemlerde bulunduğu iddiasıyla sürgün edilme tehdidine maruz bırakılmıştır.⁶¹

Urfa'daki Demokrat Partililer, seçim günü yaklaştıkça CHP ile idareciler arasındaki temasların arttığından şikâyet ederek, bazı yerlerde idarecilerin CHP lehine

⁶¹Milliyet, 4 Mayıs 1950, s.6.

bizzat propagandaya giriştikleri yönünde iddialar ortaya atmışlardır. Nahiye müdürleri bu iddialara cevaben:

Ne yapacağımızı biz de şaşırдық. Nahiyemizdeki köylerde bir ihtilaf olur. İhtilaf veya hadise mahalline koşarız. Mesuller ya Demokrat ya da Halk Partilidirler. Demokratsa hemen Demokrat Partinin feryadı yükselir: Adamlarımıza tazyik yapıyor derler. Halk Partili ise bu defa Halk Partisi'nden Aman ne yapıyorsunuz? Adamlarımızı elimizden kaçıracağız derler. Herkes himaye ve emniyet altında. Himayesiz ve desteksiz bir zümre varsa o da biziz. Şimdi aman şikâyet olmasın diye elimizden geldiği, aklımızın yettiği kadar işleri idare etmeye bakıyoruz

demişlerdir. Diğer taraftan belediye tarafından da farklı uygulamalar olduğu iddia edilmiştir. İddialara göre halka hoş görünmek için belediye memurları ceza kesmez olmuş, kesilen cezalar da bazı göze batan muhaliflere yönelik olmuştur. İdare mekanizmasıyla ilgili şikâyetlerin artması üzerine bir gazete muhabiri Urfa valisine ile görüşme yapmıştır. Görüşmede;

“Urfalılar vali olarak icraatınızdan memnun görünüyorlar. Ancak iddia edildiğine göre geçen seçimlerde nüfuzunuzu Halk Partisi lehine kullanmışsınız. Bu yüzden önümüzdeki seçimler için nasıl bir tavır takınacağınızı kestiremiyorlar. Mesela bir müddet evvel sizin Halk Partisi milletvekillerinden Osman Ağan ile birlikte Akçakale'ye gittiğinizi orada Osman Ağan'ın Halk Partililere huzurunuzda bazı talimatlar verdiği iddia ediliyor. Gene iddia edildiğine göre Çaybaşı denen semtte bir Halk Partisi ocağının açılış törenine Osman Ağan ve belediye reisi birlikte teşrif etmişsiniz. Oradaki Halkçılar sizin geldiğinizi görünce havaya 50 kadar kurşun sıkmışlar. Bazı vatandaşlar bu durumu polise şikâyet edince mantar tabancaları idi onlar, çekin bakalım diyerek kovulmuşlar. Sonra bazı nahiye müdürleri şimdi Halk Partisi jipleri ile müdürlüklerinden vilayet merkezine, merkezden müdürlüklerine götürülüp getiriliyorlarmış. Aynı nahiye müdürlerinin parti merkezlerini sık sık ziyaret ettikleri de görülmeye başlanmış. Hatta bunlardan bazıları ile bizzat Osman Ağan'ın evinde toplantılar tertip edilmiş. Bütün bu dedikodulara ne dersiniz?”

şeklinde bir soru yöneltmiştir. Urfa Valisi Halis Bilaloğlu cevaben “Madde madde ileri sürdüğünüz bu iddiaların hepsi yalan. Osman Ağan benim şahsi dostumdur. Onunla bazen buluşur, görüşürüz. Halkın endişesinin asıl sebebi geçen seçimlerden beri bizi birer sabıkalı gözüyle görmelerinden ileri geliyor. İdare makamı olarak tamamen tarafsız kalacağız.” demiştir. Valinin yanından ayrılan muhabir vali ile arasında geçen konuşmayı

anlatmak için Demokrat Parti merkezine gelmiştir. Fakat anlattıklarına orada bulunan vatandaşlar sevinmemişler aksine muhabire bir mektup uzatmışlardır. Viranşehir Demokrat Parti İlçe Başkanlığından gelen mektupta kaza kaymakamı ve askeri şube reisinin de dâhil bulunduğu bir Halk Partisi grubunun Hadi ve Sinan Ağan'ın köylerine giderek Demokrat Parti aleyhine propaganda yaptıkları belirtilmiştir.⁶²

6- 1950 Milletvekili Seçim Sonuçları

1950 yılındaki milletvekili seçimlerine, kayıtlı olan 8.905.743 seçmenden 7.953.085'i sandık başına gelerek oyunu kullanmış, dolayısıyla seçime katılma oranı % 89,3 olarak tespit edilmiştir. Urfa'da ise 1950 milletvekili seçimlerinde kayıtlı seçmen sayısı 122.703, oy kullanan seçmen sayısı 108.828 olup seçimlere katılım oranı ise % 88,7 olarak gerçekleşmiştir.⁶³ Seçim Kanununa göre partilerden, her ilde çıkacak milletvekili sayısı kadar aday göstermeleri istenmiş,⁶⁴ kısa bir süre sonra Urfa'dan seçilecek milletvekilleri adayları belirlenmiştir. CHP'den Urfa'da Osman Ağan, Atalay Akan, Vasfi Gerger, Hasan Oral, Esat Tekeli, Suut Kemal Yetkin ve Şükrü Güllüoğlu milletvekilliği için aday olmuştur. Demokrat Parti ise Reşit Kemal Timuroğlu, M. Celal Öncel, Dr. Feridun Ayalp, Ömer Cevheri, Dr. Feridun Ergin, Şükrü Yüksel ve Necdet Açıanal'ı aday olarak göstermiştir.⁶⁵

14 Mayıs 1950 seçimlerinde 63 ilin 55'inde toplam 416 milletvekili çıkaran Demokrat Parti, oyların % 52,2'sini alarak iktidar partisi konumuna gelmiş ve Meclisteki temsil oranı % 85,4 şeklinde gerçekleşmiştir. İkinci sırayı alan ve ana muhalefet partisi konumuna geçen CHP'nin oy oranı % 39,6'da kalmış, 63 ilin yalnızca 19'unda milletvekili çıkarabilmiş ve Meclisteki 487 sandalyenin ancak 69'unu alarak Mecliste % 14,2 oranında temsil hakkı kazanmıştır. CHP'nin 1950 yılındaki milletvekili seçimlerinde Urfa'da aldığı oy sayısı 51.924, oy yüzdesi % 48,1 olup DP'nin Urfa'da aldığı oy sayısı 55.959, oy yüzdesi ise % 51,9 olarak gerçekleşmiştir.⁶⁶ Urfa'da CHP ile DP arasındaki puan farkı birbirine çok yakın olup, CHP küçük farklarla Urfa'da milletvekili seçimlerini kaybetmiştir.⁶⁷

⁶²Milliyet, 5 Mayıs 1950, s.6.

⁶³E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.94,325.

⁶⁴Süleyman İnan, "*CHP Müfettişi Cemal Karamuğla'nın Raporları Işığında Bir Taşra Kenti Olan Denizli'de 1950 Seçimleri ve Gösterdikleri*", **T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, IV, S.3, (2005), s.110.

⁶⁵E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.291.

⁶⁶E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s. 85,331.

⁶⁷C. Koçak, **Demokrat Parti Karşısında CHP Bir Muhalefetin Analizi**, s.147.

1950 milletvekili seçimlerinde Urfa'dan DP 6, CHP ise 1 milletvekili çıkarmıştır. Urfa'dan seçilen CHP milletvekili Hasan Oral'dır. 1950 yılında yapılan 9. Dönem milletvekili seçimlerinde Urfa'dan seçilen DP milletvekilleri ise,⁶⁸ Necdet Açıanal, Dr. Feridun Ayalp, Ömer Cevheri, Feridun Ergin, Celal Öncel ve Reşit Kemal Timuroğlu'dur.⁶⁹

Urfa halkının 1950 seçimlerinde bir önceki seçimler dikkate alındığında fikir değiştirmelerinin ekonomik, sosyal ve siyasi birçok nedeni bulunmaktadır. Milliyet gazetesinde yer alan bir haberde Urfalılara göre Halk Partisi hiçbir icraatında milletin oyunu almak ihtiyacı hissetmemiş, halk kitlelerini daima hor görmüş ve uzun yıllar Urfalılara üvey evlat muamelesinde bulunmuştur. Örneğin Urfa halkının çok istediği Harran Ovası'nın Fırat'tan açılacak bir kanal sayesinde sulanması önerisi dikkate alınmamıştır. Bölgede artezyen kuyusu açarak sulama yapılması için köylülerden para toplanmış fakat yine hiçbir teşebbüste bulunulmamış, bunun üzerine toplanan paralar geri iade edilmiştir. Urfa merkez ile kazaları arasında yolun olmayışı, mevcut yolların bakımsız oluşu ve kaçakçılık da çözülemeyen sorunlar arasında yerini almıştır. Halk, alışverişini bile komşu şehirlerden yapmaya başlamış, Siverek kazası iktisaden tamamıyla Diyarbakır'a, Birecik de Gaziantep'e bağlanmıştır. Urfa'nın güneyde Suriye ile sınır komşusu olması ve sınırı ayıran bir belirgin noktanın bulunmaması da ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Sınırın Suriye'de kalan bölümünde manifatura vb. eşyalar çok ucuzken aynı eşyaların gümrük vergileri yüzünden Türkiye'de pahalı olması halkın şikâyetlerini arttırmıştır. Gazetede yer alan habere göre büyük bir kısmı fakir olan halkın ihtiyaçlarını ucuza mal etmek için kaçakçılığa yönelmesi kısa bir süre sonra kaçakçılığın meşru ticareti alt üst edecek derecede hüküm sürmesine neden olmuştur. Gerek yolsuzluk yüzünden kazaların merkezle ticari münasebetinin kesmiş olması, gerekse kaçakçılığın artması yüzünden vilayet merkezinde alışveriş durgunlaşmaya başlamış, küçük ticaret ve zanaat erbabı evinin günlük ihtiyacını karşılayamaz duruma düşmüştür. Kapalı çarşı tenhalaşmış, başka vilayetlere göçler başlamıştır. Diğer taraftan köylerde bilhassa sulak yerlerde sinek, sivrisinek ve pirenin artması halkı sıtma tehlikesi ile burun buruna getirmiştir. Tedbir amaçlı olarak Hükümet tarafından Urfa'ya gönderilen bir miktar kinin ise karaborsaya düşmüş, çok az bir bölümü yerinde kullanılmıştır. Gazetede yer alan

⁶⁸E. Tuncer, **1950 Seçimleri**, s.359.

⁶⁹Anonim, **Her Yönüyle Şanlıurfa'97 İl Yıllığı**, Güneydoğu Gazetecilik Matbaacılık Radyo TV Yayıncılığı ve Ambalaj Dan, 1997, s.44.

habere göre bütün bu sorunlarla baş etmeye çalışan Urfalılar, Demokrat Parti'yi ise milletin haklarını millete iade etmek için çalışan bir parti olarak görmüştür.⁷⁰

Milletvekili Genel Seçimleri bittikten sonra bile Urfa'da iki parti arasındaki çekişme devam etmiştir. DP üyeleri seçim zaferini Urfa'da davul zurna çalarak kutlamıştır. Birecik'te DP ile CHP üyeleri arasında seçim sonuçları nedeni ile çıkan kavgada dört kişi ölmüş sekiz kişi ise yaralanmıştır.⁷¹ CHP İl İdare Kurulu Başkanı Müslüm Hayırlı tarafından 18.9.1950 tarih ve 5/230 sayı ile CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda Viranşehir ilçesinde belediye seçimini kazanan Halk Partililerin, DP milletvekili Reşit Kemal Teymuroğlu ile Suriye'den gelen İbrahim Paşaoğlu Abdurrahman tarafından belediye seçimini feshettirmek maksadı ile Viranşehir belediye dairesinde aleni olarak belediye üyelerine baskı uyguladığı ve istifaya mecbur bırakıldığı ifade edilmiştir. Yazıya göre Urfa Belediyesine geçen Demokrat Parti heyeti vazifeye başlar başlamaz ilk icraat olarak belediye memur, işçi ve amelelerinden Halk Partisine mensup olanları işten çıkarmaya başlamıştır. Hayvan Pazarı memurlarından üç kişi ile diğer işçilerden üç kişi vazifeden çıkarılırken kendilerine “*Halk Partisine mensup oldukları için burada vazife göremezsiniz*” denildiği iddia edilmiştir. Urfa Valisi Halis Bilaloğlu, Suruç Kaymakamı Sabahaddin Esen, Birecik Kaymakamı Ahmet, Akçakale Kaymakamı Tahir Gencağa, Bozova Kaymakamı Fehmi Gürpınar, Siverek Kaymakamı Sadi Sevincan, Hilvan Kaymakamı Sıtkı Erkan, Urfa Cumhuriyet Savcısı Ramiz Emre, Birecik Savcısı, Siverek Sorgu Yargıcı, Urfa Stajyer Yargıcı Halil Belkıs, Defterdar Saim Candan ve emniyet teşkilatından iki komiser ve bazı polisler başka vilayetlere nakledilmişlerdir. Bununla beraber DP Milletvekili Reşit Kemal Teymuroğlu merkez ve ilçelerde yaptığı her toplantıda “*Henüz listemiz tamam olmadı. Herhangi bir ağaç üzerinde bir Halk yuvası görürsem mutlaka yıkacağım*” demiştir.⁷²

CHP İl İdare Kurulu Başkanı Müslüm Hayırlı tarafından 11.9.1950 tarih ve 11/225 sayı ile CHP Genel Sekreterliğine gönderilen resmi yazıda, Bozova, Akçakale ve Siverek kaymakamlarının mecburi izne tabi tutulduğu ile ilgili bilgiler yer almıştır. Seçimden iki gün önce adı geçen kaymakamlar vali tarafından günde beş defa telefon edilmek suretiyle vazifelerinden uzaklaştırılmışlardır. Bazı nahiye müdürlerinin yerleri değiştirilmiş, Siverek İlçe Seçim Kurulu Başkanı olan yargıç seçim dolayısı ile

⁷⁰Milliyet, 25 Mayıs 1950, s.2.

⁷¹Ahmet İlyas, “1950 Genel Seçimlerinin Urfa'ya Yansıması”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, VIII, S.37, (2015), s.344.

⁷²BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.2.

uzaklaştırılmış, Suruç Savcısı seçim yüzünden başka tarafa nakledilmiş, ilçelerdeki emniyet mensupları değiştirilmiş veya uzaklaştırılmış ve birçok memur tehdit edilmiştir. DP milletvekili Reşit Kemal Teymuroğlu seçimden evvel Hilvan'a gidip memurları toplayarak *“Belediye seçiminde Halk Partisine oylarınızı verdiğiniz takdirde başınıza geleceği düşünün”* diyerek memurları korkutmak istemiştir. Suruç ve Hilvan ilçelerinde yol kavşakları jandarmalar tarafından işgal edilerek halkın şehre girip çıkmasına seçim günü mani olunmuştur. Siverek'te askerler zırhlı otomobillerle ilçede gezdirilmiştir. Bunlardan başka Hilvan ilçesi merkezinde yol vergisinden dolayı haciz için Mehmet isimli bir vatandaşın evine giden jandarmalar tarafından Hilvan Parti Başkanı Mustafa Kılınç'a ait bir Alman filintası ile yedi adet tabanca görülmüş, tabancalar parti mensupları tarafından kaçırılmış ise de filintaya jandarma tarafından el konulmuş ve içindeki beş adet mermi boşaltılarak haciz için başka bir eve gidilmiştir. Durumu haber alan parti başkanı Mustafa Kılınç ve amcası oğulları Şeyno, Ahmet ve merkezde oturan Ahmet Kaya ve evinde tüfek bulunan Mehmet ile Demokratlardan on beş kişi birlikte yolda jandarmaların üzerine saldırıp, askerleri yere yatırarak Alman filintasını zorla ellerinden alıp kaçırmışlardır. Seçim günü Malvıran muhtarı Ali Çimen tarafından parti başkanı Mustafa'ya kuvvet olarak gönderilen dört tabancadan birisi sandık alanında yakalanmış diğerleri yine kaçırılmıştır. Ayrıca parti başkanı tarafından 22 tüfek ile 16 tabanca merkeze getirilerek DP mensuplarına dağıtılmış ve aleni olarak *“Bu kadar silahımız merkezde mevcuttur. Seçimi silah ile kazanacağız”* diyerek halk tehdit edilmiştir.⁷³

⁷³BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.3-4.

SONUÇ

Türkiye her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmamışsa da hazırlık mahiyetinde yapılan askeri harcamalar, ülke ekonomisine ağır bir yük getirmiştir. CHP iktidarının Halkı Topraklandırma Kanunu gibi yaptığı bazı uygulamalar, parti içinde sert muhalefete neden olmuş ve partiden kopmalar başlamıştır. CHP'den ayrılanlar kısa bir süre sonra 7 Ocak 1946 tarihinde DP'yi kurmuşlardır. CHP'nin memuru gözetmesi, halkın büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçi ve köylü üzerinde olumsuz etki bırakmıştır. Bütün bunlara ilave olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Türkiye üzerindeki tehditkâr tavrı uzun yıllar ülkeyi tek başına idare eden CHP yöneticilerinin Batı ile ittifak kurma arayışlarına neden olmuştur. Batılı Devletlerin yönetimlerinin çok partili siyasal sisteme dayanması ve tek partili yönetimlere sıcak bakmaması, ülkede sistem değişikliğini zaruri hale getirmiştir. 10-11 Mayıs 1946'da toplanan CHP kurultayında 1947 yılında yapılacak olan milletvekili seçimlerinin erken bir tarihe alınması kararlaştırılmıştır. 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan seçimlerde CHP ile birlikte ilk kez bir muhalefet partisi DP meclise girmiştir. Çok partili sistemin ilk seçimleri olarak gerçekleşen seçimlerde birçok aksayan yönler tespit edilmiştir. Seçimlerin aksayan ve eksik yönleri DP tarafından sürekli dile getirilmiştir.

Anadolu'nun bir taşra kenti olan Urfa'da DP kısa süre içinde teşkilatını kurmuş olsa da 1946'da yapılan seçimlerde CHP adayları milletvekili olarak seçilmişlerdir. Fakat gerek Urfa CHP İl teşkilatı içinde yaşanan çekişmeler, gerekse DP'nin rakip olarak ağırlığını hissettirmesi, CHP tarafından bazı önlemlerin alınmasını gerekli hale getirirse de alınan önlemler pek fayda sağlamamıştır. Çünkü Urfa halkının yol, su gibi pek sorunu bulunmaktadır ve bu sorunların önemli bir bölümü dönemin koşulları ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı giderilememiştir. Üstelik sıtma gibi bazı hastalıkların baş göstermesi halkın yaşadığı sıkıntının artmasına neden olmuştur. Halkın bir kısmı başka illere göç etmiş, bir kısmı da geçimini sağlamak için farklı yollara başvurmuştur.

Urfa halkı bu sıkıntılarla mücadele etmeye çalışırken 14 Mayıs 1950'de milletvekili seçimlerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu esnada Milletvekilleri Seçimi Kanununda bazı değişiklikler yapılmıştır. Aslında arşivde yer alan belgelerden anlaşıldığına göre Urfa halkı çok önceden DP'yi bir kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır bile. Urfa'nın Kurtuluş Bayramı için önce Akçakale'ye gelen DP milletvekilleri burada yaklaşık 500 kişinin, Urfa'da ise yaklaşık 5000 kişinin omuzlarında taşınmış olması bir bakıma halkın DP'ye gösterdiği teveccühün bir işareti olarak görülmüştür.

Çok partili yaşama geçişin ikinci bölümü 14 Mayıs 1950 seçimleriyle sonuçlanmıştır. Urfa'da seçimin sonunda DP 6, CHP ise bir milletvekili çıkarmıştır. Urfa halkı yaşadığı ekonomik sıkıntının ve kalkınamamanın faturasını CHP'ye çıkarmıştır. Ülke geneline baktığımızda da durum Urfa örneğine benzer bir şekilde cereyan etmiştir. 1950 seçimleri ile birlikte iktidar el değiştirmiş, DP iktidara geçerken CHP ana muhalefet partisi olmuştur.

KAYNAKÇA

1-Arşiv

- BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.1-2.
BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.3-4.
BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.16-17.
BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.18-22.
BCA, 490.1.0.0/717.451.2, s.28.
BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.6.
BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.9.
BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.14.
BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.18.
BCA, 490.1.0.0/380.1603.1, s.47.
BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.5-6.
BCA, 30.10.0.0/77.509.6, s.1.
BCA, 30.10.0.0/77.509.6, s.4.
BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.1.
BCA, 30.1.0.0/66.412.1, s.3.

2-Gazeteler

- Akşam
Milliyet
Vakit

3-Kitaplar

- ANONİM, **Her Yönüyle Şanlıurfa'97 İl Yıllığı**, Güneydoğu Gazetecilik Matbaacılık Radyo TV Yayıncılığı ve Ambalaj Dan, 1997.
ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, I-II, Alkım Yayınevi, İstanbul, Tarihsiz.
ÇUFALI, Mustafa, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.
İNALCIK, Halil, **Doğu Batı Makaleler I**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009.
KARPAT, Kemal Haşim, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
KARPAT, Kemal Haşim, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

- KOÇAK, Cemil, **Demokrat Parti Karşısında CHP Bir Muhalefetin Analizi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- KOÇAK, Cemil, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Pasifik Ofset İstanbul, 2018.
- TUNCER, Erol, **1946 Seçimleri**, TESAV Danışmanlık ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara, 2008.
- TUNCER, Erol, **1950 Seçimleri**, TESAV Danışmanlık ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara, 2010.
- TURAN, Ali Eşref, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- YALÇIN, Durmuş Ve Diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2004.
- YALÇIN, Soner, **Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Altan Matbaacılık, İstanbul, 2005.
- YEŞİLYURT, Süleyman, **Bayar Gerçeği**, Zirve Ofset. Ankara, 1997.
- ZURCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

4-Makaleler

- GÖKTÜRK, Gökhan, "*Kütahya'da 1946-1960 Yılları Arasında Milletvekili Genel Seçimlerinin Analizi ve Siyasal Yapı*", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.37, (2013), s. 253-266.
- İLYAS, Ahmet, "*1950 Genel Seçimlerinin Urfa'ya Yansıması*", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, VIII, S.37, (2015), s.341-346.
- İNAN, Süleyman, "*CHP Müfettişi Cemal Karamuğla'nın Raporları Işığında Bir Taşra Kenti Olan Denizli'de 1950 Seçimleri ve Gösterdikleri*", **T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, IV S.3, (2005), s.103-124.
- KARADENİZ, Yeşim, "*Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri*", **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, VIII, S.16, (2018), s.637-648.
- KARTAL, Cemile Burcu, "*Türk Siyasal Hayatında "Beyaz İhtilal" 1950 Seçimleri*", **T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, III, S.4, (2003), s.265-280.

ÖZKAN, Asaf, “1947 Muhtarlık Seçimleri Bağlamında Urfa’da Parti Mücadeleleri”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.50, (2013), s.254-270.

ÖZTÜRK, Cemil, “Türkiye Cumhuriyeti”, **Türk Tarihi ve Kültürü**, (2015), s.139-173.

PAYDAŞ, Kazım VE Tanık, Halil İbrahim, “Urfa’da Genel Seçimler (9.,10. Ve 11. Dönem)”, **Mukaddime**, X, S.1, (2019), 53-75.

EKLER

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
GENEL SEKRETERLİĞİ

1949 yılında ara seçimi yapılan illerle seçime katılanların
% de nisbeti :

İLİ, İlcesi	Seçmen sayısı	Seçime katılanların miktarı	% de nisbeti
Urfa	113202	75292	66
Merkez	34661	15804	45
Birecik	16842	11118	66
Bozova	10159	7659	75
Akçakale	7740	5453	70
Hilvan	5753	4637	80
Siverek	18971	17653	93
Suruç	11387	5744	50
Viranşehir	7689	7224	93

EMİRET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

37

B.1: 1949 yılında Urfa'da yapılan ara seçime katılım oranı.

Makalenin Geliş Tarihi: 01.10.2019
Kabul Tarihi: 05.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

ÖĞRENCİ OLAYLARINA GENEL BİR BAKIŞ (1968-1980)

A GENERAL OVERVIEW ON THE STUDENT UPHEAVALS (1968-1980)

Aslıhan KESKİN*

ÖZ

Eğitim hayatının başlıca unsuru olan öğrenciler geleceğin teminatı olarak görülmektedir. Öğrenci olayları 1968 itibariyle dünyada ve Türkiye’de yüzyıla damgasını vuran olaylar zincirine sebep oldu. Daha konforlu bir eğitim hayatı talep eden öğrencilerin Fransa’da başlattığı eylemler işçilerin ve halkın da desteğini alarak adeta bir “*ayaklanma*” haline geldi. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki pek çok ülke gibi Türkiye’de de benzer gerekçelerle başlatılan protesto eylemleri üniversitelerde boykot ve işgal hareketlerini beraberinde getirdi. İdeolojik görüş ayrılıklarının siyasi görüşlerin hâkimiyet mücadelesine dönüştürdüğü olaylar, süreç içerisinde sağ-sol çatışmasına dönüşecekti. Türkiye’de özellikle 1960 Askeri Darbesi sonrası demokratik yönetimi yerleştirme çabası bu olayların etkisiyle sekteye uğradı. Siyasetin anarşi hareketlerine dönüşen eylemleri engelleyememesi neticesinde ülkede kaosun hüküm sürdüğü bir süreç yaşandı. Çeşitli girişimlerle önlenmeye çalışılan eylemler siyasetin çözümsüz kalması üzerine 12 Mart 1971’de Türk Silahlı Kuvvetleri’nin “*uyarısı*” ile normalleştirilmeye çalışılsa da olaylar devam edecekti. Siyasi istikrarsızlık hükümetlerin ömürlerinin kısa sürmesine, bu durum ise olayların artarak devam etmesine neden oldu. Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu’nda uzun süren tartışmalar ve denetleme mekanizmalarının devreye sokulması şiddet eylemlerini önlemekte yetersiz kalacaktı. 1980’e yaklaşılacak dönemde ise siyasi suikastlar, kitlesel kışkırtmalarla durum giderek ağırlaşacaktı. Olaylar 12 Eylül 1980’de Türk Silahlı Kuvvetleri’nin üçüncü kez siyasete müdahale etmesiyle

* Dr., Bu makale, Doç. Dr. İsmail Eyyupoğlu’nun danışmanlığında yürütülen “**Türkiye’de Öğrenci Olayları ve Türk Siyaseti Üzerine Etkileri (1968-1980)**”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2019” adlı basılmamış doktora tezinden üretilmiştir: aslihankeskin@hotmail.com; ORCID: 0000-0003-0287-3304: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Aslıhan Keskin, “*Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)*”, Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.237-262. (<https://dergipark.org.tr/pub/atauniad>)

kısa süre içerisinde sona erdi. Ancak demokrasi bir kez daha sekteye uğradı ve çok sayıda genç öğrenim hayatından mahrum kaldı.

Anahtar Kelimeler: 1968, Öğrenci Olayları, Türkiye, Siyaset.

ABSTRACT

Being the essential elements of the education system, students are considered to be a security of a society's future. The student upheavals, as known to be experienced in every period of history, led to a chain of events leaving a mark in history both in the world and in Turkey. The protests started by the students in France demanding a more comfortable life turned into a "*rebellion*" with the support of the working class and the people. The protests started also in Turkey, like many other countries in different parts of the world, with similar demands and caused boycotts and campus occupations in the universities. The events sparked by the conflicting ideologies led to a power struggle for dominance between different political opinions and were transformed into a fight between the rightist and leftists. Attempts to introduce a democratic management after the 1960 military coup in Turkey, were interrupted by these events. With the political system failing to prevent the anarchic movements, a period of chaos overruled in the country. As a result of the failure on the part of the political system to prevent these events through various methods, the Turkish Armed Forces issued a "*warning*" on March 12, 1971 to normalize the situation, however, the events continued. The political instability led to shorter lifespan for the governments, which in turn led to an ongoing increase in the tension. Long-winded discussions in the National Assembly and the Republican Senate and the introduction of control mechanisms failed to prevent the acts of violence. In the period before 1980, the political assassinations and mass provocations increasingly escalated the situation. The events came to an end within a short time after the intervention of the Turkish Armed Forces for the third time in politics on September 12, 1980. However, democracy has once again been hampered and many young people have been deprived of their chance to receive education.

Keywords: 1968, Student Upheavals, Turkey, Politics.

GİRİŞ

Öğrenci olaylarının varlığı eğitim ve öğretim kurumlarının tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Tarih boyunca dünyada yaşanan öğrenci olayları farklı gerekçelerle meydana gelmiştir. Bunlar içerisinde ekonomik nedenler, demokratik anlayış, sosyal haklar, eğitim sistemleri, kültürel baskılar, hatta yönetim sistemleri yer almaktadır¹.

Üniversite olaylarını meydana getiren temel unsur öğrencilerdir. Burada ise ilk olarak karşımıza öğrencilerin siyasal eğilimleri çıkar. Üniversite öğrencilerinin siyasal önemi iki gerekçe ile açıklanabilir: Bunlardan ilki üniversite öğrencilerinin günümüz siyasal hayatında oynadıkları aktif rol, diğeri ise büyük oranda yakın geleceğin yöneticileri olacak olmalarıdır. Bu aktif rol Türkiye’de uzun zamandır yaşanan olaylara sebebiyet vermiştir. Örneğin XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Dönemi’nde İstanbul’daki medrese öğrencileri siyasal nitelikte talepler de bulunmuşlardı. Bu durum bazı olayların yaşanmasına sebep olmuştu. Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye gibi batı tarzı eğitim kurumlarında eğitim alan öğrenciler, siyasal fikirlerle mezun olmaktadır. Bunun yanı sıra üniversite gençliğinin üzerinde Cumhuriyet Dönemi ve II. Dünya Savaşı sonrası uygulamaya konulan çok partili siyasal hayatın önemi büyüktür. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ve yöneticilerin millete karşı sorumlu olduğu ilkeler siyasi kültürün temeli haline gelmiştir. Çok partili hayata geçilmesinden sonra ise iktidarın denetlenmesine özerk kurumlar da katılmıştır. Bu kurumların başında üniversite yer alır².

Çok partili hayata geçilmesinden sonra da üniversite gençliği siyasi faaliyetlerde bulunmaya devam etti. Örneğin siyasi iktidarın karar ve uygulamalarını protesto ediyorlar ya da bir siyasi partiye üye oluyorlardı. Bu kapsamda üniversite öğrencilerinin siyasal bir güç olduğunun en önemli kanıtı olarak 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi’ne sebep olan protesto eylemleri gösterilebilir. 1960 Askeri Darbesi’nden sonra da Türkiye genelinde önem kazanan yabancı sermaye, petrol ve bağımsız dış politika gibi konuların takipçisi

¹ Feryat Bulut, “68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi**, XI, S.23, (2011), s.145; Ahmet Taner Kışlalı’ya göre öğrenci hareketleri ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri “İsyan niteliğinde olmayan, siyasal rejimle bütünleşmiş öğrenci hareketleri”, diğeri ise “Şiddete dayalı, isyan niteliğindeki öğrenci hareketleri”dir. İkinci tür hareketler de kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır: Bunlardan ilki “toplumsal düzene karşı, toplumun diğer kesimlerinden kopuk öğrenci hareketleri”, diğeri “siyasal rejime karşı toplumdaki bazı güçlerle dayanışma halindeki öğrenci hareketleri” ve son olarak “üniversiteye ve toplumsal düzene karşı, toplumun diğer kesimlerinden kopuk öğrenci hareketleri”dir. (Ahmet Taner Kışlalı, **Öğrenci Ayaklanmaları**, İstanbul, 1974, s.97).

² Özer Ozankaya, **Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri**, Ankara, 1966, s.4.

olan üniversite gençliği, ilerleyen süreçte de siyasal bir güç olma durumunu devam ettirdi³.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1960 Askeri Darbesi'nin gerçekleşmesi ve sonraki süreçte dikkat çeken en önemli özellik, bazen Hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde eylem yapan öğrencilerin bir "güç" olarak algılanması olmuştur. Bu duruma gerekçe olan önemli unsurlar arasında öğrencilerin gruplaşmasında iktidar ve muhalefet partileri etrafında odaklanmasının ötesinde; düzeni destekleyenlerin sağ, düzen karşıtlarının ise sol olarak şekillendiği 1960'lı yıllarda, sosyalistlerin Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kurarak seçimlere katılmaları ve bu partiye bağlı öğrencilerin kurduğu Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun (FKF) kurulması sayılabilir. Zira bu gelişmeler çok geniş öğrenci kitlelerinin "siyasallaşması"nı beraberinde getirecekti⁴. Çünkü 1965'te kurulan FKF üniversite gençliğinin sosyalizme yönelmesinde etkili olacaktı⁵.

A- DÜNYADA 1968

1968'in Mayıs'ı bütün dünya için yeni bir başlangıcın habercisi oldu. Bu başlangıcın temeli sosyal ve kültürel unsurlara dayanıyordu. Dönemin rahatsızlıklarının başında insan unsurunun ihmal edilmesi ve tüketim toplumunun özendirilmesi geliyordu. Gençlik bu duruma tepki göstermeye başladı⁶.

Süreç içerisinde gelişmeler farklılıklar göstermekteydi. Ancak temelde var olan dünya düzeninin otoriter yapısıyla ilgili olarak dünyanın değişik coğrafyalarında tepkili bir öğrenci kuşağının doğmasına sebep olacaktı. O dönemin iletişim imkânları günümüzle kıyaslanamayacak kadar kısıtlı olmasına rağmen gençler birbirleri hakkında bilgi toplayabilmekte ve yaşanılardan etkilenmekteydi. Bunu dünyanın farklı ülkelerinde yaşanan öğrenci olaylarından anlamaktayız. Zira Japonya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD), Fransa'dan Latin Amerika'ya kadar her ülkede farklı gerekçelerle öğrenciler harekete geçmişler artık kendilerini eylemleri ile ifade etmeye başlamışlardı.

68 bir gençlik hareketiydi. Gençlerin öne sürdüğü istekler ve gençlerin sorunları var olan sistemin derinliklerine uzanan kökleri vardı. Gençlerin öncelikli talebi

³ Ö. Ozankaya, *Üniversite Öğrencilerinin...*, s.4-5.

⁴ *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Yay. Haz.: Sina Akşin Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Katoğlu, Ayla Ödekan), IV, İstanbul, 2013, s.59-260.

⁵ Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul, 2017, s.655.

⁶ *Hürriyet, Dünyayı Değiştiren Olaylar, 1968 Olayları*, s. 9.

üniversitelerde demokratik bir eğitimdi. Ancak süreç içerisinde bu istek kurulu düzene karşı radikal bir karşı duruşa ve isyana dönüştü⁷.

Öğrenci olayları bu şartlar içerisinde 1968’de Paris’te Sorbonne Üniversitesi’nin işgali ile başladı. Temelleri Napolyon döneminde atılmış olan Fransız üniversite sistemi merkezîyetçi bir yapıdaydı. Fakülte programları ile sınav sistemi eğitim bakanlığı tarafından oluşturulmaktaydı. Bu yapı fazla kuralcı ve yaratıcılıktan uzak bir nitelikteydi. 1968’e gelindiğinde ise öğrenciler çağın gereği olan sorgulayıcı ve “tartışmaya açık” bir eğitim sistemi istediklerini dile getirmeye başlamıştı. Bunun yanı sıra öğrenciler üniversite yönetimine katılmak istemekteydi. Çünkü ancak böylece demokratik eğitimin şartları yerine getirilebilirdi. Öğrencilerin amacı bu demokratik eğitim sisteminin uygulanmasını sağlamaktı. Ayrıca öğrencilerin en önemli kaygıları arasında öğrenimlerini tamamladıktan sonra aldıkları eğitimle ilgili bir iş bulabilmek yer alıyordu⁸.

Fransa’da 68 baharında başlayan öğrenci eylemleri oldukça kısa bir süre içerisinde sendikaların, işçilerin ve bazı siyasi partilerin de desteğini aldı. Adeta bir “*devrim dalgası*” haline geldi. Avrupa ülkelerinin yanı sıra ABD, Venezüella, Arjantin, Uruguay, Brezilya, Japonya ve daha birçok ülkede boykot, işgal, grev gibi eylemler başladı. Devletler bu eylemlere güvenlik güçleri aracılığıyla baskı uygulama, öğrencileri tutuklama ve üniversiteleri kapatma gibi uygulamalarla cevap verdi. Gençlik kendi ülkesinde değişim talep ediyordu. Eylemleri “*sol*” nitelikte olan gençliğe, işçi örgütleri de destek veriyordu. Batı ülkelerinin gençleri daha “*yaşanır bir dünya*” ve insanların kardeşliğini istiyordu. Bu doğrultuda Asya ve Afrika’da yaşanan bağımsızlık mücadelelerine destek veriyordu. Gençlerin eylemlerine Vietnam Savaşı’nın lideri Ho Şi Minh, Ernesto Che Guavera, Martin Luther King gibi lider kişilikler ilham kaynağı olmaktaydı. Ekonomik açıdan biraz daha iyi durumda olan genç kesim daha özgür ve savaşın olmadığı bir dünya talep ederken, emekçi sınıf gençleri ise eşitlik ve daha fazla sosyal hak istemekteydi. Çünkü emperyalizme ve kapitalist sisteme olan karşıtlık, ABD’nin saldırgan tutumu ve Vietnam Savaşı ile daha da perçinlenmişti. Araştıran, okuyan ve sorgulayan bir kuşağın varlığı, özgürlük, eğitim ve sosyal alanlarda reformlar gibi demokratik değişim istekleri tüm bu eylemlerin gerekçesi idi. Sosyal eşitsizliklerin

⁷ Mehmet Serdar “68”, **Sözcükler**, S.73, (Mayıs-Haziran 2018/3), s.79.

⁸ “1955’te Fransa’da 155.000 üniversite öğrencisi varken 1968’de bu rakam 600.000’e ulaşmıştı. Üniversite öğrencilerinin 1928-1938 arasında % 16.5 iken 1938-1948 arasında % 71’e, 1958-1968 arasında %244’e çıkmıştı. Ne üniversitenin olanakları ne de toplumdaki iş olanakları aynı ölçüde artmıştı. Öğrencilerin geleceklerinin maddi ve manevi bakımdan garantili olduğu okulların genellikle olayların dışında kalışı dikkati çekiyordu”. (A. T. Kışlalı, **Öğrenci Ayaklanmaları**, s.42).

ortadan kaldırılması ve işsizliğin önlenmesi gibi talepler öğrencilerin başlıca beklentileri arasında yer almaktaydı⁹.

Dünya tarihi 1968'de yeni bir döneme tanıklık etti. Üniversite öğrencileri tarafından Fransa'da başlatılan eylemler, düşünsel altyapısı ile gençliğe yeni ilhamlar verdi. Avrupa'da başlayan olaylar kısa sürede beklenmedik hızla yayıldı ve çok sayıda siyasi otoritenin gündemini uzun süre meşgul etti. Türkiye de dünyada yaşananlardan bağımsız kalmadı. Farklı sebepler gerekçe gösterilerek üniversitelerde protesto gösterileri yapılmaya başlandı. Ancak gündemde yer tutanlar; demokratik talepler, eğitim şartlarının iyileştirilmesi ve tamamen ulusal kaygılar idi.

B- TÜRKİYE'DE 1968 ÖĞRENCİ OLAYLARININ BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ

Türkiye'de 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan sorunlar yaşanmaktaydı. Öğrenciler kendilerince ülke problemlerine çözüm yolları aramaya başlamıştı. Bunu da benimsedikleri ideolojiye göre şekillendirmekteydiler. Sağ ve sol nitelikli örgütlenmeler artmıştı. Solda yer alan öğrencilerin amacı önce devrimle sosyalizmi gerçekleştirmekti. Sağ kesim ise kendilerince Türk milliyetçiliğini temel alarak ülke sorunlarına çözüm getirmeyi hedeflemişti. Bu bağlamda sol ile mücadeleye girmekten geri durmayacaktı¹⁰.

Türkiye'de de dünyada olduğu gibi öğrenci hareketlerinin yoğun olarak meydana geldiği yıl 1968 oldu. Toplumun özellikle üniversite gençliğinin duyarlılık gösterdiği konuların başında irtica söylemi, komünizm tehlikesi ve emperyalizm karşıtlığı gelmekteydi.

Bu kapsamda yapılan eylemlerin temelini protesto gösterileri ve mitingler oluşturmaktaydı. Türkiye'de 68 eylemleri etkisindeki üniversite olaylarının ilki 10 Haziran 1968'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde (DTCF) meydana geldi¹¹. Öğrenciler reform talep ediyordu ve bu yüzden derslerle sınavları boykot etti. Ardından fakülteyi işgal eden öğrenciler yönetmeliklerin ilkel olduğunu, bu eylemleriyle Türkiye'deki tüm üniversite gençliğine DTCF bahçesini "*devrimci*

⁹ Rıza Gerçek, **Türkiye Aydınlanmasında Üniversite Kapısı**, İstanbul, 2017, s.94-95.

¹⁰ Serdar Köse, **Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar, 2010, s. 73; Sol gençlik hareketlerinin militanlaşmaya evrilmesinin temelinde antikomünist şiddetin paramiliter bir niteliğe dönüşmesinin etkisi yadsınamaz. Ancak devrim stratejisinin ve isteğinin de bu durumu meydana getiren baskın unsur olduğu söylenebilir. (T. Bora, **Cereyanlar...**, s.656).

¹¹ **Milliyet**, 11 Haziran 1968.

hareketler için mücadele alanı olarak tahsis ettiklerini” belirtti¹². 10 Haziran 1968’de Ankara’da başlayan olaylar ilerleyen günlerde İstanbul’a ve başka illerdeki üniversitelere de yayıldı. Zira sonraki yıllarda politik olmayan bu söylemin yerini aşırı uçlara ait söylemler ve sloganlar alacaktı.

Yaşananların siyasete de yansıma söz konusu idi. Millet Meclisinde Başbakan Süleyman Demirel’in yanı sıra iktidar ve muhalefet milletvekillerinin uzun süren konuşmaları ve ayrıntılı tartışmalar yaşanmaktaydı¹³. Cumhuriyet Senatosu’nda da olayların geniş çaplı değerlendirmeleri yapılıyordu¹⁴.

Üniversitelerde eğitim şartlarından memnuniyetsizlik gerekçesiyle başlatılan eylemler ilerleyen günlerde öğrenci çatışmalarını beraberinde getirdi. Boykotlar dolayısıyla kavgalar yaşanmaya başladı. Yönetim kademelerinin çabalarına rağmen sonuçsuz kalan boykot ve işgalleri sonlandırma çalışmaları ve olayların şiddet içermeye başlaması, konunun Milli Güvenlik Kurulu’nca (MGK) ele alınmasına sebep oldu¹⁵.

Öğrencilerin eğitim sistemindeki memnuniyetsizlikleri dolayısıyla başlayan olaylar, ABD 6. Filosu’nun 1968 Temmuz’unda Türkiye’yi ziyaret etmesiyle farklı bir boyuta taşındı. Emperyalizmin temsilcisi olarak algılanan ve sol öğrenci gruplarınca Türkiye’nin tam bağımsızlığına aykırı görülen bu ziyaret dolayısıyla yapılan protesto gösterileri güvenlik güçlerinin operasyonuna sebep oldu. Bu operasyonlar sırasında yaralanan Vedat Demircioğlu isimli öğrenci hayatını kaybetti¹⁶. Öğrenciler, arkadaşlarının ölmesi üzerine hükümet yetkililerini istifaya çağırdı. Sorumlu olarak İçişleri Bakanı görülüyordu. Olaylar Millet Meclisine yansıdı, hatta Birlik Partisi Ankara Milletvekili Hüseyin Balan tarafından olay dolayısıyla kusurlu olduğu gerekçesiyle İçişleri Bakanı hakkında gensoru önergesi verdi¹⁷.

Haziran 1968’de başlayan öğrenci eylemleri Ekim ayı geldiğinde yeniden tırmanışa geçti. Yaz tatilinin ardından açılan üniversitelerde boykotlar dolayısıyla eğitime başlanamadı¹⁸. Ankara ve İstanbul’daki üniversitelerde reform isteği gerekçesiyle

¹² Ali Yıldırım, **FKF Dev-Genç Tarihi 1965-1971**, İstanbul, 2008, s.185; Ankara Üniversitesi DTCF’de başlayan olaylar hızla diğer fakültelere yayıldı. Hukuk Fakültesi işgal edildi. Hukuk Fakültesi Boykot Komitesi tarafından Cumhurbaşkanlığı’na bir rapor gönderildi. İçeriğinde eylemlerin ideolojik olmadığı vurgulanarak şikâyet edilen uygulamalar ve çözüm önerileri yer almaktaydı. (**Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Arşivi (CCSA)**, Y.N.:5/4-21 F.N.:4984-13-18).

¹³ **Milliyet**, 14 Haziran 1968.

¹⁴ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)**, XLVII, s.64-65.

¹⁵ **Milliyet**, 16 Haziran 1968.

¹⁶ Engin Höke, **68’den 78’e Sancılı Yıllar Kuşatılmış Sokaklar**, İstanbul, 2006, s.54-57.

¹⁷ **MMTD**, 2/XXVIII, s.790-808.

¹⁸ **Milliyet**, 2 Ekim 1968.

eylemler yapılmaktaydı¹⁹. Bu süreçte pek çok kişi ve kurum tarafından Cumhurbaşkanlığı makamına üniversite olaylarının sebepleri, eğitim sistemindeki sorunlar ve çözüm önerileri hakkında raporlar gönderilmişti. Konuyu tarihsel gelişimi ve ayrıntılarıyla ele alan raporların bazılarında siyasi ve ideolojik tehlikelere de dikkat çekilmekteydi²⁰.

Bu gelişmeler çerçevesinde girilen 1969 yılı da benzer olaylara sahne olacaktı. Ocak ayında ABD Büyükelçisi Robert Commer'in Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ziyareti sırasında aracı yakıldı²¹. Şubat ayında ise ABD 6. Filosu'nun Türkiye'yi yeniden ziyaret etmesi üzerine tekrar protesto gösterileri düzenlendi. Vedat Demircioğlu isimli öğrencinin bir önceki ziyaretinde yaşanan olaylarda hayatını kaybetmesi, filonun bu kez daha büyük tepkiyle karşılanmasına sebep oldu. Öğrenciler daha filo gelmeden protesto eylemlerine başladı²². Hatta İstanbul Üniversitesi'nde yaptıkları forumun ardından bir grup genç, Beyazıt Yangın Kulesi'ne Vedat Demircioğlu'nun resminin bulunduğu flama astı. Ancak bu, bazı basın yayın organlarında "*komünistler kızıl bayrak çekti*" şeklinde yansıtıldı²³. Bundan birkaç gün sonra 16 Şubat 1969'da Beyazıt'tan Taksim'e yapılacak olan "*Emperyalizm ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü*" adı altında bir gösteri düzenlendi. Bu süreçte başka bir grup; Beyazıt, Fındıklı, Dolmabahçe camilerinde toplu namaz çağrısı yaptı. Namazın ardından Taksim'e çıkan grup ile yürüyüş ve miting düzenleyen grup arasında taşlı sopalı çatışma çıktı. İki kişi öldü ve yüzden fazla kişi yaralandı. Meclis'te ve kamuoyunda uzun süren tartışmalara konu olan bu olay, tarihte "*Kanlı Pazar*" olarak anılmaya başlandı²⁴.

Nisan ayı geldiğinde üniversitelerde boykot ve işgal eylemleri tekrar başladı. Ankara Üniversitesi'nde başlayan olaylar kısa süre içerisinde diğer üniversitelere yayıldı²⁵. 7 Nisan 1969'da yaptıkları forumda işgal kararı alan ODTÜ öğrencilerinin amacı yönetimde söz sahibi olmaktı²⁶. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde ise boykot yanlısı ile karşıtı öğrenciler arasında çatışma yaşandı, yaralananlar oldu ve okul binası zarar gördü. Olaylar üzerine eğitime ara verildi. ODTÜ işgali kapsamında tüm

¹⁹ *Milliyet*, 5 Ekim 1968.

²⁰ *CCSA*, Y.N.:5/8-11, F.N.:9630-1-5; *CCSA*, Y.N.:5/7-13, F.N.:9057-2-14.

²¹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, III*, (Yay. Haz. Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), III, İstanbul, 2005, s.221.

²² Esat Korkmaz, *Kafa Tutan Günler 68 Güncesi*, İstanbul, 1992, s.168; *Milliyet*, 11 Şubat 1969.

²³ E. Korkmaz, *Kafa Tutan Günler...*, s.168.

²⁴ E. Höke, *68'den 78'e Sancılı Yıllar...*, s.51.

²⁵ Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, İstanbul, 1992, s.226.

²⁶ *Milliyet*, 9 Nisan 1969.

üniversitelerde meydana gelen olaylar 16 Nisan 1969'da Millet Meclisi'nde yapılan oturumda gündem dışı konuşmalara sebep oldu²⁷.

Gençlik eylemleri 1969'un yaz aylarında yeni bir boyut kazandı. Haziran ayında üniversite reform tasarısının sonuca ulaştırılmaksızın Meclisin tatile girmesi ilgili çevrelerde tepkilere sebep oldu. İstanbul ve Ankara'da bulunan üniversitelerdeki bazı akademisyenler idari görevlerden istifa etti. İstanbul Üniversitesi'nden bir grup öğrenci de fakülteleri işgal etti. Akademik gerekçelerle başlayan eylemler ABD karşıtlığına dönüştü. Eylemler diğer illere de sıçradı. Güvenlik güçlerinin müdahalesiyle bastırılmaya çalışılan olaylar sınavların ertelenmesine üniversitenin kapatılmasına sebep oldu²⁸. Bir süre ara verilen eğitim tekrar açılan üniversitelerde yine yaşanan olaylar dolayısıyla başlayamadı. 10 Haziran 1969'da ise son yılların en büyük çatışması yaşandı. Beyazıt Meydanı'ndan harekete geçen öğrenciler Sultanahmet'e kadar yürüdü. Artık eylemlerinin "siyasi nitelik taşıyacağını" açıkladı. Beyazıt'a dönen öğrenciler polisle çatıştı. Çok sayıda kişi yaralandı²⁹. İstanbul Üniversitesi'nde eğitime yeniden ara verildi ve sınavların Eylül'e ertelendiği açıklandı³⁰. Üniversite senatosu tarafından yayınlanan bildiri de ise "halka dönük üniversite" söylemini kullanan grupların amaçlarının "Marksist-Leninist" öğretim sistemini üniversiteye getirmek olduğu belirtildi³¹. Başbakan Süleyman Demirel ise yaptığı açıklamada olayların gençlik hareketi olmaktan çıktığı değerlendirmesinde bulundu³².

Bu dönem Deniz Gezmiş başta olmak üzere sol görüşlü bir grup öğrenci Filistin'e giderek silahlı eğitim almaya gitti. Filistin'deki kampta dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen pek çok genç vardı. Burada hayal ettikleri devrimi gerçekleştirmek için hem teorik hem de pratik eğitim aldılar³³. "Komando" kamplarında ise yaz aylarında benzer içerikte eğitim alan ülkücü gençlerin de varlığı, aslında yaşanan ve yaşanacak olayların ne kadar büyük boyutta olacağını ve çatışmaların ülkeyi kaos ortamına götüreceğinin işaretlerini vermekteydi.

İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği'nin 23 Eylül 1969'da yapılan kongresine katılmak üzere Ankara'dan gelen ODTÜ öğrenci Taylan Özgür, hakkında arama kararı

²⁷ MMTD, 2/XXXV, s.679-686.

²⁸ A. Yıldırım, **FKF Dev-Genç...**, s.306.

²⁹ **Tercüman**, 11 Haziran 1969.

³⁰ **Günaydın**, 11 Haziran 1969.

³¹ A. Kabacalı, **Türkiye'de...**, s.227.

³² **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1969.

³³ Soner Yalçın, "Filistin'in Devrimci Türk Fedailerini", **Sözcü**, 3 Ağustos 2014; Hukuk Fakültesi'nden atılan Deniz Gezmiş hakkında verilen bu karar ile sol gençliğin eylemlerinde şiddete daha fazla yer vermesine gerekçe olarak sunuldu. (Aydın Çubukçu, **Bizim 68**, İstanbul, 1998, s.93-96).

bulduğu gerekçesiyle polis tarafından yakalanmıştı. Polisin elinden kaçmaya çalışınca arkasından ateş edildi. Vurulan öğrenci hayatını kaybetti. Taylan Özgür'ün ölmesi yeni olayları ve tartışmaları beraberinde getirdi³⁴.

1969'un son aylarında ölümle sonuçlanan şiddet eylemleri tırmanışa geçti. 9 Aralık 1969'da İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'nde (DMMA) sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında çıkan çatışmada Mehmet Büyüksevinç isimli öğrenci öldü³⁵. 14 Aralık'ta ise Battal Mehetoğlu isimli öğrenci öldü³⁶. Bu ölümler üzerine 16 Aralık'ta Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) bünyesindeki bir grup subay tarafından bir bildiri yayımlandı. "69 Subay Bildirisi" olarak anılan yazıda gençlerin "Bağımsız Türkiye" istedikleri için öldürüldükleri ileri sürülmekteydi. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç konu hakkında yaptığı açıklamada TSK'nın hiçbir "aşırı cereyanı" destekleyemeyeceğini vurguladı. Bu nedenle bildiriye imza atan personel hakkında da soruşturma başlatıldığını söyledi³⁷. İki öğrencinin öldüğü İstanbul DMMA'da 20 Aralık'ta güvenlik güçleri tarafından arama yapıldı. Binada çok sayıda mühimmat silah ve molotof kokteyli bulundu³⁸. Akademide eğitime süresiz ara verildi. Siyasetin gündemine oturan konu hakkında İçişleri Bakanı Haldun Menteşe tarafından yapılan açıklamada eğitim kurumlarının "silah deposu" haline getirildiğini, yasadışı eylemlerin radikal gruplar tarafından gerçekleştirildiğini belirtti³⁹.

Olaylar siyasi bir özellik kazanmıştı ama eğitim sorunlarıyla ilgili eylemler de yapılyordu. Bunlardan biri öğrenci pasolarıyla ilgili olarak Ankara'da 5 Ocak 1970'te yapıldı. Ankara Belediyesi'nin indirimli öğrenci pasolarını öğrenci derneklerinin vermesine dair yapılan anlaşmayı bozması üzerine öğrenciler tarafından otobüslere el konuldu⁴⁰. Öğrenci kuruluşları ile belediye arasında yapılan görüşme neticesinde belediye yetkilileri tarafından kararın yürürlükten kaldırılacağı açıklandı⁴¹.

Öğrenci hareketleri 1970 yılında da sürüp gitti. Devrimci gençlik örgütleri bu süreçte sosyalist mücadeleyi yürüten aktif militanlar olarak görülmekteydi. Bu kapsamda işçi-köylü işbirliği yapmak suretiyle sosyalizmi geniş kitlelere anlatmak ve sosyalizme geçilmesi amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlemekteydi. Bunlardan biri de Ocak ayında

³⁴ Günaydın, 24 Eylül 1969.

³⁵ Milliyet, 9 Aralık 1969.

³⁶ Milliyet, 15 Aralık 1969.

³⁷ Milliyet, 18 Aralık 1969.

³⁸ Tercüman, 21 Aralık 1969.

³⁹ Milliyet, 21 Aralık 1969.

⁴⁰ Demet Lüküslü, *Türkiye'nin 68'i Bir Kuşağın Sosyolojik Analizi*, Ankara, 2015, s.127.

⁴¹ H. Çetinkaya, *Sancıh Yıllar...*, s.93.

Akhisar'da Dev-Genç ve Akhisar Tütün Ekicileri Sendikası'nın ortak düzenlediği “*Tütün Sömürüsünü Protesto*” mitingiydi⁴². Devrimci öğrencilerin bir diğer etkinliği ise Çanakkale Savaşı'nın yıldönümü dolayısıyla 16 Mart 1970'te ilan ettikleri “*Bağımsızlık Haftası*” idi⁴³. Hafta boyunca yapılan konuşmalarda ve bildirimlerde dile getirilen önemli husus “*halk iktidarı*” isteğiydi⁴⁴.

Üniversite eylemleri MGK gündeminde yer aldı. 28 Mart 1970'te yayınlanan bildiri ile yaşananların üniversite özerkliğine aykırı olduğu ve eğitim-öğretim özgürlüğünün zedelendiği belirtildi. Önceleri kanun çerçevesinde yapılan gösterilerin silahlı çatışmalara dönüştüğü, bu durumun artık gençlik hareketi olmaktan çıktığı vurgulandı⁴⁵. Dev-Genç ise MGK'ya cevap niteliğinde bir bildiri yayınladı. Polisin tutumunun eleştirildiği bildiri de devrimci hareketin anarşi olarak nitelendirilmesinin haksızlık olduğu ileri sürüldü. Tüm engellemelere rağmen mücadelelerinin devam edeceği belirtildi⁴⁶.

22 Mayıs 1970'te ise Mustafa Kuseyri isimli Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi Basın Yayın Yüksek Okulu Talebe Cemiyeti odasında ölü olarak bulundu. Bu olay bazı gazetelerde ölen öğrencinin sol görüşlü olduğu için sağ görüşlü kişilerce öldürüldüğünü yazdı⁴⁷. Dev-Genç'e ait yayın organı olan “*İleri*” dergisinde ise olay “*22 Mayıs 1970 günü akşamı Amerikan emperyalizminin işbirlikçilerinin kurşunları Dev-Genç üyesi kardeşimiz Mustafa Kuseyri'yi öldürdü. Hainler daha sonra olay yerinden kaçtılar*” ifadeleriyle anlatılmıştı⁴⁸.

15-16 Haziran 1970'te ise Sendikalar Kanunu'nda yapılmak istenen değişikliği protesto etmek amacıyla işçiler yürüyüşe geçti. Eyleme sol görüşlü öğrenci kuruluşları destek vermekteydi. Gösteriler sırasında çatışmalar yaşandı, olayların büyümesi ve yayılması üzerine sıkıyönetim ilan edildi⁴⁹.

⁴² A. Kabacalı, **Türkiye'de...**, s.230.

⁴³ **Milliyet**, 17 Mart 1970.

⁴⁴ **Ant**, VII, S.169.

⁴⁵ **Milliyet**, 23 Mart 1970.

⁴⁶ A. Yıldırım, **FKF Dev-Genç Tarihi...**, s.507.

⁴⁷ **Türkiye Gerçekleri ve Terörizm** (Başbakanlığın Emri ile Bakanlıklar Arası Bir Kurul Tarafından Hazırlanmıştır), Ankara, 1973, s.146.

⁴⁸ Mustafa Kuseyri'nin öldürülmesinin ardındaki gerçek bir yıl kadar sonra ortaya çıkacaktı. 9 Haziran 1971'de Nejat Arun isimli yine bir Dev-Gençli tarafından öldürüldüğü ortaya çıktı.(**CSTD/XIX**, s.51). Nejat Arun mahkemede Mustafa Kuseyri'yi tabancayla oynarken kazaen vurduğunu söylemişti. (Oğuzhan Cengiz, **Alpaslan Türkes**, İstanbul, 2015, s.282).

⁴⁹ A. Kabacalı, **Türkiyede...**, s.232; Eylemler kapsamında İzmit-İstanbul karayolu işçilerce kapatıldı. Kadıköy'de araçlar ateşe verildi, biri polis iki işçi öldü ve çok sayıda kişi yaralandı. (**Cumhuriyet**, 17 Haziran 1970); Adalet Partisi Senato Üyesi Lütfi Tokoğlu'nun Adalet Partisi Grubu adına 5 Şubat 1975'te Cumhuriyet Senatosu'nda yaptığı konuşmada; TİP'e bağlı Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'in işçileri tahrik ederek eyleme geçirdiğini, işçilerin arasına katılan Dev-Gençlilerin protesto

Üniversitelerde ölümlü olaylar da devam etmekteydi. 23 Kasım 1970'te Erkek Teknik Öğretmen Okulu yurdunda Dursun Önkuzu isimli öğrenci dövüldükten sonra pencereden atılarak öldürüldü⁵⁰. Anti-komünist öğrenci örgütlerinden birine mensup olan Dursun Önkuzu'nun, solcular tarafından önce işkenceye maruz bırakıldığı, bileklerinin kesildikten sonra da pencereden atıldığı belirlendi⁵¹.

Bugünlerde olaylar şiddet içermeye devam etse de, öğrencilerin talepleri doğrultusunda bazı gelişmeler de oluyordu. Hacettepe Üniversitesi'nde üniversite konseyinde asistan ve öğrencilerin de bulunacağı açıklandı. Haber 24 Kasım 1970'te "Milliyet" gazetesinde yer aldı. Buna göre; Hacettepe Üniversitesi'nde Anayasa'ya rağmen öğrenci ve asistanların eşit oy hakkıyla yönetime katılmalarına karar verildi. Bu durum Türkiye'de bir ilkti. "Süper demokratik sistem" olarak nitelenen uygulama sayesinde işgal ve boykotların temel nedeni olan öğrencilerin oy hakkıyla yönetime katılma isteği yerine gelmiş olacaktı⁵².

Ancak eğitim sistemiyle olan sorunlar dolayısıyla başlayıp şiddet olaylarına dönüşen gelişmeler devam etti. Şiddet olaylarının önlenmesi için de bazı girişimlerde bulunulmaktaydı. Bunlardan biri de "silahsızlanma" kararıydı. Dev-Genç, Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu (SDDF) ve Ülkü Ocakları'nın Ankara Gazeteciler Cemiyeti'nin organize ettiği açık oturumda gençlik olayları tartışıldı. Üç örgüt de birbirlerine karşı güvensiz olduklarını dile getirse de ortak kararlarının silahsızlanma olduğunu belirtti⁵³. 20 Aralık 1970'te ise SDDF'nin düzenlediği "silah bırak" haftasının başladığı ilan edildi. Öğrenci dernekleri, sendikalar ve daha pek çok kuruluşa haftaya destek olunması için çağrıda bulunuldu⁵⁴. Çok sayıda dernekten çağrıya olumlu yanıt geldi. Ancak Dev-Genç İstanbul Bölge Yürütme Kurulu Üyesi tarafından 21 Aralık'ta yapılan basın toplantısında etkinliğe katılmayacakları açıklandı. Gerekçelerini ise karşıt görüşteki kişilere olan güvensizlikleri olarak belirttiler. Bu yüzden kendilerini savunmak adına silah bırakmayacaklarını dile getirdiler⁵⁵. Üniversite Asistanları Sendikası İstanbul Şubesi tarafından 26 Aralık'ta yayınlanan bildiri ile ise kampanyanın sunulma biçiminin

mitingi olarak başlayan olayları tahrik ettiğini, adeta proleter ihtilali haline döndürüldüğünü söyledi. 15-16 Haziran 1970'de yaşanan olayların bir ihtilal provası olduğu, rejime yönelik bu olayların bazı gruplarca sağ-sol çatışması ile kamufle edilmek istendiği değerlendirilmesinde bulundu. (CSTD/XIX, s.49-50).

⁵⁰ **Milliyet**, 24 Kasım 1970.

⁵¹ **Türkiye Gerçekleri ve...**, s.155.

⁵² **Milliyet**, 24 Kasım 1970.

⁵³ **Milliyet**, 4 Aralık 1970.

⁵⁴ **Milliyet**, 20 Aralık 1970.

⁵⁵ **Milliyet**, 22 Aralık 1970; Kampanya hakkında sol kesimin değerlendirmeleri devrimcilerin etkisiz hale getirilmek istendiği, halkın güçlenen mücadelesinin gözlerden kaçırmaya çalışmak çabası olarak görüldüğü yönündeydi. (**Milliyet**, 23 Aralık 1970).

şiddet eylemlerinin gerçek sorumlularını örtme amacı taşıdığı ileri sürülmekteydi. Kampanyanın “*göstermelik*” olduğu belirtilmekteydi⁵⁶.

Üniversitelerde yaşanan olaylar hakkında hazırlanan raporlardan biri de Hacettepe Üniversitesi’ne aitti. Üniversite yönetimi tarafından gittikçe artan öğrenci olaylarının geldiği aşamayı tartışmak ve önerilerde bulunmak amacıyla 28 Aralık 1970’te hazırlanan belge Cumhurbaşkanlığı’na gönderilmişti⁵⁷. 30 Aralık 1970’te ise Ege Üniversitesi öğretim üyeleri bir bildiri ile öğrenci olayları hakkında görüşlerini açıkladı. Yaşananlar hakkında “*üniversitelerde aşırı uçların silahlı çatışması değil egemen güçlerin devrimcilere silahlı saldırısı vardır. Bu silahlı saldırılarla egemen güçler kendi çıkarlarına karşı olan devrimci güçleri yok etmek ve üniversite ile halkımız arasındaki bağları koparmak amacını gütmektedirler*” değerlendirmesinde bulunulmaktaydı⁵⁸.

Olayların sebeplerini araştırmak ve çözüm önerileri sunmak amacıyla bir girişim de Milli Eğitim Bakanlığı’ndan geldi. 2 Ocak 1971’de Başbakanlığa sunulan tasarılarından biri üniversite reformuyla ilgili olan “*üniversiteler arası ortak ilkeler kanun tasarısı*” idi. Buna göre olay çıkaran öğrenci geçici ya da kalıcı olarak üniversiteden uzaklaştırılabilecekti. Yükseköğretim kurumlarında daimi olarak güvenlik kuvveti verilmesi öngörüldü⁵⁹. Diğer tasarı ise üniversitelerde öğrenimi kısıtlayan olayları önlemek amacıyla hazırlanan “*yükseköğretim kurumlarında çalışma güveni ve özgürlüğü*” ile ilgiliydi. Bu tasarı ile asistan ve öğrenciler fakülte organlarının seçimlerine katılmak hakkı kazanacaktı⁶⁰.

İstanbul Üniversitesi Senatosu tarafından görevlendirilen bir komisyon tarafından da öğrenci olaylarının niteliği ve olaylara çözüm önerileriyle ilgili bir rapor hazırlandı. “*Öğrenci Hareketlerin Bilimsel Yönden Araştırılması*” isimli çalışmada 1876’dan beri yaşanan öğrenci olaylarının özetleri yer almaktaydı. Gençlik hareketleri “*Üniversite Reformu İle İlgili Hareketler, Memleket Sorunları İle İlgili Hareketler*” ve “*İdeolojik Eylemler*” olarak üç başlık altında incelenmişti. Raporda vurgulanan önemli bir husus hızlı sosyo-kültürel değişikliklerin meydana getirdiği ortamın bazı sağ ve sol ideolojiler tarafından istismar edildiği idi⁶¹.

⁵⁶ **CCSA**, Y.N.:5/6-23 F.N.:7958-68-69.

⁵⁷ **CCSA**, Y.N.:5/6-23 F.N.:7958-66.

⁵⁸ **CCSA**, Y.N.:5/6-23 F.N.:7958-70.

⁵⁹ **Milliyet**, 3 Ocak 1971.

⁶⁰ **Milliyet**, 3 Ocak 1971.

⁶¹ **Cumhuriyet**, 5 Ocak 1971.

Üniversite olayları 4 Ocak 1971’de Karma Bütçe Komisyonu görüşmelerinde gündeme geldi. Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversite bütçeleri hakkında sunulan raporlarda öğrenci olaylarının yabancı ülkeler tarafından yönetildiği ileri sürüldü. İşgal ve boykotlara katılan öğrencilerin burslarının kesilmesi ve yurtlardan çıkarılması istendi. “Başlangıçta masum isteklerle ortaya çıkan öğrenci hareketleri maalesef memleketimizi, rejimi ve eğitim çalışmalarını tehlikeye sokacak duruma gelmiştir...” ifadeleriyle durumun ciddiyetine vurgu yapıldı⁶². 6 Ocak’taki görüşmelerde ise üniversite rektörleri görüşlerini dile getirdi. Ortak kanaat olayların önlenmesinin üniversite yönetimlerini aşan hale geldiği idi⁶³.

11 Ocak 1971’de Eğitimci Burhan Göksel’in “Günümüzün Gençlik Sorunlarının Millî Eğitim Açısından İncelenmesi” adıyla bir rapor hazırlandı. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’a gönderilen ve öğrenci olaylarının geniş kapsamlı değerlendirilmesinin yer aldığı rapor 1968’de Fransa’da başlayan ve Türkiye’de benzer şekilde meydana gelen olayların sebepleri ve bunları önlemeye yönelik çözüm önerileri yer almaktaydı⁶⁴.

C- RADİKALLEŞEN SOL HAREKET, 12 MART MUHTIRASI VE DEVAM EDEN TERÖR EYLEMLERİ

Tüm bu çözüm önerilerine rağmen durulmayan olaylar, 1970’ten itibaren bazı sol görüşlü gruplar devrimin gerçekleşmesindeki tek çıkar yolun “silahlı propaganda” ve “gerilla mücadelesi” olduğu kararını almaları ile yeni bir boyuta taşındı. Bu kapsamda Deniz Gezmiş liderliğinde kurulan Türkiye Halk Kurtuluşu Ordusu (THKO) ve Mahir Çayan önderliğinde kurulan Türkiye Halkı Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) bu amaçla eylemlerde bulunan yapıları⁶⁵. Devrimci gençliğin militarize edilmesinde etkin rol oynayan bu örgütler, TİP çatısı altında siyaset yapabilen ve isteklerini dile getirebilen gençliğin, TİP’in artık sorunlarına çözüm üretemediğini ve bazı söylemlerini yetersiz bulmasıyla girişilen silahlı mücadelenin temsilcileri oldu⁶⁶.

THKO’nun ilk eylemi İş Bankası Emek Şubesi’nin silahlı soygunuydu. 11 Ocak 1971’de yapılan soygunda bankadan 124.000 TL çalındı⁶⁷. Failler Deniz Gezmiş, Sinan Cemgil, Hüseyin İnan, Yusuf Aslan ve Alpaslan Özdoğan’ın ODTÜ’de saklandığı bilgisi

⁶² Cumhuriyet, 5 Ocak 1971.

⁶³ Milliyet, 7 Ocak 1971.

⁶⁴ CCSA, Y.N.:5/7-27 F.N.:9383-1-13.

⁶⁵ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, İstanbul, 2016, s.370-371.

⁶⁶ Aydın Çubukçu, **Bizim’68**, İstanbul, 1998, s.99-111.

⁶⁷ Cumhuriyet, 12 Ocak 1971

üzerine ODTÜ’de derslere ara verildi. Yurtlarda ve üniversite genelinde zanlıların bulunması için aramalar yapıldı⁶⁸.

12 Şubat 1971’de Ankara’da Ziraat Bankası Küçükkesat Şubesi soyuldu. Bu kez eylemciler Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) üyesiydi. Ancak soygun Deniz Gezmiş ve arkadaşlarına mal edildi. 15 Şubat’ta ise yine Ankara’da Balgat ABD üssünde görevli bir asker kaçırıldı ancak sonra serbest bırakıldı. Üniversitelerde olaylar da devam ediyordu. Önü alınamayan olaylar dolayısıyla İstanbul ve Hacettepe Üniversiteleri kapatıldı. 4 Mart’ta Ankara Gölbaşı’ndaki ABD üssünde görevli dört asker THKO tarafından kaçırıldı. Eylemciler yayınladıkları bildiri ile “*silahlı kurtuluş savaşı*” başlattıklarını ilan etti. Eylemciler 400 bin dolar fidye istiyordu. Ayrıca cezaevlerinde bulunan bütün “*devrimcilerin*” serbest bırakılması ve bildirilerinin TRT’den okunması diğer talepleriydi⁶⁹. Kaçırılan askerler üç gün sonra serbest bırakıldı. Ancak bu süreçte zanlıların bulunması için yapılan çalışmalar kapsamında ODTÜ’de arama yapılması öğrencilerin tepkisiyle karşılandı. Çıkan çatışmada üç kişi öldü⁷⁰.

Yaşanan tüm bu olaylar, giderek anarşi ve terörün ülkeye hâkim hale gelmesi askeri müdahaleyi beraberinde getirdi. Muhtıra 12 Mart 1971’de saat:13.00’te tüm radyolardan okundu. Başbakan Süleyman Demirel istifa etti⁷¹. TSK, Meclis üzerinde yetkilere sahip olan Milli Güvenlik Konseyi ve “*tarafsız*” bir kişinin kurduğu Hükümet aracılığıyla yönetimi sağlayacaktı⁷². Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kocaeli Milletvekili Nihat Erim Hükümet kurmakla görevlendirildi⁷³.

Muhtıranın verilmesi olayları tamamen engelleyemedi. Pek çok üniversite kapalıydı, Ankara ve İstanbul’da kritik noktalar güvenlik önlemleriyle koruma altındaydı ancak yine de bankalar soyuluyor, bazı zengin çocukları kaçırılıyor ve fidye isteniyordu. Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) tarafından Bakanlar Kurulu’na uzunca bir brifing verilerek durumu özetledi: “*aşırı sağ ve aşırı sol eylem hazırlığı içerisindeydi. Acilen önlem alınması gerekiyordu. Anayasa değiştirilmeli ve sıkıyönetim ilan edilmeliydi*”. Çok geçmeden on bir ilde sıkıyönetim ilan edildi⁷⁴.

⁶⁸ Hüseyin Turhan, **Unutmak İhanettir Deniz Gezmiş**, İstanbul, 2013, s.97; **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1971.

⁶⁹ **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, VII, İstanbul, 1988, s.2165.

⁷⁰ Mehmet Ali Birand, v.d., **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, Ankara, 2008, s.232.

⁷¹ **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, III, s.262.

⁷² Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, 2010, s.294-295.

⁷³ **Erim Hükümetlerinin 1 Yılı (07.04.1971-07.04.1972)**, Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1972, s.7.

⁷⁴ M. A. Birand v.d., **12 Mart...**, s.271; Sıkıyönetim kararında olayların artık yalnızca kamu düzenini bozan ve kamu güvenliğini tehlikeye sokan nitelikte olmayıp ideolojik gerekçelerle devlete, ülke bütünlüğüne ve cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma niteliği taşıdığı belirtilmişti. (**Resmî Gazete**, 27.04.1971, S.13820, s.1); (**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.18.01.02.264.26.12)

Ancak olaylar devam etti. 17 Mayıs 1971’de Mahir Çayan ve arkadaşları tarafından İsrail Başkonsolosu Efraim Elrom kaçırıldı⁷⁵. 23 Mayıs’ta Mahir Çayan Başkonsolosu öldürdü⁷⁶. Ardından arkadaşlarıyla birlikte bir başka bir eve gizlenmek için girmek isterken fark edildiler. Polisle yaşadıkları çatışmanın ardından bir eve zorla girerek evdeki küçük bir kızı rehin aldılar. Üç gün süren rehine krizi yapılan operasyonla sona erdirildi. Zanlılardan Hüseyin Cevahir öldürüldü, Mahir Çayan ise yaralı olarak ele geçirildi. Rehin alınan Sibel Erkan kurtarıldı⁷⁷.

Tutuklanan THKP-C üyesi Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı, Ziya Yılmaz ile THKO üyesi Cihan Alptekin ile Ömer Ayna İstanbul Maltepe Askeri Cezaevi’nden 29 Kasım 1971’de kaçtı⁷⁸. THKO ile işbirliği yaparak Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının idamlarını önlemek adına eylem düzenlemeyi kararlaştırdılar⁷⁹. Bu kapsamda 27 Mart 1972’de Ordu Ünye’de bulunan NATO üssünde görevli üç teknisyeni kaçırdılar. 30 Mart’ta Tokat Niksar Kızıldere’de saklandıkları eve yapılan operasyonda Mahir Çayan ve beraberindeki on kişi ölü olarak ele geçirildi. Çatışmada kaçırılan İngiliz teknisyenler de öldü⁸⁰.

Pek çok eylemde isimleri geçen Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan Yusuf Aslan hakkında idam cezası istenmesiyle ilgili süreç uzun tartışmalar ve yapılan girişimlere rağmen 6 Mayıs 1972’de idamların infaz edilmesiyle sona erdi⁸¹.

12 Mart Muhtırası’ndan sonraki ilk seçim 14 Ekim 1973’te yapıldı ve CHP seçimin galibi oldu. Uzun süren Hükümet kurma çalışmaları 14 Ocak 1974’te CHP ve Millî Selamet Partisi (MSP) koalisyon Hükümeti’nin kurulmasıyla tamamlandı⁸². 1974 boyunca ülke genelinde öğrenci olayları meydana gelmeye devam etti. 15 Temmuz’da ise Kıbrıs’ta Yunanistan’a bağlı güçlerin mevcut Hükümet’e el koydu⁸³. 20 Temmuz’da ise Türkiye Ada’ya harekât düzenledi⁸⁴. Kıbrıs krizinin ardından Hükümet krizi yaşandı. Başbakan Bülent Ecevit koalisyon ortakları arasında yaşanan anlaşmazlığı gerekçe sunarak istifa etti⁸⁵. Uzun süre Hükümet kurulamadı. Bu süreçte yaşanan öğrenci olayları

⁷⁵ **Sosyalizm Ve Toplumsal...**, VII, s.2181.

⁷⁶ Turhan Feyizoğlu, **Mahir, On’ların Öyküsü**, İstanbul, 2007, s.403.

⁷⁷ **Türkiye Gerçekleri ve...**, s.71.

⁷⁸ Hikmet Çiçek, **Devrimci Portreler 68’in 50. Yılı**, s.188.

⁷⁹ **Türkiye Gerçekleri...**, s.73

⁸⁰ Hüseyin Turhan, **Unutmak İhanettir Deniz Gezmiş**, İstanbul, 2013, s.75-76.

⁸¹ **Hürriyet**, 6 Mayıs 1972.

⁸² **Cumhuriyet Ansiklopedisi, III**, s.320-342.

⁸³ **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1974.

⁸⁴ **Cumhuriyet Ansiklopedisi, III**, s.346-347..

⁸⁵ **Milliyet**, 17 Eylül 1974.

23 Ocak 1975'te Vatan Mimarlık ve Mühendislik Okulu'nda meydana gelen karşıt görüşlü öğrenci kavgasında Kerim Yaman öldürüldü⁸⁶.

31 Mart'ta Adalet Partisi (AP) , MSP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) arasında imzalanan protokolle Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti kuruldu⁸⁷. Türkiye'nin pek çok yerinde eğitim kurumlarında çatışmaların yaşanması, eğitime ara verilmesi gibi sorunlar devam etmesi üzerine Kıbrıs Harekâtı kapsamında ilan edilen sıkıyönetimin 26 Nisan'dan itibaren Ankara, Adana, İstanbul ve İçel'de bir ay uzatılmasına karar verildi. Zira MGK'da öğrenci olayları ele alınmış, devletin temel nizamının yıkılmasını amaçlayan hareketlerin varlığına vurgu yapılmıştı⁸⁸.

Başbakan Süleyman Demirel 1 Mayıs 1975'te on üç üniversite rektörü ile bir toplantı yaptı. Siyasi iktidar olaylara çözüm aramaktaydı. Üniversite yönetimleri de aynı şekilde sorunların çözüme kavuşmasını istemekteydi⁸⁹. Yeni öğretim yılının açılışı 3 Kasım'da yapıldı. Aynı gün İstanbul ve Ankara'da üniversite ve yüksekokullarda öğrenciler arasında çatışmalar yaşandı. Gazi Eğitim Enstitüsü'nde yaşanan çatışmada Alpaslan Gümüş isimli öğrenci vurularak öldürüldü⁹⁰. Ülkücü olduğu belirtilen öğrencinin ölümü yeni olaylara sebep oldu. Ölüm üzerine başlatılan boykot sonrası çıkan çatışmada yaralanalar oldu.⁹¹ İstanbul Teknik Üniversitesi'nde (İTÜ) 5 Kasım'da yaşanan karşıt görüşlü öğrenci çatışmasında bir başka ülkücü öğrenci Yaşar Özcivlez öldü⁹². 21 Kasım'da ise yine ülkücü olduğu belirtilen İsmail Tıgılı İstanbul Üniversitesi'nde çıkan çatışmada öldü. Şiddet eylemelerinin neredeyse tüm eğitim kurumlarına hakim olduğu bu ortamda üniversitelerle ilgili bir ilk ODTÜ'de gerçekleştirildi. Öğrencilerin günlük sorunlarıyla ilgilenmek ve bazı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Öğrenci Dekanlığı kurulduğu açıklandı⁹³.

İstanbul Şişli Meydanı'nda sol görüşlü iki öğrenciye 1 Aralık 1975'te yapılan saldırıda iki öğrenci de öldü. Olaylar hakkında İTÜ Senatosu tarafından 6 Aralık 1975'te bir bildiri yayınlandı ve bu bildiri Cumhurbaşkanlığı'na gönderildi. Senato'nun öğretim yılı başlangıcından beri meydana gelen olayları değerlendirdiği bildiri ile alınan kararlar kurumlar ve kamuoyuyla paylaşıldı⁹⁴.

⁸⁶ **Milliyet**, 24 Ocak 1975.

⁸⁷ **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1975.

⁸⁸ **Milliyet**, 27 Nisan 1975.

⁸⁹ **Milliyet**, 2 Mayıs 1975.

⁹⁰ **Milliyet**, 4 Kasım 1975.

⁹¹ **Cumhuriyet**, 6 Kasım 1975.

⁹² Hakkı Öznur, **Ülkücü Hareket Teşkilatlar ve Mücadeleler**, II, Ankara, 2008, s.401.

⁹³ **Milliyet**, 22 Kasım 1975.

⁹⁴ **Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk Arşivi (CFKA)**, Y.N.:6/7-21, F.N.:4403-1.

1976'ya girildiğinde bu kez önceki dönemde yoğun saldırıya uğrayan ülkücü “komandoların” eylemleri gündeme gelmeye başladı. 3 Ocak'ta ODTÜ'de sınava giden otobüsler sağ görüşlü öğrenciler tarafından durduruldu. Silahlı çatışma çıktı ve yaralananlar oldu⁹⁵. 5 Ocak'ta Kadıköy'deki Atatürk Eğitim Enstitüsü “komandolar” tarafından işgal edildi. Eğitime ara verildi⁹⁶. Ankara DMMA 6 Ocak'ta “komando” olduğu ileri sürülen öğrencilerce işgal edildi⁹⁷. Burada da eğitime ara verildi. Hacettepe Üniversitesi'nde ise Şükrü Bulut isimli öğrenci fakülte girişinde tabancayla yaralandı⁹⁸. Şükrü Bulut 7 Ocak'ta öldü. Cenaze töreninde ölümden MC Hükümeti'nin sorumlu olduğu ileri sürüldü. Dersler boykot edildi⁹⁹. 8 Ocak'ta yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında olaylar ele alındı¹⁰⁰. Aynı gün Cumhuriyet Senatosu görüşmelerinde de gündem dışı konuşmaların konusu anarşi olayları oldu¹⁰¹. Konu ile ilgili olarak Senato Araştırması istendi. Önergede olayların failerin bulunamadığına, üniversitelerde öğrenim özgürlüğü ve can güvenliğinin kalmadığından bahsedilmekteydi¹⁰².

Olaylar yoğun olarak devam etmekteydi ve Başbakan Süleyman Demirel gerekirse sıkıyönetim ilanı ile üniversitelere “*el konulabileceği*” beyanında bulundu¹⁰³. CHP ve Demokratik Parti liderleri bu duruma sert tepki gösterdi. MC Hükümeti muhalefet tarafından yetersizlikle suçlanıyor, olayların “*kardeş kavgası*” haline geldiği belirtiliyordu¹⁰⁴.

Zaman ilerledikçe ölümlü olaylar da artmaktaydı. 8 Nisan 1976'da Ankara'da üç öğrenci öldürüldü. Ölenlerden biri Cumhuriyet Senatosu üyesi Muzaffer Yurdakuler'in oğlu Hakan Yurdakuler isimli öğrenciydi¹⁰⁵. Olayı protesto etmek isteyen gruplar yeni olayların çıkmasına sebep oldu. Bu olaylarda da iki öğrenci daha öldü. Ankara DMMA, Hacettepe Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi'nde eğitime ara verildi.¹⁰⁶

Üniversite olayları hakkında rapor düzenleyen bir başka kurum da Ankara Üniversitesi oldu. Rektör Tahsin Özgüç tarafından 9 Nisan 1976'da Cumhurbaşkanı Fahri

⁹⁵ **Cumhuriyet**, 4 Ocak 1976.

⁹⁶ **Cumhuriyet**, 6 Ocak 1976.

⁹⁷ **Cumhuriyet**, 7 Ocak 1976.

⁹⁸ **Milliyet**, 7 Ocak 1976.

⁹⁹ **Cumhuriyet**, 7 Ocak 1976.

¹⁰⁰ **Milliyet**, 9 Ocak 1976.

¹⁰¹ **CSTD**, XXIV, s.436.

¹⁰² **Milliyet**, 9 Ocak 1976.

¹⁰³ **Milliyet**, 10 Ocak 1976.

¹⁰⁴ **Cumhuriyet**, 11 Ocak 1976.

¹⁰⁵ **Milliyet**, 9 Nisan 1976.

¹⁰⁶ **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1976.

Korutürk'e sunulan raporda eğitim özgürlüğü ve can güvenliği tehlikesine vurgu yapılmakta tüm bunlara yönelik olarak planlanan çözüm önerileri yer almaktaydı¹⁰⁷.

1976'da şiddet olayları artık gündelik yaşamın bir parçası haline gelmişti. Yüze yakın ölümlü olayda yaklaşık iki yüz on kişi öldü. 1977'ye girildiğinde olaylar ve ölümler artarak devam etti. Artık can güvenliğinin tamamen ortadan kalktığı bir ortam hâkimdi. 1977 milletvekili genel seçimlerinin yapılmasından sonra kurulan II.MC Hükümeti'nin güvensizlik oyu ile düşürüleceği bir yıl olacaktı. Bunda bir türlü önlenemeyen öğrenci olayları ve şiddet eylemleri etkisi vardı¹⁰⁸.

Ülke gündeminin ilk sırasında can güvenliği sorunu yer alıyordu. Millet Meclisi Bütçe Komisyonu'nunda Milli Eğitim Bakanlığı bütçesinin görüşülmesinde altı üniversite rektörü de hazır bulundu. Siyasetçiler arasında var olan anlaşmazlıkların bir kenara bırakılarak gerekli önlemlerin alınması, üniversite yönetimlerinin disiplin işlemleriyle bu tür olaylarla baş etmekte yetersiz kaldığı, olayların artık devlet meselesi haline geldiği bu yüzden sorunun kökten çözülmesi gerektiği vurgulandı¹⁰⁹.

11 Ocak 1977'de çeşitli sol derneklerin yöneticileriyle yapılan röportajlarda öne çıkan konu, olayların sorumlusu olarak MC Hükümeti'nin gösterilmesi oldu¹¹⁰. 16 Ocak 1977'de İTÜ öğrencisi Aytekin Taşçı öldürüldü. Bunun üzerine olaylar büyüdü. Polisin müdahalesiyle yatıştırılmaya çalışılan olay sonrası yurtlarda yapılan aramalarda yasaklı yayınlar ele geçirildi çok sayıda öğrenci gözaltına alındı¹¹¹. Ankara Üniversitesi senatosu tarafından Süleyman Demirel'e bir "muhtıra" verildi. 21 Ocak'ta basında yer alan haberde üniversitelere hâkim olan sağ-sol çatışmalarına, eylemlere ve alınması gereken önlemlere değinilmekteydi¹¹².

Şiddet eylemlerinin çözümü için siyasilerden bir öneri de anarşi olaylarına karışan on sekiz yaşını doldurmuş olan kız ve erkek herkesin askere alınması için kanun teklifi sunulmasıydı. 24 Ocak'ta sunulan teklife göre kanunun yürürlüğe girmesinden iki yıl öncesini de kapsamı söz konusuydu¹¹³. Ancak girişimlere rağmen devam eden olaylardan biri de 25 Ocak'ta yaşandı. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin iki öğrencisi öldürüldü¹¹⁴. 17 Mart'ta ise Uşak'ta çıkan öğrenci çatışmasında sol görüşlü Haydar

¹⁰⁷ CFKA, Y.N.:6/7-22, F.N.:4451-1-6

¹⁰⁸ Cumhuriyet Ansiklopedisi, III, s.399.

¹⁰⁹ Milliyet, 6 Ocak 1977.

¹¹⁰ Vatan, 11 Ocak 1977.

¹¹¹ Milliyet, 17 Ocak 1977.

¹¹² Cumhuriyet, 21 Ocak 1977.

¹¹³ Milliyet, 25 Ocak 1977.

¹¹⁴ Milliyet, 26 Ocak 1977.

Öztürk öldü¹¹⁵. 4 Nisan'da ise Şişli Siyasal bilimler Yüksekokulu'nun sol görüşlü öğrenci Kemal Karaca öldürüldü¹¹⁶. 1977'nin Mart ve Nisan ayında on yedi kişi şiddet olaylarında öldü, yaklaşık üç yüz elli kişi de yaralandı. Bu süreçte gündeme erken seçim tartışmaları gelmişti. Zira bazı siyasi partiler erken seçimi olayların önlenmesine yönelik çözüm olarak görmekteydi¹¹⁷. Bu kapsamda alınan karar gereği 5 Haziran 1977'de erken seçim yapılacaktı¹¹⁸.

1 Mayıs 1977'de ise son dönemin en büyük şiddet olaylarından biri yaşandı. 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları sırasında yaşanan olaylarda otuzdan fazla kişi öldü. İddialara göre kalabalığın üzerine ateş açılmış ve sonrasında çıkan izdihamdan dolayısıyla bu ölümler gerçekleşmişti¹¹⁹. Yaşananların “provokasyon” olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktaydı.

5 Haziran 1977'de yapılan seçimlerin ardından Bülent Ecevit tarafından kurulan Hükümet'in güvenoyu alamaması sonucu Süleyman Demirel tarafından 21 Temmuz'da II. MC Hükümeti kuruldu¹²⁰. Ancak devrimci kuruluşlardan Hükümet'e tepki vardı. Bu kapsamda 2 Ağustos 1977'de yirmi dört kuruluş tarafından II. MC'ye karşı mücadelede eylem birliği yapılacağına dair açıklama geldi¹²¹.

Her kurulan Hükümet'in anarşi olaylarını kısa süre içerisinde sonlandıracağını açıklamasına rağmen II. MC Hükümeti döneminde de en önemli iç politika olayları şiddet eylemlerinin devam etmesi oldu. MC Hükümetleri döneminde pek çok siyasi cinayet işlenmişti. I. MC Hükümeti döneminde 237, II. MC Hükümeti döneminde ise 117 ölü ve çok sayıda yaralı olduğu basında yer almıştı¹²².

II. MC Hükümeti 31 Aralık 1977'de verilen gensoru önergesiyle düşürüldü. 5 Ocak 1978'de Bülent Ecevit tarafından Hükümet kuruldu¹²³. Ancak şiddet olaylarının sonu gelmedi. 16 Mart 1978'de öğrencilere yönelik büyük bir terör eylemi gerçekleşti. İstanbul Üniversitesi'nden çıkan kalabalık bir grup öğrencinin üzerine bomba atıldı ardından ateş açıldı. Olayda yedi öğrenci öldü. Yüzden fazla kişi yaralandı. İstanbul Üniversitesi bu olay sonrasında süresiz olarak kapatıldı¹²⁴.

¹¹⁵ **Milliyet**, 18 Mart 1977.

¹¹⁶ **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1977.

¹¹⁷ **Milliyet**, 5 Nisan 1977; Erken seçim kararı 5 Nisan'da Resmi Gazete'de yayınlandı. (**Resmi Gazete**, 5 Nisan 1977, S.15900, s.1).

¹¹⁸ **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İstanbul, 2014, s.280.

¹¹⁹ **1960'tan Günümüze...**, s.280-281.

¹²⁰ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu** (Çev.Yavuz Alogan), İstanbul, 1995, s.202.

¹²¹ **Milliyet**, 3 Ağustos 1977.

¹²² Fuat Uçar, **Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri**, Ankara, 2015, s. 380.

¹²³ **1960'tan Günümüze...**, s.286.

¹²⁴ **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, III, s.450.

Kitlesel terör eylemlerinin yanı sıra 1978 siyasi suikastlerin ardı ardına gerçekleştiği bir yıl oldu. 24 Mart'ta Ankara Cumhuriyet Savcı Yardımcısı Doğan Öz kendisine yönelik yapılan silahlı saldırıda hayatını kaybetti¹²⁵. 18 Nisan'da Malatya Bağımsız Belediye Başkanı Hamit Fendoğlu kendisine gönderilen bombalı paketin patlaması sonucu yanındakilerle birlikte öldü¹²⁶. 11 Temmuz'da Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Bedrettin Cömert suikaste kurban gitti¹²⁷.

Siyasi suikast eylemlerini provokatif kitlesel eylemler takip etti. 3 Eylül 1978'de Sivas'ta karşıt görüşlü kişiler arasında yaşanan kavga mezhep çatışmasına dönüştü. Alevilere yönelik saldırı haline dönüşen olaylarda dokuz kişi öldü, yüzlerce kişi yaralandı¹²⁸. 9 Ekim'de ise Ankara Bahçelievler'de yedi TİP'li öğrenci öldürüldü. 20 Ekim'de ise İTÜ Elektrik Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Bedri Karafakioğlu öldürüldü¹²⁹. Yaşananlar terör eylemleri muhalefetin sıkıyönetim ilanındaki ısrarını gündeme getirdi. Kahramanmaraş'ta 22 Aralık'ta başlayıp birkaç gün süren olaylarda yüzden fazla ölü vardı ve yaklaşık bin civarında kişi yaralanmıştı. Bunun üzerine on üç ilde sıkıyönetim ilan edildi¹³⁰.

Bir suikast girişimi de 1 Şubat'ta "*Milliyet*" gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'ye yönelik yapıldı. İstanbul'da silahlı saldırıya uğrayan Abdi İpekçi öldü¹³¹. 6 Şubat'ta ise İstanbul Eski Siyasi Şube Müdürü Ilgız Aykutlu silahlı saldırıda öldürüldü. 19 Kasım 1979'da MHP İl Yönetim Kurulu Üyesi İlhan Darendelioğlu öldürüldü. 16 Ekim'de Başbakan Bülent Ecevit istifa etti. Siyasi bunalım suikastlarla artıyordu. 20 Kasım'da ise bir başka akademisyen Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay öldürüldü. Birkaç gün sonra Süleyman Demirel tarafından kurulan Azınlık Hükümeti güvenoyu aldı. Ancak siyasi cinayetler 7 Aralık'ta İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Cavit Orhan Tütengil'in öldürülmesiyle devam etti¹³².

Ülkede ekonomi de kötü durumdaydı. TSK 27 Aralık 1979'da Cumhurbaşkanı'na açık bir mektup gönderdi. Ülkenin anarşi ortamından acilen çıkarılması gerektiği vurgulanan bildiri adeta 12 Eylül'ün habercisi oldu. 1980'de yaşanan on binden fazla

¹²⁵ *Milliyet*, 25 Mart 1978.

¹²⁶ *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1978.

¹²⁷ *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1978.

¹²⁸ *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, III, s.456

¹²⁹ Tolga Uslubaş, *Kronolojik Türkiye Tarihi Geçmişten Günümüze Türkiye*, İstanbul, 2013, s.272.

¹³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Yay. Haz.: Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, Yücel Özkaya v.d.), II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.625; Melih Pekdemir, *Devrimcilik Güzel Şey Be Kardeşim*, İstanbul, 2014, s.182.

¹³¹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, III, s.479.

¹³² T. Uslubaş, *Kronolojik Türkiye Tarihi...*, s.274-276.

terör olayında iki binden fazla insan hayatını kaybetmişti. Bu süreçte de siyasi suikastlar devam etti. MHP genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak, Eski Başbakan Nihat Erim ve DİSK Eski Başkanı Kemal Türkler öldürülen tanınmış kişilerdi. 6 Nisan 1980’de görev süresi biten Fahri Korutürk’ün yerine yeni Cumhurbaşkanı seçilemiyordu. Anarşi eylemleri on dokuz ilde sıkıyönetim uygulanıyor olmasına rağmen bitmedi. Ortam böyle iken 12 Eylül 1980’de TRT’den Orgeneral Kenan Evren’in imzasıyla yayınlanan Milli Güvenlik Konseyi’nin bir numaralı bildirisi okundu. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlık 27 Mayıs 1960’tan sonra bir kez daha TSK tarafından yönetime el konulmasıyla sonuçlandı. Bütün ülkede sıkıyönetim ilan edildi. Tüm siyasi partiler kapatıldı. 12 Eylül’den sonra kurulan sıkıyönetim mahkemeleri yaklaşık elli kişinin idamını infaz etti. 6 Kasım 1982’de yeni hazırlanan anayasa referandumu %93’lük oranla kabul edildi. Kenan Evren de aynı referandum ile Cumhurbaşkanı seçildi¹³³.

¹³³ T. Uslubaş, **Kronolojik Türkiye Tarihi...**, s.278-281.

SONUÇ

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra Türkiye'de demokratik yönetime dönüş sürecinde, darbeye etkisi yadsınamaz olan öğrenciler 1968'de dünya ile eşzamanlı olarak Türkiye'de daha özgür ve modern şartlarda eğitim talebiyle harekete geçti. Masum birtakım taleplerle başlayan öğrenci olayları süreç içerisinde siyasi akımların silahlı eylemlerle giriştikleri güç mücadelesi şiddetin hakim olduğu, terör olaylarının gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği bir duruma dönüştü. Aslında öğrenci olaylarının yeni başladığı dönemde gerek söylemler gerekse öğrencilerin talepleri toplumdan destek görmüştü. Zira daha iyi bir eğitim ortamının sağlanması her kesimin desteklediği bir durumdu. Ancak bu süreçte hâkim olan siyasi görüş ayrılıkları körüklendi. Öğrencilerin aşırı sol ve sağ akımlardan uzaklaştırmaya yönelik alınan önlemler, öğrenciler tarafından kendilerine yapılan baskı ve özgürlüklerinin kısıtlanmaya çalışılması olarak algılanmaktaydı. Ancak yine de pek çok kişi, kurum ve kuruluş tarafından üniversitelerde yaşanan olayların çözüme kavuşturulması adına raporlar hazırlanıyor durum tespiti yapılarak devletin üst kademesine ulaştırılıyordu. Ülke yönetiminde yaşanan ekonomik ve siyasi krizler de olayları perçinliyordu.

Can güvenliğinin neredeyse kalmadığı, öğrenim faaliyetlerinin sürdürülemediği, kaosun hâkim olduğu bu ortamda siyasilerin de tutumları öğrencilerin ve vatandaşların tepkisiyle karşılanıyordu. Demokratik taleplerle başlatılan eylemlerin şiddet hareketleriyle devam ettiği bu anarşi ortamına son vermek amacıyla TSK tarafından siyasete verilen muhtıra da olayları sonlandırmada yetersiz kaldı. Zaman içerisinde öğrenci hareketi olarak başlayan olaylar şiddet ve terör eylemlerine hatta kitlesel provokasyonlara ve siyasi suikastlara dönüşmüştü. Hemen her gün onlarca kişi ölüyor, sayısız insan yaralanıyor, kritik görevlerde bulunanlara ve tanınmış kişilere yönelik suikastlarla ülkede anarşinin hüküm sürdüğü bir ortam yaşanıyor. Bu süreçte binlerce genç eğitimlerini tamamlayamadı, birçoğu hayatını kaybetti. İçinde bulunulan bu güvensiz ortam TSK tarafından yapılan ikinci askeri darbe ile sonlandı.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Arşivi
Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk Arşivi

2- Resmi Yayın ve Tutanaklar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi
Erim Hükümetlerinin 1 Yılı (07.04.1971-07.04.1972), Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1972.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi
Resmi Gazete
Türkiye Gerçekleri ve Terörizm (Başbakanlığın Emri ile Bakanlıklar Arası Bir Kurul Tarafından Hazırlanmıştır), Ankara, 1973.

3- Gazeteler

Cumhuriyet
Günaydın
Hürriyet
Hürriyet, Dünyayı Değiştiren Olaylar, 1968 Olayları.
Milliyet
Tercüman
Vatan

4- Ansiklopediler

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, III, (Yay. Haz. Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), III, İstanbul, 2005.
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, VII, İstanbul, 1988.
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, II, (Yay. Haz.: Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, Yücel Özkaya v.d.), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.
Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980, (Yay. Haz.:Sina Akşin Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Katoğlu, Ayla Ödekan), IV, İstanbul, 2013.

5- Kitaplar

- 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İstanbul, 2014.
- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu** (Çev.Yavuz Alogan), İstanbul, 1995.
- BİRAND, Mehmet Ali v.d, **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, Ankara, 2008.
- BORA, Tanıl, **Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler**, İstanbul, 2017.
- CENGİZ, Oğuzhan, **Alpaslan Türkeş**, İstanbul, 2015.
- ÇİÇEK, Hikmet, **Devrimci Portreler 68'in 50. Yılı**, İstanbul, 2018.
- ÇUBUKÇU, Aydın, **Bizim 68**, İstanbul, 1998.
- FEYİZOĞLU, Turhan, **Mahir, On'ların Öyküsü**, İstanbul, 2007.
- GERÇEK, Rıza, **Türkiye Aydınlanmasında Üniversite Kapısı**, İstanbul, 2017.
- HÖKE, Engin., **68'den 78'e Sancılı Yıllar Kuşatılmış Sokaklar**, İstanbul.
- KABACALI, Alpay, **Türkiye'de Gençlik Hareketleri**, İstanbul, 1992.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, 2010.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, İstanbul, 1974.
- KORKMAZ, Esat, **Kafa Tutan Günler 68 Güncesi**, İstanbul, 1992.
- LÜKÜSLÜ, Demet, **Türkiye'nin 68'i Bir Kuşağın Sosyolojik Analizi**, Ankara, 2015.
- OZANKAYA, Özer, **Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri**, Ankara, 1966.
- ÖZNUR, Hakkı, **Ülkücü Hareket Teşkilatlar ve Mücadeleler**, II, Ankara, 2008.
- PEKDEMİR, Melih, **Devrimcilik Güzel Şey Be Kardeşim**, İstanbul, 2014.
- TURHAN, Hüseyin, **Unutmak İhanettir Deniz Gezmiş**, İstanbul, 2013.
- TURHAN, Hüseyin, **Unutmak İhanettir Deniz Gezmiş**, İstanbul, 2013.
- UÇAR, Fuat, **Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri**, Ankara, 2015.
- USLUBAŞ, Tolga, **Kronolojik Türkiye Tarihi Geçmişten Günümüze Türkiye**, İstanbul, 2013.
- YILDIRIM, Ali, **FKF Dev-Genç Tarihi 1965-1971**, İstanbul, 2008.
- ZÜCHER, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, İstanbul, 2016.

6- Lisansüstü Tezler

- KÖSE, Serdar, **Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar, 2010.

7- Makaleler

BULUT, Feryat, “68 Kuşığı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşığına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi**, XI, S.23, (2011), s.143-169.

SERDAR, Mehmet “68”, **Sözcükler**, S.73, (Mayıs-Haziran 2018/3), s.78-81.

Makalenin Geliş Tarihi: 10.10.2019
Kabul Tarihi: 22.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**AZERBAYCAN- TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE
AZERBAYCAN YARDIMLARI VE AZERBAYCAN'IN
SOVYETLEŞMESİ MESELESİ (1918-1920)**

**THE MATTERS OF AZERBAIJAN ASSISTANCE
AND SOVIETIZATION OF AZERBAIJAN IN AZERBAIJAN-TURKEY
RELATIONS (1918-1920)**

Meltem TEKEREK*

ÖZ

1919 yılında Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasıyla Anadolu'da bir direniş hareketi başlamıştır. Bu direniş hareketinin amacına ulaşması için yüklü miktarda maddi desteğe ihtiyacı vardır. Bu desteği sağlayabilecek iki ülke; Sovyet Rusya ve Azerbaycan'dır.

Uluslararası ilişkilerde hassas bir konumda olan Azerbaycan topraklarında İngiltere ve Rusya söz sahibi olmak istemektedir. Bu anlamda Osmanlı'nın desteğine ihtiyacı olan Azerbaycan bir yandan da Anadolu Hareketi'ni izlemektedir.

İstanbul Hükümeti ile Anadolu'da yürütülen Milli Mücadele hareketi arasında birtakım ayrılıklar yaşandığı gibi Milli Mücadele Hareketi içinde de ayrılıklar söz konusudur. Azerbaycan'da da halk, meclis ve hükümet içinde anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Bakü'de ve Moskova'da yürütülen yardım görüşmeleri, çeşitli engellerle karşılaşmış, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinin hemen öncesinde sonuç vermeye yüz tutmuştur.

Yaklaşık iki yıllık ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bu dönemde; Milli Mücadele hareketine yapılacak yardım konusu ve

* Dr., MEB, meltemtekerek@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5212-5313: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Meltem Tekerek, "Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.263-283. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinde Türkiye'nin etkisi göze çarpan konular arasındadır.

Anahtar Sözcükler: Milli Mücadele, Türkiye, Azerbaycan, Sovyet Rusya.

ABSTRACT

An insurgency movement started in Anatolia through Mustafa Kemal arrived to Samsun in 1919. This insurgency movement need a substantial amount of financial support to achieve its pupose. The two countries that can provide this support were Soviet Russia and Azerbaijan.

On the territory of Azerbaijan, which was in a sensitive position in international relations, England and Russia want to have a say in. In this sense, Azerbaijan, which need the support of the Ottomans, was following the Anatolian Movement.

There were some contrasts between the Ottomans and the National Struggle Movement in Anatolia, as well as there were seperations in the National Struggle Movement. Azerbaijan also had disagreements among the people, the parliament and the government. The aid negotiations in Baku and Moscow faced various obstacles and began to yield results just before the occupation of Azerbaijan by the Red Army. In this period in relations between Turkey and Republic of Azerbaijan with a life of about two years; financial support for the National Struggle Movement and influence of Turkey in Azerbaijan's occupation by the Red Army are among the conspicuous topics.

Keywords: National Struggle, Turkey, Azerbaijan, Soviet-Russia.

GİRİŞ

A-İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİLERDE GENEL GÖRÜNÜM

Kafkasya, Sovyet İhtilali'nden sonra Rusya'dan ayrılmış ve burada Mayıs 1918'de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hemen ardından Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki savaş hali 30 Ekim 1918 tarihinde ağır koşulları olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla bitmiştir. Bu antlaşma Azerbaycan tarihi için de önemlidir. Antlaşmanın 11. Maddesine göre Osmanlı ordusu tüm Transkafkasya'dan dolayısıyla Azerbaycan'dan hemen çekilmek zorundadır. Osmanlı Birlikleri bir hafta içinde Bakü'yü boşaltacak, bir ay içinde Azerbaycan'ı terk edeceklerdir. Bu durumda 1918 yılında Kafkasya'da Bakü'ye kadar ilerlemiş olan Osmanlı birlikleri mütareke

hükümlerine göre bu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkasya, İngilizler tarafından işgal edilmiş ve burada bir “*cordon sanitaire*” kurularak Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki kesilmiştir. İngilizler, 28 Ağustos 1919’da Batum hariç bütün Kafkasya’yı, 7 Temmuz 1920’de de Batum’u terkedeceklerdir.¹

Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerinin uygulanmaya başlamasıyla uluslararası koşullar değişmiş, artık Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması konusu, sadece Osmanlı Devleti ile değil, müttefik devletleri ile yürütülecek görüşmelerle de ilgili olmaya başlamıştır. Topçubaşov, Azerbaycan Hükümetinden Avrupa’ya gitmek için talimat istemiş, bu arada Osmanlı bürokratları ve İstanbul’daki müttefik devletlerin temsilcileriyle bazı görüşmeler yapmıştır. Topçubaşov, Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığının hukuken tanınması için çaba göstermekte ve Bakü’ye Osmanlı diplomatik temsilcisinin gönderilmesine çalışmaktadır. Topçubaşov, 1918 yılı Ekim ayında Sultan VI. Mehmet Vahideddin ile görüşmek istemiş, onun bu isteğine 9 Ocak 1919 tarihinde verilen cevapta şöyle denmiştir: “*Günümüzde Azerbaycan’ın resmi tanınmaması sebebiyle temsilcinin resmi kabulü uygun değildir, fakat Topçubaşov eski Duma üyesi olması dikkate alınarak, padişah tarafından kabul edilebilir*” 10 Ocak 1919’da Topçubaşov’un Sultan VI. Mehmet Vahideddin tarafından kabulü 15 dk. süren duygusal sohbetle geçmiştir.²

Bugünlerde Azerbaycan’ın bir hükümet buhranı geçirdiğini de belirtmek gerekir. Azerbaycan’da iktidar, Müsavat partisinde görülüyorsa da aslında bu partinin Meclis’te mutlak çoğunluğu olmadığından, ülke koalisyonla idare edilmektedir ve hükümet sık sık zor durumlar yaşamaktadır. Meclis’teki en fazla üyeli Müsavat ortada bir partidir. Azerbaycan’ın ulusal çıkarlarını Türkiye’nin çıkarları ile uyumlu görmeyip, daha çok İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile işbirliği içinde Gürcistan’la bir Konfederasyon kurmak ve Bolşevikleşmeyi önlemek için çalışmaktadır. Türkiye’ye her bakımdan destek olan ve Millî Mücadeleyi kuvvetle savunan parti Sol Sosyalistler yani Bolşeviklerdir. Diğer üç parti; Ahrar Fırkası, İttihad Fırkası (İslamcı Sağ) ve Sosyalistler (Menşevik) Türkiye konusunda bu iki parti arasında yer almaktadır.³

¹ Mehmet Gönlübol- Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 18-19. Mehmet Gönlübol- Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası**, ATAM Yayınları, Ankara, 1997, s. 1-2; Jamil Hasanlı, **The Sovietization Of Azerbaijan- The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran 1920-1922**, The University of Utah Press, Salt Lake, 2018, s. 33.

² Vasif Qafarov, (Çev. Eldeniz Recebov), **Türkiye- Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, TEAS Press, Neşriyyat Evi, İstanbul, 2018, s. 292- 294.

³ Kamuran Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 21.

İşgal altındaki Osmanlı Devleti ise Sultan VI. Mehmed Vahidettin'in müttefiklerden yana olan rejimi ile 1919 Mayıs'ında Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki direniş hareketi arasında ikiye bölünmüştü. Bakü'nün İstanbul'daki Sultan rejimi ile resmi ilişkileri devam ederken, bir taraftan da coğrafi nedenlerle Doğu ve Orta Anadolu'dan çıkmış, kendilerini Osmanlı'dan çok Türk olarak tanımlayan direnişçilerle zor ve karmaşık bir ilişkiye girmektedir. Ayrıca Türkiye'deki antiemperyalist güç bloku içinde de Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusçular ve eski İttihat ve Terakki rejimine sadık olanlar arasında ayrılıklar vardı. Güçlerini tekrar elde etme düşüncesinde olan Genç Türkler, Mustafa Kemal'in rakibi durumundaydılar. Bu durumun farkında olan Mustafa Kemal, onların Milli Mücadele hareketi içinde kontrol elde etmelerini engelleyecek, bunun için Eylül 1919'da Sivas'ta gerçekleşen Kongre'ye katılanlar İttihat Terakki ve politikalarından vazgeçtiklerine dair yemin edeceklerdir. İki grup arasındaki bölünme Anadolu'da gün yüzüne çıkmazken, Transkafkasya'da daha gözle görülür bir haldedir.⁴

Anadolu'da Milli Mücadelenin şekillenmeye başladığı bir sırada Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf (Orbay) Bey manda ve Bolşeviklik tartışmalarının da gündemde olduğu Erzurum Kongresi günlerinde Bolşevikliğin ülkeyi büsbütün parçalamasını ve her güçlü ülkenin vatandan bir parçayı istila etmesi ihtimaline karşı Bolşeviklerle temasın gerçekleştirilmesine karar vermişlerdir. Diğer temaslar sadece bilgi almak amacıyla yapılacaktır. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, biri Moskova'ya biri Bakü'ye olmak üzere iki kişi göndermiştir.⁵ Ömer Lütfi Bey Bakü'ye, Fuat Sabit Bey ise Moskova'ya gönderilmiştir. Fuat Sabit Bey de önce Bakü'ye gidecektir.⁶

2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen temsilcilerden Dr. Ömer Lütfi Bey Kazım Karabekir Paşa'ya şu bilgileri vermiştir: “*Kafkasya'ya Bolşevik kıtaları henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var; fakat gizli. Bakü'de Azerbaycan Müsavat hükümeti İngilizler'in elinde. Bize karşı lakayd. Bizi ölmüş addediyorlar ve muaveneti-i nakdiyeye yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına kanidirler.*

⁴ Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping Of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge/United Kingdom, 1985, (First Paperback Edition 2004), s. 160-161.

⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 80.

⁶ K. Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, a.g.e., s.19.

Gürcü Menşevik Hükümeti de İngilizler 'in elinde. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvvetleri görülmüyor. İngilizler' in bütün Kafkasları tahliye edeceği şâyiaları da var."⁷

Bakü'ye giderek Azerbaycan Hükümeti yetkilileri ile görüşen Dr. Fuat Sabit ise sonucu şöyle bildirmiştir:

"2- Azerbaycan Hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Murahhası gelecektir. Zuhur eden kabine buhranı şimdiye kadar tehirine sebep olmuştur. Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizmin memleketimizde tesisi için içtimaî, iktisadî hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve an'nesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslâhat-ı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hasıl olursa derhal vereceğini temin ettiler.

5-Azerbaycan Hükümeti Sulh Konferansında İngilizler 'den ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh Konferansı'nın maksadı Maverai Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığını anladım.

*6-Reisi Vükela Nasip Bey Rauf Bey'in buraya gelmesinin muvafık olacağını söyledi. Silah ve cephane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini soruyor."*⁸

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Azerbaycan'daki Hükümet İngilizler'in etkisinde olmakla beraber yardıma olumlu bakmaktadır. Ancak içinde bulunduğu durum nedeniyle tedbirli hareket etmek zorundadır.

Türk milliyetçileri Azerbaycan'dan mali ve askeri yardım yanında Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmak konusunda da yardım istemektedir. Gürcistan'la Ermenistan, kuzey-doğu yolunu tıkayarak İtilaf devletleriyle iş birliği yaptıklarından Azerbaycan'ın yardımı özellikle gereklidir. Doğu kuvvetlerinin eski komutanı Halil Paşa, Türk milliyetçilerine yardımda bulunması için Azerbaycan'daki Müsavat yönetimini ikna etmek amacıyla 23 Eylül 1919'da Nahcivanlı Büyükhan'la birlikte Bakü'ye gönderilmiştir. Karabekir daha önce de bu yönetime başvurmuş, ama beklenen sonuç alınamamıştır. Bu yüzden Karabekir, Halil Paşa'ya ulusal kuvvetlerin Türkiye'yi yaşatacağını ve Ermenileri er geç Kafkaslar 'da ezeceğini; İtilaf Devletleri Ermenistan ve Azerbaycan'a kuvvet gönderirse, köprü ve tünelleri yıkarak, silah ve cephaneleri yağma etmeleri ve yakında Kafkasları aşacak olan Bolşeviklerle temasa geçip anlaşmaları

⁷ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 183.

⁸ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 395-396.

gereğini; İngilizlerin o tarihten sonra Kafkaslarda tutunamayacaklarını; Bolşeviklerin Kafkaslara egemen olacaklarını ve Azerbaycanlıların Arpaçay boylarında Türklerin Bolşeviklerle buluşmasına engel olmamalarını Müsavat Hükümeti'ne anlatmasını önermiştir.⁹

Barış Konferansında İngiltere'nin desteğini sağlayacağını düşünen Azerbaycan yönetimi Türkiye'ye açıktan yardımda bulunarak bir tehlikeye uğramak istememektedir. Bu arada Enver Paşa'nın yakınlarından Nuri Paşa (Nuri Paşa Batum'da İngilizler tarafından tutuklu iken 1919 Haziranında kaçmayı başarmıştı.) Bakü'ye giderek orada kendi himayesinde Türkiye ile Rusya arasında aracılık yapan yarı resmi Türkiye Halkının Temsilciliği olan bir örgütü Eylül 1919'da kurmuştur. Temsilciliğin görevi Bakü yönetiminden Millî Mücadele için mali yardım bulmak da dâhil destek sağlamaktır. Örgüt Azerbaycan yönetimindeki bazı önemli makamlara Türkiyeli İttihatçıları gizlice yerleştirmeye başlamış, böylece iktidarı ele geçirmeye çalışmıştır. Bu örgütün giderlerini Müsavat Hükümeti karşılamaktadır. Türk milliyetçileri, bu örgütün üyeleri aracılığıyla Azerbaycan ile resmi olmayan ilişkiler kurmuşlardır.¹⁰

Türkiye ile bu karmaşık ikili ilişkiler devam ederken İngiliz İstihbarat Servisi Azerbaycan'ın İstanbul'daki özel diplomatik temsilcisi Yusuf Vezirov'un Mustafa Kemal'in temsilcileriyle görüştüğünü iddia etmiştir. Bu görüşmeler sırasında Vezirof'un milliyetçilerden birine, *"ırk ve din bakımından kardeş olan Türklerle Azerbaycanlıların birbirlerini desteklemeleri gerektiğini; Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılacak bir sözleşmenin aralarındaki kardeşliğin ilk sağlam belirtisi olacağını öne sürdüğü"* söylenmiştir.¹¹ Bu söylemlerle ilgili olarak İngiliz Amiral John De Robeck Lord Curzon'a şöyle bir şifre göndermişti: *"Azerbaycan Hükümeti ile Türkiye milliyetçileri hem fikirler: Azerbaycan'a silah vermeye gerek yok."*¹²

Millî Mücadele hareketine yardım konusu Azerbaycan Kabinesinde ayrılık yaratmış, İngilizleri gücendirme korkusu, belirsiz ve ikili bir ifadenin kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. Türkler'in Bakülü Himmetçiler tarafından kolaylaştırılan Bolşevik yeraltı faaliyetleriyle kurduğu bağlantı daha ümit verici olarak görülmüştür.¹³ Ancak her şeye rağmen Türk bağımsızlık savaşı Azerbaycan'da büyük oranda sempatan

⁹ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 183.

¹⁰ S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 183-184; T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s. 161.

¹¹ S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 184.

¹² V. Qafarov, **Türkiye- Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, s. 303.

¹³ T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s.161.

kazanmıştır. Bu sempatizanlar; sonunda İttihatçıların milliyetçilerin yerini alacağına inanan Pan-İslamistler, Türkiye'deki hareketin dünya çapında bir anti-emperyalist devrimin başlangıcı olduğunu düşünen solcular ve genelde dar Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik siyasal düşüncelere sahip kişiler gibi geniş bir yelpazeden gelmektedir. Swietochowski, Yusufbekov'un ikinci kabinesinin bu duygusallığa karşı bir iyi niyet gösterisi olarak Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e yardım konusuna olumlu cevap verdiği bilgisini vermektedir.¹⁴

B-BOLŞEVİK İŞGALİNE DOĞRU GELİŞMELER

1920 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ın tanınma konusundaki çabaları sonuç vermiş ve nihayet 11 Ocak 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanınmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı İtilaf Devletleri tarafından tanınır tanınmaz Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına doğru ilerlemeye başlamıştır. Rus Bolşevik Hükümeti yerli (Azerbaycanlı) komünistlerin yardımlarıyla hükümeti düşürmenin mümkün olduğuna inandıkları için Azerbaycan'ın açık bir saldırıya uğramasına niyetli değillerdir. Çiçerin, Lenin'e yazdığı bir yazıda Azerbaycan'a karşı güç kullanmanın uluslararası seviyede dostları kendilerine karşı hale getireceğini ifade etmiştir. Sınırlı bir sosyal tabanı olan Azerbaycan Komünist Partisi de hükümetin düşürülmesi konusunda yeterince direnç göstermeyecek ve 1920'de büyük oranda silah, mühimmat ve maddi destek sağlayacaktır.¹⁵

Aynı tarihte bir de tartışmalara konu olan ve Azerbaycan ile ilişkileri etkilediğini düşündüğümüz Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşevikler ile yaptığı anlaşmadan söz etmek yerinde olacaktır. Karakol Cemiyeti tarafından her hususta müzakereye yetkili olarak Bakü'ye gönderilen Baha Sait Bey'in Bolşevik temsilcilerle Kasım 1919'da yaptığı müzakereler sonunda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığı gün olan 11 Ocak 1920'de bir anlaşma metni imzalanmıştır. Karakol İhtilal Cemiyeti ve Uşak Kongresi İcra Heyeti adına Baha Sait Bey ve Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi adına Şalva Zuraboviç Eliava tarafından imzalanan bu anlaşma metni Kara Vasıf Bey tarafından onaylanması için Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur.¹⁶

¹⁴ T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s. 163-164.

¹⁵ J. Hasanlı, **The Sovietization of Azerbaijan**, s. 35-36.

¹⁶ Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", **Atatürk Dergisi**, IV, S.1, 2004, s. 47-48; Adalet Şerifoğlu Tahirzade, "Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da (Azerbaycan Arşivindeki Bir Dosya Üzerinde İnceleme)", **I**

Anlaşma metninde Avrupalı emperyalist ülkelere karşı birlikte mücadele eden Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti ve Türkiye Geçici İhtilal Hükümeti'nin birlikte hareket ettiği belirtildikten sonra; bu anlaşmada belirtilen amaçlara muhalif hareket eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki hükümetleri devirmek için Türkiye Geçici İhtilal Hükümetini temsil eden Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi ve Karakol İhtilal Cemiyeti Kafkas mahalli teşkilatına yardımcı olmayı üstlenmiştir. Bunun için Türkiye Geçici İhtilal Hükümeti Azerbaycan'daki Türk halkının kendisine duyduğu yakınlıktan ve Azerbaycan halkı arasından tanınmış kişilerin nüfuzlarından faydalanacaktır.¹⁷

Burada Karakol Cemiyeti ile ilgili belirtilmesi gereken hususlardan biri; Hüsamettin Ertürk'ün anılarında belirttiğine göre, Enver Paşa'nın liderliğinde eski İttihatçılarından Kara Vasıf ve Baha Sait'in de aralarında bulunduğu gizli bir örgütlenme olmasıdır. Böylece İttihatçılıkta direnen eski İttihatçılar gizli bir örgütle birbirlerine bağlanmışlar ve İngilizler'in Ermeni Tehcirine karışmış İttihatçıları tutuklamasından korunmak istemişlerdir.¹⁸

Mustafa Kemal Nutuk'ta Karakol Teşkilatı ile ilgili olarak; Erzurum'da Kongre kararlarının anlaşılmasını ve birlikte uygulanmasını sağlamaya çalışırken Karakol Cemiyetinin Genel Teşkilat Nizamnamesi ve Karakol Cemiyeti Genel Görev Talimatnamesi diye matbu birtakım evrakın bütün orduya dağıtıldığını öğrendiklerini söylemektedir. Nutuk'ta aktarıldığına göre talimatnameyi okuyan herkes bu girişimi Mustafa Kemal'in şahsı ile ilişkilendirmiş, bir taraftan kongrelerle aleni ve milli ortak mesaide bulunurken bir taraftan da esrarengiz ve müthiş bir komite oluşturduğu şeklinde yanlış bir kaniya sahip olmuşlardır. Faaliyetlerini Mustafa Kemal adına yapan Karakol Cemiyetinin Genel Görevler Talimatnamesinde bir milli ordudan ve bu ordunun başkumandanı ve büyük Erkân-ı Harbiyesinden, ordu-kolordu ve fırka kumandanları ile Erkân-ı Harbiyelerinin seçilmiş ve atanmış oldukları ve görevlerini gizli olarak yerine getirdiklerinden söz edilmiştir. Mustafa Kemal bunun üzerine bu nizamname ve talimatname konusunda uyarmış ve bu girişimin kaynağını araştırmakta olduğunu kumandanlara bildirmiştir. Sivas'a gittikten sonra Kara Vasıf Bey'den bu girişimlerin kendisi ve arkadaşlarına ait olduğunu anlamıştır. Mustafa Kemal Sivas'ta Kara Vasıf Bey'e gizli merkezin gizli başkumandanının ve gizli büyük Erkân-ı Harbiyenin kimler

Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kastamonu, 2016, s. 81-82.

¹⁷ B. Aslan, “*Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*”, s. 50; A.Ş. Tahirzade, “*Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da*”, s. 83.

¹⁸ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Parola Yayınları, İstanbul, 2016, s. 219.

olduğunu sorduğu zaman ‘hepsi siz ve arkadaşlarınızdır’ cevabı almıştır. Bu cevaba büsbütün şaşırın Mustafa Kemal kendisine asla böyle bir oluşumdan bahsedilmediğini ve onayının alınmadığını söylemiştir.¹⁹

Hüsamettin Ertürk de anılarında Sivas Kongresine üye seçilerek gelen Kara Vasıf Bey ile Mustafa Kemal arasında geçen konuşmayı nakletmiştir. Ertürk’ün ifadesiyle İttihatçıları serüvenci bulan Mustafa Kemal, antlaşma yıllarında İstanbul’da büyük yararları görülen bu eski komitecileri Anadolu direnişine karıştırmak istemiyordu. Vasıf Bey’e “*Kuzum Vasıf Bey, gizli direnişçiler kimlerdir ve nerededirler? Hele bütün bu gizli kuruluşların Başkumandanı kimdir? Bunları biz de bilelim, öğrenelim*” demiştir. Ancak onun cevabına fırsat vermeden “*Sizlerin amacı kapatılmış İttihat ve Terakki’yi canlandırmaktır. Böylece iktidarı yeniden ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Sizin gizli Başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Enver Paşa’dır*” demiştir. Vasıf Bey, Talat Paşa’nın Berlin’den gönderdiği direktifte Başkumandanın Mustafa Kemal olduğunu yazdığını söylediye de Mustafa Kemal bu konuda ikna olmamıştır. Görüşmenin sonunda Mustafa Kemal “*Karakol Teşkilatı, armasıyla, yönetmeliğiyle ve hatta üyeleriyle tarafımızdan kapatılmıştır*” demiştir. Fakat yine de teşkilatın dağıldığını ve amaçlarından vazgeçtiğini söyleyemeyiz.²⁰

Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgali öncesi benzer içerikte bir teklif de 26 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Rus Sovyet Hükümetine gönderilmiştir. Bu teklif listesine göre Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti emperyalist hükümetlere karşı faaliyet yürüten Bolşevik Ruslarla işbirliğini kabul etmektedir. Bolşevikler Gürcistan’a karşı askeri bir operasyon gerçekleştirecek olurlarsa, ya da Gürcistan’ı Bolşevik Birliği’ne girmeye zorlarsa Türkiye Hükümeti emperyalist Ermeni Hükümetine askeri bir operasyon gerçekleştirmeyi ve Azerbaycan Hükümetini Bolşevik Devletler Grubuna dâhil etmeyi taahhüt etmiştir. Ardından emperyalizme karşı ortak mücadelede kendi ulusal kuvvetlerini güçlendirmek ve işgalci emperyalist kuvvetleri kovmak için ilk aşamada beş milyon altın, belli sayıda mühimmat ve diğer savaş makine ve araçları ile Doğu’da operasyon gerçekleştirecek kuvvetler için de sağlık araçları talep edilmiştir.²¹ Söz konusu antlaşma ve tekliften yola çıkarak Karakol Cemiyeti’nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Türkiye’nin

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, (1919-1920)**, I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 72-74.

²⁰ S.N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 340-343.

²¹ **Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi**, Fond 04, Sıfı 39, Dosya 52987, List 1.; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 930-2-0-0-2-15-2.

kurtuluşunu Ruslar'la işbirliğinde gördüğünü söyleyebiliriz. Meclis Hükümetinin Sovyet Ruslarla işbirliğine karşılık maddi destek talebi ise aradaki farktır.

Bakü'nün işgaline giden süreçte İngiltere'nin Rusya meselesinden çekilmesi de oldukça önemli bir gelişmedir ki bu Rusya'nın büyük devlet olarak bölgede rahatça hareketine imkân vermiştir. Hasanlı'ya göre Büyük Britanya'yı "Rusya meselesinden" çekmeye iten bir Turan imparatorluğu korkusudur. Rusya, İngiltere'nin Rus meselesine müdahale etmemesi taahhüdünde bulunması halinde, Karakol örgütü ile yapılan anlaşmadan feragat edeceğini bildirmiştir. Komiser Chicherin 29 Şubat 1920'de Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölgesel Komitesinden Shalva Eliava'ya hitaben şunu yazmıştır: "*Genç Türklerle savunma ya da saldırı amaçlı bir birlik yaratmak istemiyoruz. Çünkü bunun İngiltere ile anlaşmayı ilgilendiren konularda elimizi bağladığı açıktır. Türk emperyalizmini kışkırtmak istemiyoruz. Nuri Paşa gibi yerleşmiş emperyalist Türk askerlerinin Kafkasya'nın Müslüman bölgelerine girmesine izin vermemeliyiz; yarı komünizm olarak tanıtılan pan islamizm bizim için devrim karşıtı bir güç kadar tehditler, bugün değilse yarın bunlara karşı mücadele edeceğimiz için Genç Türklerle birlik olarak bir antlaşma imzalamak büyük bir hata olacaktır. Bu birlik gelecekte ilgili belirsiz antlaşmalarla yer değiştirmelidir.*"²²

Yine Hasanlı'nın Gürcistan Cumhuriyeti'nin eski başbakanı Noe Jordania'nın kitabından aktardığına göre: "Güney Kafkasya Cumhuriyetleri topraklarını işgal etmesi için Sovyetler'i yönlendiren kişinin İngiliz Başbakanı Lloyd George olduğu dünya için bir sır değildir. Chicherin sırrı ortaya çıkarmış ve tüm dünya sırrın ne olduğunu öğrenmiştir. Aslında Sovyetlerle ticaret anlaşması imzalandığında Lloyd George onlara Transkafkasya'da müdahale etmemeyi garanti etmiştir. Daha sonra 1950'de Mehmet Emin Resulzade Ankara Halkevinde yaptığı konuşmada bu gerçeği onaylamıştır. Resulzade İngilizler 'in Kafkaslar'dan çekilmesinin Bolşevikler'i Kafkasya'yı işgal etmek konusunda cesaretlendirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Londra'yı ziyaret eden Sovyet Dış Ticaret Komiseri Krasin'e Majesteleri Hükümetinin Kafkasya konularına karışmayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla Sovyet Rusya Azerbaycan'ın işgali konusunda uluslararası bir garanti aldıktan sonra saldırıya geçmiştir. İşgalin arefesinde Azerbaycan'ı destekleyen hemen hemen bütün yabancı kuvvetler nötralize edilmiştir."²³

²² Jamil Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan- The Difficult Road Western Integration, 1918-1920**, Taylor& Francis Group, London, 2016, s. 379-380; A.Ş. Tahirzade, "*Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da*", s. 84.

²³ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 380.

Diğer taraftan Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a bakışı siyasi olmaktan çok ekonomik faktörlerle ilgili olmuştur. 1920 baharına gelindiğinde sivil savaş az ya da çok sona gelmiş ve çökmüş olan ekonomiyi iyileştirmek gibi zor bir görev ortaya çıkmıştır. Ekonominin iyileştirilmesi ilk olarak ve en başta petrole bağlıdır. Aslında Ocak 1920'deki diplomatik çatışmaların arkasında Bakü petrolüne sahip olma niyeti yatmaktadır. Martta Lenin tarafından Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Sovyeti'ne gönderilen bir telgrafta açıkça Bakü'nün işgalini ilgilendiren bu konuya atıfta bulunmaktadır. *"Bakü'nün işgali bizim için çok, çok önemlidir. Diplomatik olmak için ifadelerde elinizden gelenin en iyisini yapın ve onları güçlü bir bölgesel Sovyet Hükümeti'nin hazırlanmakta olduğu konusunda kesinlikle ikna edin..."*²⁴

Bu arada 1920 baharının başlarında parlamento ile Azerbaycan hükümeti arasında fikir ayrışması yaşanmaktadır. Kuzeyden tehdit gelmeye başladığında; Sovyet Rusya'ya karşı sert bir duruş sergileyen Dışişleri Bakanı Khoyski'nin grubu ile bir uzlaşma politikası izleyen İçişleri Bakanı Mammad Hasan Hajinski arasında anlaşmazlık derinleşmiştir. Hükümet içindeki uyuşmazlık, parlamentodaki siyasi partiler arasındaki uyuşmazlığı artırmıştır. O sırada Bakü'yü ziyaret eden Gürcistan Savunma Bakanlığı'nın üst düzey bir üyesi olan General Giorgi Kvinitadze, Nisan 1920'de Azerbaycan'ın entelektüelleri arasında temelde üç eğilim bulunduğunu ifade etmiştir. Asıl aydın grubu, Türkiye eğilimlidir; ikinci grup tam bağımsızlığı tercih etmiş; üçüncü ve en küçük aydın grubu, herhangi bir bayrak altında Rusya'ya katılma fikrini desteklemiştir. Bu yaklaşıma verilen destek, Denikin'in yenilgisinden ve Bolşeviklerin Azerbaycan sınırındaki manevralarından sonra güçlenmiştir.²⁵

Azerbaycan Bolşevikleri baştaki Anastasi I. Mikoyan ile birlikte, 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etme planlarının hazırlanmasında ve yerine getirilmesinde aktif rol almıştır. 11. Ordu 26 Nisan'a kadar Azerbaycan sınırlarını çoktan geçmiş, Kuba ve Kuzar 27 Nisan'da işgal edilmiştir. Yani Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Hükümetine gönderdiği teklif listesi imzalandığında Kızıl Ordu tarafından Azerbaycan sınırları geçilmiş durumdadır. Sovyet Ordusu Bakü'ye yaklaştığında, 11. Ordu birlikleri Bilajari İstasyonunda durmuş, Azerbaycan Bolşevikleri Cumhuriyet Meclisine, 27 Nisan günü saat 16: 00'da, Rus Komünist Partisi Kafkas Bölgesel Komitesi Bakü Bürosu ve İşçi Konferansı adına teslim olma talebini içeren bir ultiatom vermiştir. 27 Nisan'da, ultiatom, henüz kurulmamış olan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Kızıl Deniz

²⁴ J. Hasanlı, **The Sovietization Of Azerbaijan**, s. 36.

²⁵ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 382-383.

Kuvvetleri Komutanı Cengiz Yıldırım imzasıyla meclise sunulmuştur. Ültimatomda “*Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Kızıl Deniz Kuvvetleri sizlere güçlerinizi derhal Yoldaş Neriman Nerimanov emrindeki Azerbaycan İşçi-Köylü hükümetine teslim etmenizi önerir. Bu durumda Kızıl Deniz Kuvvetleri, uyruğuna bakmaksızın tüm Bakü halkı için barışı ve istikrarı korumayı garanti eder. Bu yazı alındıktan sonra iki saat içinde bir cevap verilmelidir. Aksi takdirde ateş açılacaktır.*”²⁶

27 Nisan 1920’de yapılan son parlamento toplantısında Mehmet Emin Resulzade kürsüdedir. Ateşli tartışmalar sırasında, sosyalist hizip ve onlara yakın olan hizipler, iktidarı Bolşeviklere devretme talebini desteklemiştir. Resulzade, mecliste o akşam yaptığı konuşmada, “*Kardeşler! Bizden önce bir ulti­matom var. Teslimiyet içeriyor. Fakat kardeşler, teslimiyet ne anlama geliyor? Kim için pozisyonumuzdan çekileceğiz. Sınırlarımızı aşan ordunun başında Necati adında bir Türk komutanı olduğunu söylüyorlar. Rusya'dan gelen bu saldırgan ordunun Türkiye'yi yaşam ve ölüm mücadelesinde kurtarma yolunda olduğunu düşünüyorum. Kardeşler! Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısı. Ülkemizin amaçlarını destekleyen saygıdeğer bir ülkedir. Onun kurtuluşuna giden güçlere katılmaktan memnunluk duyacağız. Bu gücün özgürlüğümüze, bağımsızlığımıza zarar vermemesi koşuluyla. Ancak kardeşler rızamız olmadan sınırlarımızı geçen kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. İşittiğimiz propaganda bir düşmanın propagandasıdır. Onlar bizi aldatıyorlar. Bu bir yalan. Buraya gelen güçler bir Rus ordusudur. İstedikleri şey 1914'teki sınırları yeniden tesis etmektir. Ülkemize Anadolu'yu kurtarma bahanesiyle giren istilacı ordu, bir daha buradan ayrılmak istemeyecektir. Hükümeti Bolşeviklere teslim etmek ve Rusya ile anlaşmaya varmak için ultimatomu kabul etmek gerekli değil. Ultimatomu nefretle reddediyoruz. Eğer bağımsızlığımızı göz bebeği gibi savunmaya karar vermiş olan parlamento bu ulti­matomu kabul ederse bu gönüllü olarak dost gibi görünen düşmana hükümeti teslim etmek anlamına gelecektir. Biz milletin isteği ve arzusuyla buradayız ve sadece kuvvet ve süngü bizi buradan çıkaracak.*” Ancak Resulzade'nin teslimiyeti reddeden bu konuşmasına rağmen, Meclis Başkanının verilen ulti­matomu oylamaya sunmasının ardından üç kişinin tarafsızlığıyla yönetim Bolşeviklere teslim edilmiştir.²⁷ Burada Sovyet Rusya'nın Bakü'ye girişteki mukavemetin önüne geçmek için daha önce Karakol Cemiyeti adına Baha Sait tarafından imzalanan anlaşmada sözü edilen ırk olarak

²⁶ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 381-382.

²⁷ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 383. Nesiman Yagublu, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015, s. 61.

Azerbaycan ve Türkiye halklarının birbirlerine olan yakınlığından ve Azerbaycan halkı için önemli olan Türklerin nüfuzundan faydalandığı düşünülebilir.

Nisan 1920'deki bu olaylar sırasında Türk komünistlerden Süleyman Nuri ve diğer komünistlerin Orta Asya ve Astrahan'dan Bakü Bolşeviklerine silah ve mühimmat sağladıkları belirtilmektedir. Orjonikidze Lenin'e yazdığı bir telgrafta "*Bakü'deki Türk asker ve subaylarının devrim lehine çok aktif rol oynadıkları, onların sayesinde hükümetin Bakü'den kaçmasının engellendiğini*" ifade etmiştir.²⁸

Kızıl Ordu saflarında yer alan ve işgal sırasında adı geçen Necati ve diğer Türk askerleri ile ilgili olarak bir hususun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Ali Asker'in belirttiğine göre; Ekim İhtilali'den sonra gönüllülük esasına göre oluşturulan Kızıl Ordu'da bir süre sonra "mecburi askeri mükellefiyet" sistemi getirilerek, ordudaki asker sayısında artış sağlanmak istenmiş, savaş esirlerine vatandaşlık alma fırsatı verilerek esirler Rusya vatandaşlığına alınmaya başlamışlardır. Bu şekilde oluşturulan Kızıl Ordu birliklerinde 200-250.000 enternasyonal savaşmıştır. Enternasyonel savaşçılar arasında Osmanlı subay ve askerlerinden oluşan birlikler de bulunmaktadır. 1918-1920 yılları arasında Kızıl Ordu saflarında yer alan Türk savaş esirlerinden oluşan dört birlik bulunduğu söz edilmektedir. Bu birliklerden Türk Atıcı Alayının oluşmasında Bakü'de faaliyet gösteren Türk komünistlerin önemli rolleri olduğu söylenmektedir. Ali Asker'in tespitlerine göre; Türk esirlerinin diğer esirlere göre oranı düşük olup, 2. 000. 000' dan fazla savaş esirinden 64. 500 ü Türk'tür. Kızıl Ordu saflarında yer alan toplamda 200 ila 300.000 arasında değiştiği söylenen enternasyoneller arasında ise Türk esirlerinin sayısının 1.000-1.200'den fazla olmadığı belirtilmektedir. Bunun yanında Türk savaş esirlerinin bütünü Bolşevik örgütlenmeler içinde yer almadığı gibi, Bolşevikler Türk birliklerinin oluşturulmasında Türk komünistlere pek fazla güvenmemiştir. Türk birlikleri olarak belirtilen birlikler sadece Türklerden oluşmamış, başka uluslara ait esirleri ve yerel komünistleri de içine almıştır. Türklerden oluşan enternasyoneller diğer bölgelere göre Bakü'de daha aktif olmuşlardır.²⁹

²⁸ Ali Asker, "*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya'daki Türk Esirlerinin Kaderi*", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, H.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s.130.

²⁹ 1918-1920 yılları Kızıl Ordu saflarında yer alan Türk savaş esirlerinden oluşan dört birlik vardır: 1- Birinci Tatar- Başkort Taburunun Türk Bölüğü. 2- Türk- Komünist Askeri Birliği (Doğu Enternasyonel Birliği) 3-Türk Bölüğü (Özel Türk bölüğü) 4- Kızıl Ordu bünyesindeki 1. Türk Atıcı Alayı (Türk Kızıl Atıcı Alayı veya 1. Türk Atıcı Alayı). A. Asker, "*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya'daki Türk Esirlerinin Kaderi*", s. 129-131.

C-AZERBAYCAN YARDIMLARI

Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinin hemen öncesinde Anadolu'daki Milli Mücadele liderlerinin Azerbaycan'dan yardım konusundaki taleplerinden Mart 1920'den itibaren sonuç alınmaya başlamıştır. Bakü İslam Cemiyeti Hayriyyesi'nin Anadolu'daki Türklere yardım amacıyla 1920 yılında bir müsamere düzenlediği ve 3000 sterlinlik bir gelir elde ettiği ve bu parayı Bakü İstikraz Bankası'na yatırdığı anlaşılmaktadır. Bu paranın 19. 000 Osmanlı lirası ve 1. 000. 000 Fransız Frangı olarak Ankara'ya ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Ancak 25 Kasım 1923 tarihli belgelerde paranın akıbetinin araştırılması istenmektedir.³⁰

Türkiye'de Mustafa Keskin'in Genelkurmay ATASE Arşivi kayıtları kullanılarak yaptığı çalışmaya göre; tamamı hamiline ait olmak üzere gönderilen poliçeler 29.03.1920 tarihini taşımaktadır. Bu yardımlar bizzat devletin Başvekili olan Nasip tarafından Hususi Vekili Mehmed Ali Bey aracılığıyla gönderilmiştir. Azerbaycan Milli Cumhuriyeti tarafından gönderilen paranın miktarı hakkında belgelerde farklı bilgiler bulunmasına rağmen 1.000.000 Türk lirasından az olmadığı muhakkaktır. Ancak, Keskin'e göre de gönderilen paranın tümünün Ankara'ya intikal edip etmediği belgelerden anlaşılamamaktadır. Grubun Azerbaycan Sefareti 'ne müracaat ederek bilgi sorması üzerine burada verilen bilgide 12 çekten 8'inin ve ayrıca 19.000. Türk lirasının Ankara'ya intikal ettiği Hariciye Vekili'nin verdiği bilgiye göre beyan edilmektedir.³¹

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinden sonra 3 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal tarafından 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e gönderilen şifreli telegrafa göre Anadolu'nun Azerbaycan'dan yardım talebi devam etmektedir. Telegraf şöyledir: *"Elde beş para bulunmadığı malûmu devletleridir. Şimdilik dahilde bir menba da bulunmuyor. Başka taraftan temin edilinceye kadar Azerbaycan hükümetinden azami miktarda istikraz akdi imkânının teemmül ve temin buyurulmasını rica ederim."*³²

Nitekim bu talepten sonraki tarihlere rastlayan birtakım maddi yardımlar Anadolu'ya gönderilmiştir.

³⁰ **BCA**, Fon No: 030 10 00 00 Kutu No: 198 Gömlek No: 355 Sıra No: 10; **BOA**, Fon No: HR. İM., Dosya No: 89, Gömlek No: 65; S. Kemal Ermetin, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, Töre Yayın Grubu, İstanbul, 2003, s. 301-302; Naki Keykurun (Şeyh Zamanlı), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964, s. 116-117; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara, 1991, s. 120.

³¹ Mustafa Keskin, *"Millî Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuvay-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi"*, **Türk Yurdu**, IX, No:22, Kasım 1988, s. 22.

³² **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s. 330.

Kazım Karabekir Paşa 1 Aralık 1920’de TBMM’ye gönderdiği telgrafta; Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetlerinin Erzurum’daki askeri okullara yardım yaptığını bildirmiştir. 14 Aralık 1920 tarihli TBMM oturumunda okunan Kazım Karabekir Paşa’nın telgrafı şöyledir: “*Gümrü’de Rusya İçtimai Şura Cemahir-i Müttefikası Vekili tarafından Rusya Cemahiri Müttefikası namına Erzurum’daki askeri mektepler ve sanayi gürbüzleri müessesesi için 50.000 altın ruble ve Azerbaycan İçtimai Şûra Cemiyeti namına da vekil tarafından 500 adet yüzlük Osmanlı altını teberru edilmekle Hükümetimiz namına tarafımdan teşekkürname yazıldığı maruzdur.*”³³

16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Anlaşması’ndan sonrasında Azerbaycan yardımlarının hem arttığı hem çeşitlendiği görülecektir.

Bagirov ve Aslan’ın verdiği bilgilere göre ilk olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, TBMM’nin Azerbaycan’daki diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Bey aracılığıyla 17 Mart 1921 tarihli başvurusuna karşılık olarak 1.000.000 altın ruble yardım yapmayı kararlaştırmış ve bu para Bakü’deki TBMM Hükümeti temsilciliğine teslim edilmiştir.³⁴

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti tarafından TBMM Hükümeti’ne gönderilen Nerimanov tarafından imzalanmış, 23 Mart 1921 tarihli bir telgraf ise bu dönemdeki Azerbaycan yardımları hakkında öz nitelikte bilgiler içermektedir. Telgrafın içeriği özetle şöyledir: “*Azerbaycan Sovyet Hükümeti her zaman Türk halkına yardım elini uzatmak istemiştir. Ancak bu isteğin gerçekleşmesine İtilaf işbirlikçisi, Gürcistan Menşevik Hükümeti engel olmuştur. Ama bugün Gürcistan’ın üzerinde de işçi-köylü iktidarının kıvılcık bayrağı dalgalanmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti Türk halkına sempatisini fiilen göstermek imkanına sahiptir ve elinden geldiği kadar yardım etmek istemektedir. Sovyet Gürcistan’ın yardımı ile Bakü’den Kars’a 30 sarnıç (tank/vagon/sistern) ham petrol ve 2 sarnıç (tank/vagon/sistern) benzin getiren bir katar yola çıkıyor, bu katara Tiflis’te ayrıca 8 sarnıç tank/vagon/sistern) gazyağı da eklenecektir. Sovyet Azerbaycan’ın Türk halkına yaptığı bu yardım iki kardeş ulusun sıkı bağlılık ve iş birliği için yepyeni bir dönemi açmış olacaktır.*”³⁵

³³ Betül Aslan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 105.

³⁴ Y.A. Bagirov, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan- Türkiye İlişkileri II**, 2000, s. 61; B.Asan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)**, s. 105.

³⁵ Stefanos Yerasimos, **Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devrimi’nden Milli Mücadeleye)** Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 355.

Altmış iki vagon petrolü Türkiye'ye gönderen Azerbaycan Sovyet Hükümetinden Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Mayıs 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta; “Şahtatinski'nin teklifi üzerine Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde hayatlarını kaybetmiş askerlerin yetim çocuklarının barındığı yetimhaneler için her ay düzenli olarak üç tank gazyağı gönderilmesi hakkında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılap Komitesi'nin karar aldığını” bildirmiştir.³⁶

Bu dönemde Azerbaycan tarafından Türkiye'nin talebi doğrultusunda Erzurum ve çevresinde bulunan petrolün çıkarılması için de teknik ekipman sağlanması hususunda yardımcı olunmuştur. Kazım Karabekir Paşa Bakü'de yapılacak olan Doğu Halkları Kurultayına gönderdiği delegeler arasında bulunan Mehmet Aziz Bey'e, Bakü'de petrolün nasıl çıkarıldığı ve nasıl işletildiği konusunda uzmanlık yapması görevini vermiştir. Ayrıca Mustafa Suphi'den petrol çıkarmak için gerekli olan araç gereçlerin Azerbaycan'dan temin edilmesi konusunda yardım talep etmiştir. TBMM Hükümeti Bakü'de temsilcilik açtıktan sonra Memduh Şevket Bey'e de aynı konu üzerinde çalışması yönünde talimat verildiği belirtilmektedir. Nitekim Memduh Bey, 18 Nisan 1921'de Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği yazıda; Erzurum ve civarındaki petrolün çıkarılması için Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından hediye edilen araç ve gereçlerin bir an evvel Kars'a gönderilmesi için vagon tahsis edilmesini istemektedir.³⁷

1922 yılında da Azerbaycan'ın yardımları çeşitli şekillerde devam etmiştir. Azerbaycan'daki Türkiye temsilcisi Memduh Şevket Bey'in ricasını ele alan AKPMK Teşkilat Bürosu, 3000 pud (1 pud=16.38 kg.) benzin gönderilmesi kararını vermiş, yine AKPMK Başkanlık Kurulu'nun 6 Mayıs 1922 tarihli toplantısında Türkiye'ye petrol gönderilmesi kararı alınmış ve Tiflis'le temasa geçerek istenen on beş vagonun derhal gönderilmesinin sağlanması kararlaştırılmıştır. Kars Konsolosu Hacıbeyli, Hüseyinov'a gönderdiği 22 Ekim 1922 tarihli raporda; Kazım Karabekir Paşa'ya Azerbaycan'dan dokuz tank petrol gönderildiğini belirtmektedir.³⁸

Türkiye'ye yardım meselesi AKPMK özel toplantısında görüşme konusu olmuştur. 2 Ekim 1922'de S.M. Kirov'un başkanlığındaki AKPMK Prezidyumu “Anadolu'daki yoksullara yapılacak yardımın gerekli şekilde örgütlenmesini kabul

³⁶ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)*, s. 104; Y. A. Bagirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II*, s. 61; S.K. Ermetin, *Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım*, s. 305.

³⁷ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)*, s. 102-103.

³⁸ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)* s. 104

ederek, Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi'nden dört ve Maliye Komiserliğinden bir temsilciden oluşan komisyon kurmuştur. Bu komisyon bu konuyu ayrıntılarıyla incelemekle" görevlendirilmiştir.³⁹

Bu yıllarda petrol ürünlerinin dışarıya satılması için "Azneftesindikat" adında bir ithalat-ihracat örgütü kurulmuştu. Bu örgütün Türkiye'de Kars, Samsun, Trabzon ve İstanbul'da büroları açılmıştı. Yalnızca 1922 yılında "Azneftesindikat" Batum limanı yoluyla savaşan Türk halkı için 9294 ton gazyağı ve 340 ton benzin göndermiştir.⁴⁰

Bunların dışında Hasanov tarafından 1922 yılının 17 Eylülünde Bakü'de "Qırmızı aypara" etkinliği gerçekleştirilerek elde edilen bütün gelirin Türkiye'ye gönderildiği söylenmekte ama miktarı ve cinsi belirtilmemektedir.⁴¹

³⁹ Y. A. Bagirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II**, s. 64; S.K. Ermetin, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, s. 305-306.

⁴⁰ Y. A. Bagirov, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II**, s. 74; Hasan Hasanov, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakı, Elm, 2005, s. 127.

⁴¹ H. Hasanov, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, s. 123.

SONUÇ

Yaklaşık iki yıllık kısa bir ömrü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin her yeni kurulan devlet gibi kendi iç meseleleri vardı. Uluslararası ilişkilerin bir aktörü olarak; Rusya ve İngiltere'ye karşı bağımsızlığını korumaya çalışırken Osmanlı ile iyi ilişkiler geliştirmek zorundaydı.

Anadolu'da ise Mondros Mütarekesi sonrası 1919 yılında bir kurtuluş hareketi başlamıştı. Azerbaycan başlangıçta kendi durumu ile ilgili belirsizlik yaşarken, Anadolu Hareketinin başarısından da emin değildi. Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın bir yandan Osmanlı ile ilişkileri yürütmeye çalışırken, bir yandan da Anadolu Hareketini izlediği anlaşılmaktadır.

Anadolu Hareketinin ihtiyaç duyduğu maddi desteğin sağlanabilmesi için yapılan görüşmeler Azerbaycan'ın yardım etme niyetini ortaya koyarken, tereddüt edilen konularda ikna edilmesi yoluna gidilmiştir. Yardımların yapılması sırasında Azerbaycan'ın hassas diplomatik durumundan dolayı gizlilik içinde davranması, yardımların Türkiye'ye ulaşmasının engellenmesi, yardım konusunda Azerbaycan Hükümeti içinde çıkan birtakım ayrılıklar gibi sebepler; yardımlarla ilgili birtakım olumsuz değerlendirmelere yol açmıştır. Bunlar arasında en önemlileri yardım yapılmak istenmediği ve yardım miktarının az olduğu yönündedir. Bu konuda Azerbaycan'ın 1920 yılından itibaren Anadolu Hareketine yardım girişimleri söz konusudur. Ancak 1921 yılından itibaren yapılan yardımın miktarı ve çeşidi göz önünde bulundurulursa bu yardımların gerçekleşmesinde 1920 Nisan ayından itibaren Azerbaycan'da Bolşevik yanlısı bir rejimin iş başında olması ve 1921 yılında Türkiye'nin Sovyet-Rusya ile imzaladığı Moskova Antlaşmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Böylece Azerbaycan, Türkiye'ye bazen doğrudan bazen de Sovyet yardımlarının aktarılması hususlarında destek olmuştur.

Bu yardım talepleri ile de ilişkilendirilebilen söz konusu iki yıllık dönemdeki Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde söz konusu edilen bir diğer önemli konu; Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesinde Türkiye'nin desteğidir. Bu işgalin İttihatçılar arasındaki bir örgütlenmeden ortaya çıktığı söylenen Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle yaptığı müzakereler sonunda imzaladığı, Mustafa Kemal tarafından onaylanmayan 11 Ocak 1920 tarihli anlaşma metni ile açıklanması makul görünmemektedir. Bir diğer belge TBMM Hükümetinin Moskova'ya gönderdiği teklif listesidir. Bu teklif listesinin Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan sınırlarını geçtiği 26 Nisan 1920 tarihinde yazılmış olması bile işgalin bu teklif listesi ile doğrudan

ilişkilendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Azerbaycan halkı, Azerbaycan Parlamentosu ve Azerbaycan Hükümetindeki Bolşevik eğilim göz ardı edilerek, enternasyonal Kızıl Ordu içinde yer alan Birinci Dünya Savaşında esir düşmüş Türk askerlerinin yardımlarıyla işgalin gerçekleştiği düşünülemez. Kanaatimize göre Bolşevik Rusya'nın bu işgalde başarılı olmasının en temel nedeni bölgede hâkimiyet mücadelesi veren iki büyük devletten biri olan İngiltere'nin etkisizliğidir.

Nitekim her iki ülkenin liderleri işgal öncesi ve sonrası yaşanan bu gelişmeleri ulusal çıkar bağlamında değerlendirerek iyi ilişkiler geliştirmesini bilmişlerdir.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA, BCA).

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi.

2-Kitaplar

ASLAN Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk. (1919-1920)**, I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM Yayınları, Ankara, 2006.

BAGİROV Y. A, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan- Türkiye İlişkileri II**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş, 2000.

ERMETİN S. Kemal, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, Töre Yayın Grubu, İstanbul, 2003.

GÖNLÜBOL Mehmet- Sar Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara,1996.

GÖNLÜBOL Mehmet- Sar Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, ATAM Yayınları, Ankara, 1997.

GÜRÜN Kamuran, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

HASANLI Jamil, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan-The Difficult Road To Western Integration, 1918-1920**, Taylor&Francis Group, London, 2016.

HASANLI Jamil, **The Sovietization Of Azerbaijan- The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran 1920-1922**, The University Of Utah Press, Salt Lake, 2018.

HASANOV Hasan, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakı, Elm, 2005.

KARABEKİR Kazım, **İstiklal Harbimiz**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

KEYKURUN (Şeyh Zamanlı) Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.

MEHMETZADE Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara, 1991.

QAFAROV Vasıf, (Çev. Eldeniz Recebov), **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, TEAS Press, Neşriyyat Evi, İstanbul, 2018.

SONYEL Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, **Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping Of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge/United Kingdom, 1985, (First Paperback Edition 2004).

TANSU Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası**, Parola Yayınları, İstanbul, 2016.

YAGUBLU Nesiman, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015.

YERASİMOS Stefanos, **Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Millî Mücadeleye)**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

3-Makaleler

ASKER Ali, “*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya’daki Türk Esirlerinin Kaderi*”, **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s. 125-132.

ASLAN Betül, “*Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*”, **Atatürk Dergisi**, IV, S.1, 2004, s. 29-63.

KESKİN Mustafa, “*Millî Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuvay-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi*”, **Türk Yurdu**, IX, No:22, Kasım 1988.

TAHİRZADE Adalet Şerifoğlu, “*Karakol Cemiyeti Azerbaycan’da (Azerbaycan’daki Bir Dosya Üzerinde İnceleme)*”, **I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kastamonu, 2016, s. 74-86.

Makalenin Geliş Tarihi: 10.10.2019
Kabul Tarihi: 20.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

MAHMUT CELAL (BAYAR) BEY'İN İŞGÂLDEN ÖNCE İZMİR'DEKİ FAALİYETLERİ

MAHMUT CELAL (BAYAR) BEY'S ACTIVITIES IN IZMIR BEFORE THE OCCUPATION

Kaan Cem GENİŞ*

ÖZ

Mahmut Celal Bey, siyasi hayatındaki tecrübelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne 1907'de üye olarak gerçekleştirmeye başlamıştır. Bursa'da ikamet eden ve bankacılıkla uğraşan Mahmut Celal Bey, önce “Küme” adı verilen cemiyetin gizli bir koluna üye olmuştur. Daha sonra ise cemiyet tarafından Bursa Kâtibi Mesulü olarak görevlendirilmiştir. Bursa'daki faaliyetleri cemiyet tarafından faydalı bulununca İzmir'deki karışık ortamda daha yararlı olabileceği düşünülmüş ve İzmir Kâtibi Mesulü sıfatıyla İzmir'e gönderilmiştir. Bu görev ile Mahmut Celal Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ege bölgesindeki birinci derecedeki sorumlusu haline gelmiştir. Mahmut Celal Bey İzmir'e geldikten sonra mütareke döneminde İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyye Cemiyeti'ne girmiş ve İzmir'in Yunan işgâl sahasına girmemesi için pek çok faaliyette bulunmuştur. İzmir'in işgâli sırasında ise “Galip Hoca” takma adıyla hoca kılığında işgâle karşı propaganda faaliyetleriyle devam etmiştir. Makalenin ana muhtevasını da Mahmut Celal Bey'in İzmir Kâtibi Mesulü sıfatıyla İzmir'deki faaliyetleri ve İzmir'de işgâl faaliyetlerinin başlangıcında hangi olayların meydana geldiği oluşturmuştur. Bu eser, başta müracaat eserler olmak üzere pek çok araştırma eserinden, çeşitli makalelerden, süreli yayınlardan ve Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan elde edilmiş olan arşiv vesikalarından yararlanılarak oluşturulmuştur.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Doktora Öğrencisi: kcgemis@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7608-1220.: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Kaan Cem Geniş, “Mahmut Celal (Bayar) Bey'in İşgâlden Önce İzmir'deki Faaliyetleri”, Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.285-308. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Anahtar Kelimeler: İzmir'in İşgali, Mahmut Celal Bayar, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yunan İşgali.

ABSTRACT

Mahmut Celal Bey's membership in the Union and Progress Society was realized in 1907. Mahmut Celal Bey, resident in Bursa and engaged in banking, became a member of a secret branch of the society called "Cluster". Later, he was appointed by the society as the responsible Clerk of Bursa. When the activities in Bursa were found useful by the society, it was thought that they could be more useful in the mixed environment in Izmir and the Clerk of Izmir was sent to Izmir as his responsibility. With this task, Mahmut Celal Bey became the first-degree officer of the Union and Progress Society in the Aegean region. After Mahmut Celal Bey came to Izmir, he entered Izmir defense-I Hukuk-ı Osmaniyye society during the armistice period and took many activities to prevent Izmir from entering the Greek occupation zone. During the occupation of Izmir, he performed propaganda activities against the occupation under the pseudonym "Galip Hoca" under the guise of hoca. The main content of this work was the activities of Mahmut Celal Bey in Izmir as the responsible Clerk of Izmir and the events that occurred at the beginning of the occupation activities in Izmir. This work has been created by using many research works, mainly reference works, various articles, periodicals and archival documents obtained from the State Archives presidency.

Keywords: Occupation in İzmir, Mahmut Celal Bayar, The Committee of Union and Progress, Greek Occupation.

GİRİŞ

Mahmut Celal Bey, memuriyet hayatına Ziraat Bankası'nda çalışarak başlamıştır. Burada kendini geliştirip göstermeye başlayınca 1905'de Bursa'da Deutsche Orient Bank'a geçmiştir. Mahmut Celal Bey, memlekette o dönem Türkler arasında yaygın olmayan ve pek çok kimse tarafından bilinmeyen bankacılık sektörüne merak salmış ve alanında uzman olmanın gayreti içerisine girmiştir.¹ Kendisinin siyasi görüşleri de bu dönemde filizlenmeye başlamıştır. Memleketin içerisinde bulunduğu zor koşullara o da kayıtsız kalamamış ve memlekete hizmet edebilmek için arayış içerisine girmiştir.

¹ Burhanettin Bilmez, **Galip Hoca Mahmut Celal Bayar**, Saypa Yayınları, Ankara 1996, s.46.

Mahmut Celal Bey, İttihat ve Terakki'nin yeni yeni örgütlendiği dönemlerde 1907'de Bursa'da cemiyete üye olmuştur. Hemen akabinde 1908'de cemiyet tarafından İttihat ve Terakki Hüdavendigâr Vilayeti Kâtibi Mesulü sıfatıyla görevlendirilmiştir.² 1908'de ilân edilmiş olan II. Meşrutiyet ile birlikte memlekette de yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki erkânı iktidarı ele almış ve tek söz sahibi olmuştur. İttihatçı hükümetin hüküm sürdüğü zamanlar, Balkan Harbi ve I. Cihan Harbi gibi memleketi derinden etkileyen olaylar meydana gelmiştir. Ülke içerisinde bölünmeler, hizipleşmeler ve işgaller yoğun şekilde yaşanmıştır.

Balkan Harbinden mağlup ayrılmış ve akabinde I. Cihan Harbine girmek mecburiyetinde kalmış olan memleketteki, stratejik öneme sahip olan yerlerden biri de İzmir'dir. Liman kenti olması nedeniyle bölgenin ticari yükünü çeken İzmir'in bu kargaşada zarar görmemesi ve gücünü koruyabilmesi adına birtakım önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri de Mahmut Celal Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından İzmir'e Kâtibi Mesul sıfatıyla gönderilmesi olmuştur.³ Bu duruma ön ayak olan kişi İzmir Valisi Rahmi Bey'dir.⁴ Rahmi Bey bizzat dönemin sadrazamı Talat Paşa ile görüşmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir ve çevresinde zayıf olduğunu, nitelikli ve iş görebilecek düzeyde bir kişinin bölgeye gönderilmesinin elzem olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Mahmut Celal Bey, Sadrazam Talat Paşa tarafından İzmir Kâtibi Mesulü olarak görevlendirilmiştir.⁵

A- MAHMUT CELAL BEY'İN İZMİR'DEKİ FAALİYETLERİ

1913'de İzmir'e gönderilen Mahmut Celal Bey, bölgedeki Rum etkisini kırabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuş ve İzmir'de Türk hâkimiyetinin tekrar yerleşmesi için çalışmıştır.⁶ İzmir'e geldiğinde bölgede tam anlamıyla bir Yunan hâkimiyeti olduğunu gözlemlemiştir. Başta ticaret olmak üzere birçok imtiyazlı şirketlerin, limanların, demiryolları, denizcilik ve gemi nakliyatı kuruluşları, bankaların

² İhsan Fuat Özgen, **Millî Mücadele'de Galip Hoca Celal Bayar**, İnsanlık Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.4.

³ Davut Dursun, "Celal Bayar", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, V, 1992, s.216.

⁴ İttihat ve Terakki erkânı Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir ve çevresinde güçlü kalabilmek ve bölgeyi rahat kontrol edebilmek için valiliğe Rahmi Bey'i uygun görmüştür. (Mehmetefendioğlu, "Rahmi Bey'in İzmir Valiliği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.3, 1993, s. 347-371); **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları**, (Haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 137.

⁵ B. Bilmez, **Galip Hoca Mahmut Celal Bayar**, s.76.

⁶ Muzaffer Kurbanoglu, "Sade Çizgilerle Bayar", **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**, (Haz. Mükerrerem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul 1983, s.132.

hemen hepsinde bu hâkimiyeti tespit etmiştir. Toptancı bakkalcılık adı verilen işletmeler de Fransız ve İngilizlerin sermayeleriyle açılmış, Türk malları bu pazarlarda yok pahasına satılmaya başlanmıştır. Bu pazarlarda bulunan bazı Yunanlılar da casusluk faaliyetinde bulunuyorlardı.⁷

Mahmut Celal Bey, ilk iş olarak bölgedeki Yunan hegemonyasını kırmayı hedeflemiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için öncelikle köy ve kasabalarda efelerle bir araya gelmiştir. Efelerin ve köylülerin desteği ile fedai grupları tertip etmiştir. Davullu zurnalı tertipler yaptırıp, geceleri havaya silah attırmıştır. Bu faaliyetleri bölgede yaşayan Yunanlıların korkmasına yetmiştir. Neticede İzmir ve Ayvalık'ta yaklaşık 130 bin kişilik bir grup bölgeden kaçmıştır. İzmir metropoliti Hrisostomos bu durum karşısında Sadrazam Talat Paşa'ya şikâyetlerde bulunmuşsa da beklediği neticeyi alamamıştır.⁸

Mahmut Celal Bey'in faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Rum hâkimiyetinin kırılmasının asıl yolunun siyasi değil iktisadi olduğunu her defasında ifade etmiştir. İzmir'de tekel halini almış olan tüm kuruluşların öncelikli olarak tasfiyesini, daha sonra da bu yerlerde Türklerin de hâkimi olacağı yeni bir düzenin inşası için çalışmaya başlamıştır. Türk çiftçilerinin ürettiklerini satabilmeleri için Balçova'da tarım kooperatifleri kurmuştur. İzmirli asker ailelerine yeni iş imkânı olarak atölyeler açmıştır. Bu atölyelerde ücretli olarak asker aileleri çalışmış aynı zamanda ordunun dokuma ihtiyacının bir kısmı bu atölyelerden sağlanmıştır. İzmir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni kurmuş⁹ ve fakir fukaraya yemek dağıtılmasını temin etmiştir. Ayrıca bu cemiyet işsizlere iş bulmuş, İzmir halkı arasında spor faaliyetlerinin yaygınlaşması için çalışmalar başlatmıştır. Öksüzler Yurdu'nda bulunan 500 çocuğun maddi ve manevi tüm ihtiyaçları bu cemiyet vasıtasıyla karşılanmıştır. Cemiyet 1918 senesinde tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklara karşı Kızılay'a ciddi yardımlarda bulunmuştur. Ayrıca zor durumda olanlar için umumi çamaşırhaneler kurmuş, bu çamaşırhanelerde 264 bin parça çamaşır yıkanmıştır.¹⁰

⁷ Burhan Ulutan, "Celal Bayar'ın Ekonomik Politikası ve Uygulaması", **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**, (Haz. Mükerrerrem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul 1983, s.279.

⁸ B. Ulutan, "Celal Bayar'ın Ekonomik Politikası ve Uygulaması", **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**, s.279.

⁹ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ilk olarak 1912 yılının sonunda İstanbul'da kurulmuştur. Cemiyet amacını Edirne ve Adalar bölgesindeki milli menfaatleri korumak olarak açıklamıştır. Nazım H. Polat, "Milli Mücadele'de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)", **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s.628-636.

¹⁰ Celal Bayar hatıralarında 8 Şubat 1919 günü bu cemiyetin tüm faaliyetlerine son verilmesinin talihsiz bir karar olduğunu ifade etmiştir. Bayar bu cemiyetin aşevleri açtığını ve İzmir'de her gün 10 bin fakire yemek ve ekmeğin teminini sağladığını belirtmiş, yeri geldiğinde bu sayının 30 binlere vardığını açıklamıştır. Cemiyetin kapatılma nedeninin İttihat ve Terakki döneminde kurulmasından dolayı olduğunu ileri

Balkan Harbi'nden kuvvetli bir şekilde çıkmış olan Yunanlılar, I. Cihan Harbi'nde de Düvel-i Muazzama'nın yardımıyla galipler sınıfında yerini almış ve "Megali İdea" adını verdikleri hedeflerine ulaşabilmek için İzmir'i başlıca hedef olarak görmüşlerdir. I. Cihan Harbi'nin yıkıcı süreciyle birlikte İttihat ve Terakki Hükümeti dağılmış¹¹, iktidarı Hürriyet ve İtilaf Fırkası almıştır.¹² İttihat ve Terakki'nin devamı hüviyetinde bulunan Teceddüd Fırkası, 11 Kasım 1918'de kurulmuştur.¹³ Fırka, İzmir'in sorumluluğunu tekrar Celal Bey'e vermek istemiştir. Celal Bey, bu daveti bir emrivaki olarak telakki etmiş olmasına rağmen teklifi kabul ederek Teceddüd Fırkası İzmir Kâtibi Mesulü sıfatıyla görevine başlamıştır.¹⁴

Mahmut Celal Bey'in İzmir'deki yılları mütareke döneminde pek kolay geçmemiştir. İttihat ve Terakki'nin dağılıp, iktidara Hürriyet ve İtilaf Fırkasının geçmesiyle memlekette İttihatçı avı başlamıştır. İttihatçıların pek çoğu I. Cihan Harbi'nin sonuçlanmasından sonra memleket dışına çıkmışlardır. Kalanlar ise büyük bir baskı altında kalmışlardır. Mahmut Celal Bey de bu baskılardan nasibini almıştır. Dönemin sıkıyönetimi tarafından sürekli takip edilmiş ve çeşitli soruşturmalara maruz bırakılmıştır.¹⁵

Mahmut Celal Bey'in yeni parti ile tekrar İzmir'de faaliyete geçmesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yayın organı olan Müsavat ve İslahat gazetelerinde de geniş yer bulmuştur. Bu yayınlarda Celal Bey'in ve azaları olarak efkâr-ı umumiyyeye açıklanan

sürmüştür. O'na göre; cemiyet, İttihat ve Terakki'ye destek olabilir endişesi sebebiyle kapatılmış ve tüm mallarına ve paralarına el konulmuştur. Celal Bayar, **Ben De Yazdım**, II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.483-484.

¹¹ İttihat ve Terakki Fırkası'nın son hükümeti olan Talat Paşa Kabinesi, Mondros Mütarekesi'nden önce istifasını vermiştir. 1-5 Kasım 1918 tarihinde fırkanın toplamış olduğu son kongrede parti için fesih kararı alınmıştır. 4 çekimser, 9 muhalif oya karşı 35 oy ile parti kendisini feshetmiştir. Siyasi hayata yenilenmiş anlamına gelen "Teceddüd" ismi ile devam edilmesine karar verilmiştir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler- Mütareke Dönemi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.73; Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980, s. 310-311; Kâmil Erdeha, **Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s.372; Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 86; bu yıkılışı hızlandıran en önemli sebeplerden birisi de Enver, Talat ve Cemal Paşaların ülkeyi terk etmeleri olmuştur. İttihatçılar üzerinde toplanmış olan baskı ve öfke, cemiyet mensuplarının da gözünü korkutmuş ve partiyi tamamen ortadan kaldırmayı tek çıkış yolu olarak görmüşlerdir. Ziya Şakir, **İttihat ve Terakki- III Nasıl Öldü**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2018, s.683.

¹² Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990; Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilaf", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, X, 1985, s.1436-1444.

¹³ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXIII, 2001, s.483.

¹⁴ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.480; Necmettin Önder, "Bayar Yüz Yaşında", **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**, (Haz. Mükerrrem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul 1983, s.151; Osman Demirbaş, **İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Millî Mücadele**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s.50.

¹⁵ Yaşar Aksoy, **Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları**, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s.146.

kişilerin İttihatçılıktan başka gayretleri olmadığı iddia edilmiş ve bu kimselerin memleketi tekrar bir felakete sürükleyecekleri ifade edilmiştir.¹⁶

Bu dönemde artık tamamen Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidarının baskısı altında kalmış olan Teceddüd Fırkasının önemli kuruluşları da ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Bunların en önemlilerinden biri İzmir Milli Kütüphanesi'nin tasfiyesi olmuştur. Milli Kütüphane 1911'de İbrahim Kadızade'nin önerisiyle ortaya çıkmış ve resmi olarak 23 Haziran 1912'de kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Mahmut Celal Bey de kütüphanenin sorumluları arasına katılmış¹⁷ ve kütüphanedeki kitap sayısını 31 bin küsura çıkarmıştır.¹⁸ Yunanlılarla iyi ilişkiler yürütme çabasında bulunan Hürriyet ve İtilaf erkânı, İttihatçı yuvası gözüyle bakmış olduğu bu kurumu tasfiye kararı almıştır.¹⁹ Öncelikli olarak kütüphanenin adındaki "Milli" kelimesi kaldırılmak istenmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın lideri Sadık Bey, kütüphanenin isminin "İslam Kütüphanesi" şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir. Parti heyetince kabul edilmiş olan teklif ile İzmir Milli Kütüphanesi, İslam Kütüphanesi adını almış ve Millî Mücadele kazanılıncaya kadar bu isimle kalmıştır. İzmir'in kurtuluşunun ardından kütüphane tekrar eski kurucuları tarafından idare edilmeye başlanmıştır.²⁰

Mahmut Celal Bey'in İzmir'deki önemli faaliyetlerinden biri de Halka Doğru Cemiyeti'nin kuruluşu ve aynı adla cemiyetin yayın organı olan derginin yayımlanmasında bulunmuş olmasıdır. Celal Bey, Dr. Nazım Bey* ve İzmir Valisi Rahmi Bey ile birlikte 1918 senesinde bu cemiyeti kurmuş ve dergiyi yayımlamıştır. Cemiyet için 20 bin lira tutarında para toplanmış ve bankada muhafaza edilmiştir. Celal Bey hem cemiyetin umumi kâtipliğini hem de derginin müdürlüğünü yapmıştır. Halka Doğru dergisinin ilk nüshasında maksatlarını açıklarken tamamen halk odaklı çalışmalar yürüteceklerini, siyasi maksatlardan kesinlikle uzak duracaklarını ifade etmiştir. Cemiyet nizamnamesini ve derginin programını bütün okullara ve öğrencilere ücretsiz olarak

¹⁶ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.481.

¹⁷ Y. Aksoy, **Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları**, s.117.

¹⁸ B. Ulutan, "Celal Bayar'ın Ekonomik Politikası ve Uygulaması", **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**, s.279.

¹⁹ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve özellikle mütarekenin imzalanmasından sonra, yanlış olduğu düşünülen tüm eylemler ve alınmış olan kararlar İttihatçılık kavramı bahane edilerek sert eleştirilere maruz kalmıştır. Sabri Sürgevil, "İttihat ve Terakki'den Millî Mücadele'ye", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S. II, 1992, s.334.

²⁰ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.486-488.

* İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çeşitli kademelerinde görevler almış, Talat Paşa kabinesinde 3 ay süreyle Maarif Nazırlığı görevini üstlenmiştir. 17 Haziran 1926 tarihinde İzmir Suikastı ile ilgisi olduğu iddiası ile tutuklanmış ve 26 Ağustos 1926 günü asılarak idam edilmiştir. Ahmet Eyicil, "Nazım Bey", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXXII, 2006, s.447.

dağıtmış ve amaçlarının tereddütsüz bir şekilde herkes tarafından açıkça bilinmesini istemiştir. Fakat bu cemiyet ve derginin ömrü uzun olmamıştır. Cemiyetin faaliyetleri, derginin 4.sayısının yayımlanmasının ardından durdurulmuştur.²¹ Cemiyetin hesap ve paraları zorla alıkonulmuştur.²²

Mahmut Celal Bey ve arkadaşlarının ülkenin çıkarları doğrultusunda uygulamak istedikleri başka politikalar da mevcuttur. Bunlardan biri idealist Türk gençlerinin memleket yönetiminde söz sahibi olmalarıdır. Bunun için İzmir’de yatılı mektepler açılmıştır. İzmir’den ayrı olarak köy çocuklarının da bu faaliyetlere katılabilmesi için Emirâlem İstasyonu’nda ayrıca bir yatılı mektep kurulmuştur.²³ Bir diğer uygulama ise ekonomi alanında kendini göstermiştir. Yukarıda sözü edildiği gibi İzmir piyasası ve ticareti tamamen Rumların hâkimiyeti altında sürdürülmektedir. Celal Bey’in bu duruma son vermek için aldığı tedbir çeşitli Türk şirketleri kurmak olmuştur. İhracat ve İthalat Anonim Şirketi, Türkiye Palamutçular Ortaklığı gibi yönetimi Türkler de olan milli şirketler kurulmuştur.²⁴ Bunun yanı sıra küçük mahalli bankalar da kurularak Türk ticaret hayatına katılmıştır.

İzmir’in ekonomik ve ticari hayatının önemli unsurlarından biri de şimendiferler olmuştur. Bölgede şimendiferlerin idaresi Rumların elindeydi. Celal Bey bu konuda bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Öncelikli olarak Nafia Nazırı Muhtar Paşa ile görüşmeye muvaffak olmuştur. Bölgedeki Türk hâkimiyetinin pekiştirilebilmesi için şimendifercilerin Türk olması gerektiğini iletmiştir. Nihayet 28 Haziran 1915 günü İzmir’de şimendifer mektebi açılmıştır. Mektebin başına Şimendifer Bölüğü Kumandanı İskender Bey adında bir subay getirilmiştir. Okulun masrafları Milli Müdafaa Cemiyeti tarafından karşılanmıştır. Ayrıca evkaftan da para yardımı alınmıştır. Bu girişim belirli bir süre başarıyla sürdürülmüştür. Okul ilk mezunlarını vermeye muvaffak olmuş ve şimendifer alanında Türk personelleri yetiştirmeye başlamıştır. Celal Bey’in bu girişimi Mondros Mütarekesi ile sekteye uğramış, İtilaf kuvvetlerinin öncülüğündeki imtiyaz sahibi zümreler ilk iş olarak Türk memurlarını görevinden alıkoymuştur. Türklerin

²¹ Zeki Arıkan, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, I, 1985, s.110.

²² C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.488-490; Celal Bayar hatıralarında Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından İstanbul’da da “Halka Doğru” isimli bir derginin çıktığından bahsetmektedir. Bu dergi 1913’de çıkmaya başlamıştır. Hem İstanbul hem de İzmir’de aynı isimle çıkan bu iki derginin de çıkma amaçları birbirine benzerlik göstermektedir. Mehmet Özden, “Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)”, **Milli Folklor**, S. 89, 2011, s.109-119.

²³ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.490-491.

²⁴ B. Ulutan, “Celal Bayar’ın Ekonomik Politikası ve Uygulaması”, **100. Yaşında Celal Bayar’a Armağan**, s.279.

şimendifer sahasında tekrar iş başına gelmesi Millî Mücadele'nin kazanılması ile mümkün olmuştur.²⁵

Mütareke dönemi İzmir'i Yunan nümayişlerinin hızla arttığı bir dönem olmuştur. Mondros Mütarekesi ile birlikte kazanan tarafta saf tutmuş olan Rumların İzmir'deki hâkimiyetleri artmaya başlamıştır. İngiliz ve Fransız gemilerinin yanında Yunan gemileri de İzmir Limanı'na demirlemeye başlamışlar ve bu durum bölgedeki Rum halkını coşturmaya yetmiştir.²⁶ Bu olayların akisleri sadece İzmir'de değil İstanbul'da da kendini göstermiştir. "Arian" isimli bir Fransız torpidosu İstanbul'a demirlemiş ve Beyoğlu sokaklarında Rumlar tarafından nümayişler çıkarılmıştır. Rumlar tarafından ortaya konan bu gösteriler "Mavri Mira" cemiyeti tarafından planlanmıştır.²⁷

Ortaya çıkan bu hadiselerden sonra İzmir'de yayınlanan gazetelerde de fikir çatışması baş göstermiştir. Köylü gazetesinin 1 Şubat 1919 tarihli sayısında İzmir'deki Yunan hegemonyasına hafifletici sebepler göstererek Yunan istilasını adeta meşru halde göstermeye çalışan, Türklerin ve Rumların bir arada yaşayabileceklerini ifade eden bir yazı kaleme alınmıştır.²⁸ Duygu gazetesi bu yazıya sert bir tepki göstermiştir. Gazete 4 Şubat 1919 tarihli nüshasında şu satırlara yer vermiştir: "*Memleketimi Yunan'a peşkeş çekmek isteyen gazetelerle asla! Ağzındaki baklayı çıkar, ne demek istiyorsun? Burası Yunanistan olacağı için Türklerin Rumlarla beraber yaşamaları lüzumundan mı? Hayır, burası Yunanistan olamaz. Aydınlarımızdan size aldanacak kimse kalmadı. Aldana, aldana hep usta olduk.*"²⁹

İzmir'de Yunan hâkimiyeti iyiden iyiye hissedilirken bölgede belediye seçimleri yapılmıştır. İzmir Belediyesi'ne 6 üye alınacaktı ve bu üyelerin kaçının Türk, kaçının

²⁵ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.494-496; Nail Moralı, **Mütarekede İzmir**, (Haz. Erkan Serçe), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2002, s.80.

²⁶ 24 Aralık 1918 günü Yunan savaş gemisi Leon, İstanbul'dan İzmir'e gelmiştir. 18 kişilik bir deniz birliği İzmir Limanı'na ayak basmıştır. İzmir Rumları büyük gösteriler tertip etmişlerdir. 25 Aralık 1918 günü bölgede Yunan Konsolosluğu'nun açılacağı duyurulmuştur. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.72; Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s.32.

²⁷ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.541.

²⁸ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.546; Köylü gazetesi başlarda Anadolu ve Duygu gazeteleri gibi İzmir'in haklarını savunmuştur. Hatta gazetenin sahibi Mehmet Refet, mütarekenin imza edilmesinin ardından ülke çıkarlarını daha rahat savunabilmek için gazetesini Journal Keuylu adı altında İngilizce ve Fransızca olarak da yayımlamıştır. Fakat işgalle birlikte bu tutumunu değiştiren Köylü gazetesi, Yunanlılar tarafından satın alınmış ve Rumların kontrolü altına girmiştir. Zeki Arıkan, "İşgal Dönemi İzmir Basını", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, V, S. 13, 1988, s.146; Zeki Arıkan, "Köylü Gazetesi ve İşgal", **Atatürk Yolu Dergisi**, I, S.2, 1988, s.187-200.

²⁹ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.547; Duygu gazetesi yayınladığı dönemde Rum basının ve Hürriyet ve İtilaf Hükümeti'nin baskısına maruz kalmıştır. İtilafçılar, Duygu ve Anadolu gibi bağımsızlığı savunan gazetelerin yayınlarına devam etmesini İttihatçılığın canlanması olarak yorumlamışlardır. Haydar Rüştü Öktem, **Mütareke ve İşgal Anıları**, (Haz. Zeki Arıkan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s.7.

Rum olacağı o dönemin önemli bir sorunuydu. Celal Bey seçimlere büyük ehemmiyet vermiştir. Bu seçim aynı zamanda bölgede kimin daha fazla nüfusa sahip olduğunu da açıkça ortaya koyacaktır.³⁰ İttihat ve Terakki'nin mahalli teşkilatları varlığını muhafaza ederek bu konuda bölgedeki Türk halkına yol gösterici olmuştur. Mahmut Celal Bey'in başkanlığında belediyede Türk hâkimiyetini artırmaya yönelik hazırlanmış olan karma liste seçimi kazanmıştır.³¹

Mütarekenin ağır koşulları, Egeli Rumların yürütmüş olduğu isyankâr faaliyetler Türk aydınları arasında İzmir'de bir direniş merkezi oluşturulması fikrini uyandırmıştır. Bu fikri hayata geçirebilmek için Mahmut Celal Bey, Ferit Eczacıbaşı ve Dr. Hacı Hasanzade Ethem Bey bir toplantı tertip etmişlerdir. Ethem Bey, Celal Bey'den yardım vaadi istemiştir. Eğer yardım sözünü alırsa birkaç arkadaşı ile birlikte bir cemiyet kurup hemen işe başlayacaklarını belirtmiştir. Celal Bey gerekli yardımları sağlayacağını güvencesini vermiş ve Ethem Bey ile birlikte hareket edeceğini açıklamıştır.³² Bunun üzerine İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 1 Aralık 1918'de İzmir Vilayeti'ne verilmiş olan bir dilekçe ile kurulmuştur.³³ Cemiyetin temel amacı siyaset ve politikadan bağımsız olarak İzmir'i korumak ve kollamak olarak ifade edilmiştir.³⁴

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin ilk işi bir kurul tertip ederek bu kurulu İstanbul'a göndermek olmuştur. Kurul Sadrazam Tevfik Paşa ve itilaf devletleri komiserleriyle irtibat kurmaya çalışmıştır. Kurulun temel amacı o sıralarda devam etmekte olan Paris Barış Konferansı'nı etkilemek ve İzmir'in Yunanlılara peşkeş çekilmesini önlemektir. Fakat bu çabalar pek sonuç vermemiştir. Bu sırada Tevfik Paşa Hükümeti Babıali'ye istifasını vermiş ve görevden çekilmiştir.³⁵ Dolayısıyla İzmir Kurulu irtibata geçebileceği bir muhatap bulamamıştır. Bunun üzerine kurul çalışmalarını

³⁰ Bölgede 1917 yılındaki nüfus hareketleri incelendiğinde İzmir'de 406 bin İslam, 151 bin civarında da Rum tebaasının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Erkan Serçe, **Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998, s.153; Erkan Serçe, **İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917**, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.

³¹ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.556.

³² C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.557.

³³ İzzet Öztoprak, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Üzerine Gözlemler", **Kurtuluş ve Kurtuluşun Sembol Kenti İzmir**, (Haz. Murat Alper Parlak), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.69.

³⁴ Y. Aksoy, **Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları**, s.145; İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kurucularının tam listesi şu şekildedir: Dr. Hacı Hasanzade Ethem Bey, Moralizade Halit ve Moralizade Nail Beyler, Menemenizade Muvaffak Bey, Emekli Binbaşı Hüseyin Lütfü Bey, İtibar-ı Milli Bankası II. Müdürü Naci Bey, Eski Maliye Müfettişi Arif Bey, Tokadizade Şekip Bey, Abdurrahman Sami Bey, Hasan Vasfi Bey. Engin Berber, **Bir İzmir Kâbusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2002, s.48-64.

³⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, III, Kısım: IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.707.

İtalyanlar üzerine çevirmiştir. Batı Anadolu bölgesinde söz sahibi olmaya çalışan İtalyanlar, İzmir ve çevresinin Yunanlılara bırakılmasını hoş karşılamamışlardır. Bunun üzerine İtalyan yüksek komiseri Kont Sforza, kurulun kendisine göstermiş olduğu yakınlığa karşılık vermiştir. Sforza, İngiliz amirali Calthorpe'dan almış olduğu bilgiye göre yakın zamanda İzmir'in işgal edileceğini haber vermiştir. Bu haber cemiyet içerisinde büyük yankı uyandırmış ve tepki çekmiştir.³⁶

Bu nedenle İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyye Cemiyeti ve Türk Ocağı 13 Mart 1919 günü İzmir Tiyatrosu'nda ortak bir toplantı tertip etmişlerdir. Toplantıda söylenen nutuklarda İzmir'in Türk olduğu ve her zaman Türk kalacağı ifade edilmiş ve aksi yönde söylenen tüm nutuklar sert tepki toplamıştır.³⁷ Mahmut Celal Bey bu toplantıda şu nutku söylemiştir:

“Efendiler! Memleketi tehdit eden felaket o kadar büyüktür ki sadece yazıp çizmekle, kitap ve saire yayımlamakla, böyle toplantılar yaparak söz söylemekle, bu felaketin önüne geçilemez. Yunanlılar burayı fiilen işgal etmeseler bile, Makedonya'daki siyasetlerini takip etmeleri, komiteciler vasıtasıyla çeteler teşkil ettirerek, Türk köylerini devamlı baskı altında tutmaları ve Türk varlığını yavaş yavaş söndürmek için birçok teşebbüslere girişmeleri muhakkaktır. İzmir civarında sık sık tekrarlanan olaylar da bu ihtimale kuvvet vermektedir. Bugünkü hükümetin bugünkü durumu düzeltmesini beklemek abestir. Hükümeti kuvvetlendirmek ise maddeten imkânsızdır. Şu hâlde yapılacak yalnız bir şey vardır. O da bu şekilde bir taraftan ilmi müdafaaya devam edilirken, diğer taraftan silahına dayanan milli bir kuvvet hazırlamaktır. Şunu iyi bilmek lazımdır ki İzmir'in varlığını koruyacak yazılar ve nutuklar değil, ancak silahtır.”³⁸

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyye Cemiyeti'nin faaliyetleri bununla sınırlı kalmamıştır. Cemiyet, Ege bölgesinin Türk hâkimiyeti altında olduğunu bütün dünyaya bildirme gayesiyle toplanma kararı almıştır. Sadece İzmir ile sınırlı kalmayıp, Aydın, Denizli, Muğla, Balıkesir ve Manisa vilayetlerini de temsil eden kurullar kongreye iştirak etmişlerdir. Bu milli birlik içerisinde kongre 17 Mart 1919 günü açılmıştır. Kongrenin çalışmalarına en büyük engel Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmuştur. Fırka, İzmir merkezli kongrenin ikinci gününde yayımladığı tebliğde, asıl maksadın İttihatçı fikirlerin

³⁶ Alev Er, “Millî Mücadele’de Siyasal Kuruluşlar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, IV, 1985, s.1124.

³⁷ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.566.

³⁸ Tülay Duran, “Millî Mücadele’de Batı Cephesinde Kuvay-ı Milliye’nin Kuruluşu ve Celal Bayar (Atatürk’e Verilen Rapor)”, **100. Yaşında Celal Bayar’a Armağan**, (Haz. Mükerrerem Sarol, İsmet Bozdağ) Tercüman Yayınları, İstanbul 1983, s.239.

kamuoyuna benimsetilmeye çalışılması olarak nitelendirmiştir. Hedefin, vatandaşı iç politika ile meşgul etmekten ibaret olduğu söylenmiş ve kongreye aza göndermeyeceklerini açıklamışlardır. Bütün bu engellemelere rağmen kongre çalışmalarına devam etmiş ve İtilaf Devletleri komiserlerine Fransızca telgraflar çekilerek İzmir'in ve bütün Ege'nin Wilson prensiplerine göre Türk olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.³⁹

Mahmut Celal Bey, İzmir'de Teceddüd Fırkasının kâtibi mesulü sıfatıyla çalışmalarına devam ederken aynı zamanda İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmalarını da yakından takip etmiş ve kongrelerine iştirak etmiştir.⁴⁰ Celal Bey'in İzmir'de bu denli aktif bir rol üstlenmesi dikkatleri üzerine çekmesine kâfi gelmiştir. İzmir'de başlayacak olan işgâl faaliyetlerinden kısa bir süre evvel İzmir'de pek çok kişinin Divan-ı Harbe verileceği şayiası yayılmaya başlamıştır. Mahmut Celal Bey yakın çevresinden ve vilayetten aldığı bilgilere göre kendi adının da tevkif edilecekler listesinde olduğunu öğrenmiştir. Ayrıca bir süredir polis takibi altında olduğunu ve hafiyeler tarafından gölge gibi takip edildiğinin farkına varmıştır. Celal Bey bu konu hakkında tanıdıklarının fikirlerini almış ve İzmir'de kaldığı müddetçe ele geçme olasılığının günden güne artacağını anlamıştır. Celal Bey son kararını vermeden önce İaşe Nazırı Kemal Bey ile Mansurizade Sait Bey'in oğlu Emin Bey vasıtasıyla görüşmüş ve İzmir'den ayrılmaya karar vermiştir. Celal Bey, Jandarma Yüzbaşısı Edip Bey* ile birlikte Küçük Menderes havzası civarına ve gerekirse Nazilli'ye çekilerek burada gerçekleşmesi muhtemel Yunan istilasına karşı koymayı kararlaştırmıştır.⁴¹

B- İZMİR'DE İŞGAL FAALİYETLERİNİN BAŞLANGICI

İzmir'in Yunan işgaline bırakılacağı Paris Barış Konferansı'nın seyrinden belli olmuştur. Yunanistan Başbakanı Venizelos konferans heyetine vermiş olduğu muhtıradan Batı Anadolu'da 1.013.195 kadar Rum yaşadığını ve Adalar bölgesi de eklendiğinde 1.188.359 kişilik bir Rum nüfusu olduğunu, Türklerin ise 1.042.050 kişilik bir nüfusa

³⁹ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.568-570.

⁴⁰ Teceddüd Fırkası, Hürriyetperver Avam Fırkası ile birlikte Meclis-i Vükela tarafından 5 Mayıs 1919 günü kapatılmış ve mallarına el konulmuştur. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele- I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.179.

* Jandarma Yüzbaşısı Edip Bey, Sarı Efe Edip namıyla tarih kitaplarında yer almıştır. Ödemiş ve çevresinde Kuvay-ı Milliye'ye ciddi yardımları dokunmuştur. İzmir Suikastının hemen ardından tutuklanmış ve 13 Temmuz 1926 tarihinde idam edilmiştir. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, (Der. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.410-496; Uğur Mumcu, **Gazi Paşa'ya Suikast**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1996.

⁴¹ C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.584-586.

sahip olduğunu söylemiş⁴² ve bölgedeki hak iddiasını meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Konferansın 30 Mart 1919 tarihli raporunda İzmir ve hinterlandının Yunanistan'a verilmesi karar altına almıştır.⁴³ İşin aslına bakıldığında zaman bu topraklar 1917 senesinde St. Jean De Maurienne Antlaşması ile İtalya'ya bırakılmıştır.⁴⁴ Ayrıca bu anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için Rusya'nın onayının alınacağına dair bir madde konulmuştur. Rusya Geçici Hükümeti iktidardan uzaklaşana kadar bu antlaşmayı onaylamamıştır.⁴⁵ Lakin İngiltere ve Fransa bu bölgede olası bir İtalyan nüfuzunu kendilerine uygun görmemiş ve antlaşmayı geçersiz saymışlardır.⁴⁶

Mayıs ayının başından itibaren işgalci devletlerin harb gemilerinin sürekli İzmir'e demirlemesiyle birlikte bölgede bir işgal hazırlığının ilk işaretleri görülmeye başlanmıştır.⁴⁷ Nitekim İzmir'e Yunan birliklerinin girmesine 10 Mayıs 1919 günü müttefiklerce karar verilmiştir. Bu karardan 1 gün sonra 11 Mayıs 1919 gecesi İzmir limanına yanan bir İtalyan muhribinin içinden Cami, Ahmed Dino ve Morali Halid Bey inmiş ve İzmir belediye başkanı ile görüşerek İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini söylemişlerdir. Bu kişiler eğer İzmir'de İtalyan mandası, halk tarafından kabul edilmiş bir beyanname ile neşredilirse işgalin önleneceğini ifade etmişlerdir. Buna en sert tepkilerden birini Mahmut Celal Bey vermiştir. Celal Bey yapmış olduğu açıklamada şu

⁴² Bayram Bayrakdar, "Mütarekede Yunanistan'ın Ayvalık Politikası", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S. 2, 1992, s.94; Celal Bayar hatıralarında işgal döneminde Batı Anadolu'da (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, Muğla, Balıkesir) toplam 1.802.698 kişilik bir Türk nüfusu ve 329.653 kişiden ibaret olan bir Rum-Ortodoks nüfusundan söz etmektedir. C. Bayar, **Ben De Yazdım**, s.570; Necmi Ülker araştırmasında 1918 yılında Aydın vilayetinin toplam nüfusunu 1.589.197 olarak vermiş ve İzmir bölgesinde İslam nüfusunun Rum nüfusundan oldukça fazla olduğunu belirtmiştir. Necmi Ülker, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, V, 1990, s.27; Toynbee, Osmanlı Devleti'ndeki toplam Rum nüfusunun 2 milyondan biraz daha az olduğunu ifade etmiştir. Arnold Toynbee, **The Murderous Tyranny Of The Turks**, Hodder&Stoughton, London 1917, s.8.

⁴³ Sabahattin Selek, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı Dergisi**, I, S. V, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1969, s.91; İzmir ve çevresinin Yunan işgal sahasına bırakılması İngiltere için kazanç olmuştur. İngilizler hem İtalyan isteklerini bertaraf etmiş hem de kendi kontrolü altında olabilecek bir Batı Anadolu işgal bölgesi oluşturmayı kolaylaştırmıştır. Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s.7.

⁴⁴ Hurşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s.76-80; Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2009, s.92.

⁴⁵ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s.129.

⁴⁶ Mustafa Turan, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali", **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s.756.

⁴⁷ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.74; İşgal henüz gerçekleşmeden önce İzmir'de bulunan ve Yunan hareketine karşı büyük bir örgütlenme faaliyeti yürütmüş olan Nurettin Paşa, itilaf devletlerinin baskısıyla İstanbul Hükümeti tarafından görevinden azledilmiş ve sonraları Ali Nadir Paşa komutaya geçmiştir. Nurettin Paşa'nın işgalden önce görevinden alınması İzmir için büyük şanssızlık olmuştur. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s.166.

sözleri sarf etmiştir: “Efendiler! Memleketi tehdit eden felaket o kadar muazzam ve o kadar yakındır ki, bunun kitaplar çıkararak, gazeteler neşrederek ve protesto notaları tevdi ederek önüne geçileceğini sanmak safdilliktir. Eğer, zelil ve hakir yaşamak yerine mücadeleyi ve icabında ölmeyi tercih edebiliyorsak, yapılacak bir tek şey vardır. Memleketimizi, müstevliye karşı müdafaa etmeye karar vermeliyiz. O, nasıl silah kuvvetine istinat ederek gelebiliyorsa, biz de ona aynı tarzda mukabele etmeliyiz. Silaha sarılabiliyor muyuz? Buna cevap verelim. Eğer vereceğimiz cevap müsbet olacaksa kurtuluş yolu vardır. Yoksa vatanın elden gitmesi, maalesef bir netice-i mukadderdir.”

⁴⁸ 11 Mayıs’tan 14 Mayıs’a kadar geçen sürede hükümet, İzmir’de müttefikler tarafından bir işgal faaliyetinin başlamasının söz konusu olmadığı hakkında beyanatlar vermeye devam etmiştir.

Yunan Başbakanı Venizelos müttefiklerinden iki istekte bulunmuştur. Öncelikle işgalin Türklere yalnızca 12 saat öncesinde duyurulmasını istemiştir. İkinci olarak İngiliz Amirali Calthorpe’un işgal sırasında İzmir’de olmasının işgalin gelişimi için iyi olacağını belirtmiştir.⁴⁹ 14 Mayıs 1919 günü İngiliz Amirali Calthorpe, İzmir Valiliği’ne çekmiş olduğu notada İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edileceğini bildirmiştir.⁵⁰ Aynı gün Yunan işgal komutanı Zafiriupulos bir beyanname neşretmiştir. Bu beyannamede, müttefik devletlerin muvafakatiyle işgale başladıklarını belirtmiş ve güya işgalden maksadın bölge halkının refahını temin etmek olduğunu söylemiştir.⁵¹

⁴⁸ Cemal Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, XIX, Tarih Yayınları, İstanbul 1961, s.10796.

⁴⁹ Alev Coşkun, **Kuvay-ı Milliye’nin Kuruluşu En Uzun 15 Gün / Ödemiş Direnişi**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1997, s.127.

⁵⁰ Ali Nadir Paşa’nın işgali haber aldıktan sonra çekmiş olduğu telgraf şu şekildedir: “İzmir Kumandanlığından: Buraya gelen Amiral Calthorpe’dan bir nota aldım. Bunda İzmir istihkâmâtı ile civarında müdafaa tertibatını haiz bulunan arazinin mütarekenamenin yedinci maddesi mucibince bugün öğleyin saat on ikide işgal edeceklerini ve bunun Düvel-i Müttefika tarafından Babıali’ye bildirildiğini yazıyor. Emrinize muntazır olduğum maruzdur.” **Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s.248; Süvari Yüzbaşı Ahmed Bey, **Türk İstiklal Harbi’nin Başında Millî Mücadele**, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Matbaası, Ankara 1928, s.4; Ziya Şakir, **İşgal Altında**, (Haz. Feridun Ata), Palet Yayınları, Konya 2010, s.241-245; Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.275; Rahmi Apak, **İstiklal Savaşı’nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s.3; Naci Gündem hatıralarında 14 Mayıs 1919 günü için şu cümleleri kaydetmiştir: “İkindiden sonra Bornova’nın Çay mahallesindeki köprüünün üzerinden nişanlarla birlikte İzmir’e bakıyoruz. Körfez irili ufaklı elli parçaya yakın İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan zırhlıları ile dolu. Biraz tetkikten sonra, durgun ve elemli haliyle nişan bana dönerek “oğlum, sen burda durma evinize git. Ne olur ne olmaz ailenle birlikte bulun.” Naci Gündem, **Günler Boyunca Hatıralar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2002, s.33.

⁵¹ **Millî Mücadele Beyannameleri ve Basını**, (Haz. Zekai Güner ve Orhan Kabataş), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s.293; İzmir Valisi İzzet Bey’de 14 Mayıs 1919 günü İslahat gazetesinde yayınlanan mülakatında bu durumun işgal olarak nitelendirilemeyeceğini ifade etmiş ve tedbir ve teşebbüse mahal olmadığını belirtmiştir. Zeki Arıkan, **İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922**, I, İzmir Büyükşehir

14 Mayıs günü İzmir'in işgal olunacağı haberini halk akşama doğru almıştır. Bu haber üzerine Hükümet Meydanı'nda toplanmıştır. Daha sonra vali ve kolordu komutanının emirleri dışına çıkılarak silahlı bir mukavemete girişilmesi yönünde kararlar alınmıştır.⁵² İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aynı gün bir komite teşkil etmiş ve işgali tüm Anadolu'ya telgrafla bildirmiştir. Bu komite aynı zamanda el ilanları hazırlayarak 14 Mayıs akşamı İzmir halkını Maşatlık'ta gerçekleştirmek üzere bir miting çağrısı yapmıştır. İzmir halkı bu çağrıya karşılık vermiş ve Maşatlık bölgesinde toplanmaya başlamıştır. İzmir müftüsü Rahmetullah Efendi'nin talimatıyla bütün camilerde sala verilmiş, meydana ateşler yakılmış ve işgal girişimi heyecanlı nutuklarla lanetlenmiştir.⁵³

15 Mayıs 1919'da 50 bini aşkın Yunan askeri* 20 nakliye gemisi vasıtasıyla İzmir'e çıkmışlar ve işgal fiilen başlamıştır.⁵⁴ Sabah 8'e kadar işgal olaysız şekilde devam

Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2001, s.297; **Direnış 1919 Ali Çetinkaya, Kazım Özalp**, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s.120.

⁵² Kazım Özalp, **Millî Mücadele- I 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.6; İzmir Valisi İzzet Paşa 14 Mayıs 1919 günü Köylü gazetesine vermiş olduğu beyanatta işgal söylentilerinin gerçekte ilgisi olmadığını söylemiştir. Mehmet Emin Elmacı, "İzmir Halkının Yazdıklarıyla İzmir'de Yunan İşgali ve Mezalimi", **Kuvay-ı Milliye'nin 90.Yılında İzmir ve Batı Anadolu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2009, s.74.

⁵³ Ömer Akdağ, "İstiklal Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler (Kasım 1918- Haziran 1919)", **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s.750; Bige Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinde İzmir'in İşgali", **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, (Haz. Murat Alper Parlak), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.155; Mehmet Okur ve Murat Küçükuşurlu neşretmiş oldukları eserlerinde İzmir'de işgal döneminin başında hala İstanbul Hükümeti'nin otoritesinin hâkim olduğunu ve halkın genelinde isyan ve tam karşıtlık durumunun olmadığını tespit etmişlerdir. Sadece Yunan işgaline uğramış olan bölgelerde halkın aşırı tedirgin bir vaziyette bulunduğunu ifade etmişlerdir. Mehmet Okur ve Murat Küçükuşurlu, **İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Millî Mücadele 1918-1920**, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s.69.

* Zeki Sarıhan kaleme almış olduğu eserinde bu sayıyı 12 bin olarak ifade etmiştir. Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I**, s.241.

⁵⁴ İ. Hakkı Tümerdem, **Türk İstiklal Harbi Yunan Cephesi**, Çeltut Matbaası, İstanbul 1940, s. 6; Suat Ener, **Türk İstiklal Harbinin Ana Hatları**, Harp Okulu Matbaası, Ankara 1939, s.7; Mustafa Turan, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali", s.757; Hasan Türker, "İzmir'in İşgali ve Salihli Cephesi'nin Kurulması", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S. 3, 1993, s.192; İsmet İnönü tutmuş olduğu notlarında İzmir'in işgaliyle ilgili olarak şu bilgiyi düşmüştür: "*Mayıs karanlık günler. İzmir'i Yunanlılar işgal etti. Tevessü ediyorlar. İzmihlâl-i katî'den bahsolunuyor. İstanbul'dan bizi bayrakları.*" İsmet İnönü, **Defterler 1919-1973**, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.23; Kazım Karabekir ise günlüklerinde 15 Mayıs 1919 günü şu şekilde anlatmıştır: "... *İzmir'imizi melun Yunanlılar işgal etmiş. Bu felaketin hazırlandığı belli idi. Paris gazetelerinde Venizelos'un İzmir işgali hakkındaki mesaisini hepimiz İstanbul'da okumuştuk. İstanbul hükümeti İzmir'in azimli kumandan ve valisi bulunan Nurettin Paşa'yı azlederek aciz bir mahlûk olan Ali Nadir Paşa'yı kolordu kumandanlığına ve bir kürt olan İzzet Bey'i de valiliğine tayin ederek günlerce Yunanlıların İzmir sahillerine silah ve üniforma çıkarmalarına karşı uyudular ve işgale namertçe teslim oldular.*" Kazım Karabekir, **Günlükler 1906-1948**, I, Yapı Kredi Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.595; İşgalin başladığını haber almış olan Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, 15 Mayıs 1919 sabahı halkı müftülük binasında toplamış ve İzmir'in işgaline karşı her vatan evladının harekete geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ahmet Hulusi Efendi'nin nutku Denizli'de hem vatandaşlar hem de askerler arasında büyük tesir uyandırmıştır. Halk 16 ve 17 Mayıs 1919 günü çeşitli mitingler düzenleyip, İzmir'e protesto telgrafları çekmiştir. Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Din Adamları-I**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2012, s.78-81; Harbiye Nezareti'nden yapılmış olan tebligatta 15 Mayıs 1919 günü Yunanlıların İzmir'e asker ihracına

etmiştir. Pasaport iskelesinden karaya çıkan Yunan birliklerini, İzmir Metropoliti Hrisastomos takdis etmeye başlamıştır.⁵⁵ Yunan askerlerinin karaya ayak basmasıyla Rumlar arasında taşkınlıklar baş göstermiş ve bu taşkınlıklar Türklerde direniş fikrinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Sarıkışla’da toplanmış olan hükümet erkânına, Yunan birlikleri tarafından karadan saldırıya geçilmiş ve bu saldırıya denizden bir Yunan torpidosu da eşlik etmiştir.⁵⁶

İşgal çıkırından çıkmaya başladığı vakit Yunan birliklerine de ilk kurşun bu zamanda atılmıştır.⁵⁷ Aynı gün Amiral Webb, Damat Ferit Paşa’yı konağında ziyaret etmiş ve vermiş olduğu notada İzmir tabyalarının derhal müttefik kuvvetlerine teslim edilmesini istemiştir.⁵⁸ İzmir’in işgal edilmesinin hemen ardından 16 Mayıs 1919 günü Damat Ferit Paşa istifa etmiş fakat padişah hükümeti kurma görevini tekrar kendisine vermiştir. Akabinde Sultan Vahdettin sarayda fevkalade bir şura toplamıştır. Şûray-ı Saltanat adı verilmiş olan bu grupta eski ve yeni tüm nazırlar, ayan azaları, sivil ve asker devlet adamları yer almıştır. Fakat bu şûradan beklenen fayda elde edilememiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa çeşitli tenkitlere maruz kalmış olmasına rağmen bunları cevaplandırmamış ve şura amacına ulaşmadan dağılmak mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁹

Birkaç gün içerisinde Yunan kuvvetleri hızla yayılıp kendilerine gösterilmiş olan bölgeleri işgal etmiştir. Yunan kuvvetleri işgali genişletebilmek için belli başlı metotlar

başladığı belirtilmiş ve tüm askeri kıtaların vazifelerini bırakmamaları ve silahlarını terk etmemeleri emredilmiştir. Mehmet Şefik Aker, **İstiklal Harbi’nde 57.Tümen ve Aydın Milli Cidali**, Askeri Matbaa, İstanbul 1937, s.69.

⁵⁵ Metropolit Hrisastomos işgalden bir gün önce 14 Mayıs 1919 günü Rum cemaatine coşkulu bir bildiri okumuş ve 15 Mayıs günü İzmir’in Yunan topraklarına katılacağını söylemiştir. Engin Berber, **Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918- 15 Mayıs 1919)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.3-4.

⁵⁶ Sabri Sürgevil, “Türk Yunan İlişkileri İçerisinde İzmir’in İşgali Sorunu”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S. 3, 1993, s.25.

⁵⁷ İzmir’in işgali sırasında ilk kurşunun kim tarafından atıldığı çeşitli spekülasyonlara sebep olmuştur. Genel kanaate göre Hukuk-ı Beşer gazetesi sahibi Hasan Tahsin tarafından atılmış olduğu kabul edilse de ilk kurşunu kimin attığı üzerine henüz doğrulanmış bir belge kaydı mevcut değildir. Bu konuyla ilgili olarak Bilge Umar’ın kitabı detaylıca tafsilat vermektedir. Bilge Umar, **İzmir’de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s.119-166; Ayrıca Mithat Kadri Vural da yayınlamış olduğu eserinde Hasan Tahsin olayı ile ilgili detaylı bir analiz yapmıştır. Mithat Kadri Vural, “Hasan Tahsin ve İlk Kurşun Üzerine Bir Literatür Analizi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIV, S. 1, 2019, s.281-310.

⁵⁸ Salih Tunç, “İzmir’in Yunanlılar Tarafından İşgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919)”, **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s.767; Hasan İzzettin Dinamo, **Kutsal İsyân Milli Kurtuluş Savaşı’nın Gerçek Hikâyesi**, I, Tekin Yayınevi, İstanbul 2010, s.343.

⁵⁹ Lütfi Simavi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşat Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s.353-354; Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s.165-169; Sultan V. Mehmed Reşat’ın ve VI. Mehmed Vahdettin’in Mabeyn kâtipliğini üstlenmiş olan ve olayların en yakın görgü şahitlerinden biri olan Ali Fuat Türkgeldi, Damat Ferit Paşa’yı şu şekilde tanımlamıştır: “Ferid Paşa mütelevvin ül-mizac bukalemun-meşreb bir adam olub, bugün ak dediğine yarın kara der ve esas fikrinin ne olduğu bilinmezdi.” Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.214.

kullanmışlardır. Öncelikli olarak İzmir’de yaşayan yerli Rum nüfusu kışkırtarak asayiş bozmaya çalışmışlardır. Bozulan asayişin devamında hayatını tehlikede gören Türkleri göçe zorlamak ve bölgede Rum nüfusunu hâkim kılmak çabasına girişmişlerdir. Buna ek olarak halkı Yunan idaresini istemeye teşvik etmeye çalışmışlardır.⁶⁰ Bu tahrik ve teşviklerin neticesinde İzmir’de örfi idare ilan edilmiş, inzibat ve asayiş Yunanlıların eline geçmiştir. İşgalin genişlemesiyle birlikte yağma ve katliam da artmaya başlamıştır.⁶¹

İşgalin ilk 48 saati hesap edildiğinde İzmir ve çevresinde 2000’den fazla Türkün öldürüldüğü öğrenilmiştir.⁶² Yunan birlikleri, 18 Mayıs 1919 akşamı pek çok noktayı ele geçirmiştir. Bornova, Seydiköy, Cumaovası ve Develi 1 müfreze ile işgal edilmiştir. İşgale en büyük tepkilerden biri İstanbul’da verilmiştir. Sultanahmet, Üsküdar ve Fatih’te yapılmış olan mitinglere binlerce kişi katılmıştır.⁶³ Mitingden hemen önceki günlerde İstanbul’da üniversite öğrencileri protesto için derslere girmemişlerdir. Ayrıca Fatih’teki miting için bütün İstanbul esnafı kepenk kapatmış ve işgale karşı tepkisini göstermiştir.⁶⁴

Yunan kuvvetlerinin ilerleyişi 6 gün içerisinde en geniş hudutlara ulaşmıştır. 21 Mayıs 1919 akşamına kadar güneyde Torbalı, doğuda Kemalpaşa ve kuzeyde Menemen’e

⁶⁰ Salim Gökçen, “Millî Mücadele’de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y: XII, S. 23, 2016, s. 92.

⁶¹ **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, HSD. TVP.1.59/1; Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, V, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s.60; Yunan kuvvetlerinin uygulamış olduğu zorba politikalar mütarekeyi imzalamış olan devletlerin de dikkatini çekmiştir. Bu devletlerin generallerinden oluşturulmuş olan bir heyet resmi bir soruşturma başlatmıştır. Yapılan soruşturma sonucunda Yunanlıların İzmir’den el çektilmesi hakkında bir rapor dahi sunulmuşsa da Clemenceu ve Lloyd George ‘un engellemeleriyle bu rapor engellenmeye çalışılmıştır. Fakat raporun bir nüshasını ele geçiren bir Fransız gazetesi raporu neşretmiştir. Ahmet İzzet Furgaç, **Feryadım**, II, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.294-301; Ömer Sami Coşar, **İstiklal Savaşı Gazetesi**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1981, (18 Mayıs 1919 tarihli nüsha)

⁶² **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi**, II, Kısım: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, s.57; İzmir’de ve Millî Mücadele’nin devamında Yunan işgal kuvvetlerinin yapmış olduğu katliamı belgeleriyle ve resimleriyle birlikte incelemek için şu iki temel kaynağa başvurunuz. **İzmir Fecayii: Mülhakatta Yapılan Mezalim**, İstanbul 1919; **Türkiye’de Yunan Fecayii**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1921; Tefik Bıyıklıoğlu eserinde Yunan birliklerinin İzmir’e girmesiyle, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkması olayının aynı günlere gelmesinin vatan için hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Türklere uygulanan katliamın boyutunun gittikçe artması üzerine halk içinde bir isyan duygusunun ortaya çıktığını ifade etmiş bunun da Millî Mücadele’ye lider olma niyetinde bulunan Mustafa Kemal Paşa için büyük bir şans olduğunu söylemiştir. Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu’da (1919-1921)- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959, s.51; Justin McCharty eserinde Yunan katliamı ile ilgili olarak 3 adet rapor yayınlamıştır. Justin McCharty, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, s.281-283.

⁶³ Harbiye Nezareti, Yunanlıların İzmir’de yapmış oldukları mezalimi İtilaf devletlerine kanıtlayabilmek için bu zamana kadar yapılmış olan protesto mitinglerindeki konuşmaları ve alınan kararları risale halinde Türkçe, İngilizce ve Fransızca bastırma teşebbüsüne girişmiştir. **DAB**, HR. SYS.2710.3/1-2; İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti, işgalin protesto edilmesi için her yola başvurulması gerektiğini ifade etmiştir. **DAB**, DH. KMS.53.32; **Türk İstiklal Harbi Hulâsası 1919-1922**, Askeri Matbaa, İstanbul 1937, s.1; Hasan Mert, “İşgal Dönemi İzmir ve Çevresi”, **İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih**, II, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2013, s.320.

⁶⁴ Yücel Özkaya, “İzmir’in İşgali”, **Millî Mücadele Tarihi**, I, (Haz. Berna Türkdoğan), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s.63.

kadar olan tüm yerler Yunan kontrolü altına girmiştir.⁶⁵ Aynı gün içerisinde Yunanlılar tarafından İzmir'e Aristidis Steryadis adında bir vali atanmıştır. İşgal komutanının siyasi danışmanı unvanına da sahip olan bu vali, "Fevkalade Komiserlik" adı altında bir örgütlenme faaliyetine girişmiştir. Kısa zamanda Ödemiş, Menemen ve Bergama'da siyasi temsilcilikler kurarak işgalin temellerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.⁶⁶

⁶⁵ Sabahattin Selek, **Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, I, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002, s.159-160; Zekeriya Türkmen, **Devlet Merkezine Gönderilen Raporlara Göre Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s.192-200.

⁶⁶ Kâmil Su, **Sevr Antlaşması ve Aydın (İzmir) Vilayeti**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.8.

SONUÇ

Mahmut Celal Bey, İzmir için sembol ve önemli bir kişi olarak kayıtlara geçmiştir. İttihat ve Terakki çatısı altında başlamış olduğu siyaset hayatında önce Bursa'da görevlendirilmiş, burada göstermiş olduğu başarıyla birlikte İzmir'e Kâtib-i Mesul sıfatıyla atanmıştır. Göreve başladığı ilk günden beri İzmir'i düşman kucağına bırakmamak için çok çaba sarf etmiştir. İzmir'deki pek çok örgütlenme faaliyetlerinin başında kendisi yer almıştır. Mahmut Celal Bey'in, İzmir'de önemli mevkilerde bulunan gayrimüslim vatandaşlara karşı Türk vatandaşlarının yanında yer alması ve onlara yeni iş imkânları yaratmaya çalışması bölge halkı tarafından takdirle karşılanmıştır. İzmir'de yürütmüş olduğu başarılı faaliyetler kısa süre içerisinde önünün kesilmesine sebebiyet vermiştir. İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından uygulanan baskılar neticesinde arananlar listesine giren ve tutuklanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış olan Mahmut Celal Bey, İzmir'de yürütmüş olduğu diplomasi mücadelesini, Ödemiş, Aydın ve Denizli çevresinde silahlı olarak yürütme kararı almıştır. Galip Hoca takma ismiyle Millî Mücadele'nin Anadolu coğrafyasında örgütlenmesinde büyük pay sahibidir.

Bu dönemde Millî Mücadele'de görev almış olan efeler ve zeybeklerle de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Batı Anadolu'daki bölgesel savunmaların pek çoğu efeler aracılığıyla yürütülmüştür. Mahmut Celal Bey, bu savunmalar sırasında Galip Hoca ismiyle halkın efelere güvenmesini telkin edici konuşmalar yapmış ve halk ile Kuvay-ı Milliciler arasındaki manevi birliğin kuvvetlenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Askerlikle ilgili bağlantısı olmamasına rağmen gerektiğinde Kuvay-ı Milliye komutanlığı vazifesini de ifa etmiştir.

Mahmut Celal Bey'in İzmir'deki faaliyetlerini tamamlaması açısından İzmir'in işgaline değinmek de elzem duruma gelmiştir. Yürütülen tüm faaliyetlerin sonucunda nasıl bir durumun ortaya çıktığı ve bu faaliyetlerin işgal karşısında hangi ölçüde yararlı olduğunun bir muhasebesi çok fazla detaylandırılmadan aktarılmaya çalışılmıştır. İzmir'de başlayan işgal faaliyetlerinin ilk günlerinden ve Yunan kuvvetlerinin hangi bölgeleri ele geçirdiğinden bahsedilmiştir. Mahmut Celal Bey'in faaliyetleri perspektifinde İzmir'deki işgal günlerinin başlangıcının kısa bir panoraması ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı, DH. KMS.53.32.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, HSD. TVP.1.59/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, HR. SYS.2710.3/1-2.

2- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

3- Kitaplar

AKER, Mehmet Şefik, **İstiklal Harbi'nde 57.Tümen ve Aydın Milli Cidali**, Askeri Matbaa, İstanbul 1937.

BAYAR, Celal, **Ben De Yazdım**, II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

ENER, Suat, **Türk İstiklal Harbinin Ana Hatları**, Harp Okulu Matbaası, Ankara 1939.

FURGAÇ, Ahmet İzzet, **Feryadım**, II, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

İNÖNÜ, İsmet, **Defterler 1919-1973**, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

İzmir Fecayii Mülhakatta Yapılan Mezalim, İstanbul, 1919.

KARABEKİR, Kazım, **Günlükler 1906-1948**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, V, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Süvari Yüzbaşı Ahmed Bey, **Türk İstiklal Harbi'nin Başında Millî Mücadele**, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Matbaası, Ankara, 1928.

ŞAKİR, Ziya, **İşgal Altında**, (Haz. Feridun Ata), Palet Yayınları, Konya, 2010.

_____, **İttihat ve Terakki**, III, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.

TOYNBEE, Arnold, **The Murderous Tyranny Of The Turks**, Hodder&Stoughton, London 1917.

TÜMERDEM, İ. Hakkı, **Türk İstiklal Harbi Yunan Cephesi**, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1940.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, II, Kısım: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963.

Türk İstiklal Harbi Hulâsası 1919-1922, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Türkiye'de Yunan Fecayii, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul, 1921.

- AKSOY, Yaşar, **Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları**, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- AKŞİN, Sina, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- _____, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele- I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- APAK, Rahmi, **İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- ARIKAN, Zeki, **İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922, I**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2001.
- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, (Der. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, III, Kısım: IV**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- BERBER, Engin, **Bir İzmir Kâbusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2002.
- _____, **Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918- 15 Mayıs 1919)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959.
- BİLMEZ, Burhanettin, **Galip Hoca Mahmut Celal Bayar**, Saypa Yayınları, Ankara, 1996.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- COŞAR, Ömer Sami, **İstiklal Savaşı Gazetesi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1981.
- COŞKUN, Alev, **Kuvay-ı Milliye'nin Kuruluşu En Uzun 15 Gün / Ödemiş Direnişi**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAVDAR, Tevfik, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- DİNAMO, Hasan İzzettin, **Kutsal İsyan Milli Kurtuluş Savaşı'nın Gerçek Hikâyesi, I**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2010.

- Direnış 1919 Ali etinkaya, Kazım zalp**, (Haz. Nurer Uğurlu), rgn Yayınevi, İstanbul, 2009.
- ERDEHA, Kâmil, **Millî Mücadele’de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994.
- GÜNDEM, Naci, **Günler Boyunca Hatıralar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2002.
- JAESCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (ev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- KUTAY, Cemal, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, XIX, Tarih Yayınları, İstanbul, 1961.
- McCHARTY, Justin, **lm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, (ev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.
- Millî Mücadele Beyannameleri ve Basımı**, (Haz. Zekai Güner ve Orhan Kabataş), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.
- MORALI, Nail, **Mütarekede İzmir**, (Haz. Erkan Serçe), İzmir Büyük şehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2002.
- MUMCU, Uğur, **Gazi Paşa’ya Suikast**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.
- OKUR, Mehmet ve KKUGURLU Murat, **İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Millî Mücadele 1918-1920**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları**, (Haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- ÖKTEM, Haydar Rüştü, **Mütareke ve İşgal Anıları**, (Haz. Zeki Arıkan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- ÖZALP, Kazım, **Millî Mücadele- I 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
- ÖZGEN, İhsan Fuat, **Millî Mücadele’de Galip Hoca Celal Bayar**, İnsanlık Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- SARIKOYUNCU, Ali, **Millî Mücadele’de Din Adamları-I**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2012.

SELEK, Sabahattin, **Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

SERÇE, Erkan, **İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.

_____, **Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998.

SİMAVİ, Lütfi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşat Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.

SU, Kâmil, **Sevr Antlaşması ve Aydın (İzmir) Vilayeti**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

SÜRGEVİL, Sabri, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2009.

TAÇALAN, Nurdoğan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar- I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler- Mütareke Dönemi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Devlet Merkezine Gönderilen Raporlara Göre Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

UMAR, Bilge, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

5- Makaleler

AKDAĞ, Ömer, "İstiklal Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler (Kasım 1918- Haziran 1919)", **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s. 745-755.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, 1985, s.103-112.

_____, "İşgal Dönemi İzmir Basını", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, V, S.13, 1988, s. 145-166.

_____, "Köylü Gazetesi ve İşgal", **Atatürk Yolu Dergisi**, I, S.2, 1988, s. 187- 200.

BAYRAKDAR, Bayram, "Mütarekede Yunanistan'ın Ayvalık Politikası", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.II, 1992, s. 87-103.

- DURAN, Tülay, “Millî Mücadele’de Batı Cephesinde Kuvay-ı Milliye’nin Kuruluşu ve Celal Bayar (Atatürk’e Verilen Rapor)”, **100. Yaşında Celal Bayar’a Armağan**, (Haz. Mükerrerem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul 1982.
- DURUN, Davut, “Celal Bayar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, V, 1992, s. 216-218.
- ELMACI, Mehmet Emin, “İzmir Halkının Yazdıklarıyla İzmir’de Yunan İşgali ve Mezalimi”, **Kuvay-ı Milliye’nin 90.Yılında İzmir ve Batı Anadolu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2009, s.72-93.
- ER, Alev, “Millî Mücadele’de Siyasal Kuruluşlar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, IV, 1985, s. 1120-1136.
- EYİCİL, Ahmet, “Nazım Bey”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXXII, 2006, s. 446-447.
- GÖKÇEN, Salim, “Millî Mücadele’de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XII, S.23, 2016, s. 89-111.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXIII, 2001, s. 476-484.
- KAYALI, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, X, 1985, s. 1436-1444.
- KURBANOĞLU, Muzaffer, “Sade Çizgilerle Celal Bayar”, **100. Yılında Celal Bayar’a Armağan**, (Haz. Mükerrerem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1983, s. 132-133.
- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, “Rahmi Bey’in İzmir Valiliği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.3, 1993, s. 347-371.
- MERT, Hasan, “İşgal Dönemi İzmir ve Çevresi”, **İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih**, II, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, s. 318-330.
- ÖNDER, Necmettin, “Bayar Yüz Yaşında”, **100. Yaşında Celal Bayar’a Armağan**, (Haz. Mükerrerem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1983, s. 151-155.
- ÖZDEN, Mehmet, “Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)”, **Milli Folklor**, S.89, 2011, s. 109-119.
- ÖZKAYA, Yücel, “İzmir’in İşgali”, **Millî Mücadele Tarihi**, I, (Haz. Berna Türkdoğan), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 57-86.
- ÖZTOPRAK, İzzet, “İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Üzerine Gözlemler”, **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, (Haz. Murat Alper Parlak), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 69-77.
- POLAT, Nazım H., “Millî Mücadele’de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)”, **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s. 628-636.

SÜKAN, Bige, “Fransız Arşiv Belgelerinde İzmir’in İşgali”, **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, (Haz. Murat Alper Parlak), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.149-171.

SÜRGEVİL, Sabri, “İttihat ve Terakki’den Millî Mücadele’ye”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.2, 1992, s. 329-339.

_____, “Türk Yunan İlişkileri İçerisinde İzmir’in İşgali Sorunu”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.3, 1993, s. 21-28.

TUNÇ, Salih, “İzmir’in Yunanlılar Tarafından İşgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919)”, **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s.765-775.

TURAN, Mustafa, “İzmir’in Yunanlılar Tarafından İşgali”, **Türkler Ansiklopedisi**, XV, 2014, s. 756-764.

TÜRKER, Hasan, “İzmir’in İşgali ve Salihli Cephesi’nin Kurulması”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, I, S.3, 1993, s. 191-200.

ULUTAN, Burhan, “Celal Bayar’ın Ekonomik Politikası ve Uygulaması”, **100. Yaşında Celal Bayar’a Armağan**, (Haz. Mükerrrem Sarol, İsmet Bozdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1983, s. 273-322.

ÜLKER, Necmi, “Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge” **Tarih İncelemeleri Dergisi**, V, 1990, s.23-40.

VURAL, Mithat Kadri, “Hasan Tahsin ve İlk Kurşun Üzerine Bir Literatür Analizi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIV, S.1, 2019, s.281-310.

6- Tezler

DEMİRBAŞ, Osman, **İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Millî Mücadele**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1999.

TOLON, Hurşit, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003.

7- Süreli Yayınlar

SELEK, Sabahattin, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı Dergisi**, I, S.5, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1969.